

A c t a
Universitatis
Lodziensis

FOLIA SOCIOLOGICA

78
2021

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

A c t a Universitatis Lodziensis

FOLIA SOCIOLOGICA

78
2021

Mikro- i mezo- struktury społeczne we współczesnych analizach socjologicznych

pod redakcją

**Emilii Garncarek
i Jakuba Ryszarda Stempnia**

 **WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**
ŁÓDŹ 2021

Member since 2019
JM14479

REDAKCJA NAUKOWO-DYDAKTYCZNA „FOLIA SOCIOLOGICA”
Ewa Malinowska (redaktor naczelna), *Bogusław Sulkowski* (redaktor językowy)
Piotr Szukalski (redaktor statystyczny), *Marcin Kotras* (redaktor prowadzący)
Emilia Garncarek (redaktor prowadząca), *Jakub Ryszard Stempień* (redaktor prowadzący)

RADA NAUKOWA

Zbigniew Bokszański, Dieter Eisel, Martina Endepohls-Ulpe, Christine Fontanini
Jolanta Grotowska-Leder, Irena Machaj, Fiona McQueen, Krzysztof Nawratek
Claudia Quaiser-Pohl, Wojciech Świątkiewicz, Danuta Walczak-Duraj
Katarzyna Wojnicka

REDAKTOR INICJUJĄCY

Sylvia Mosińska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Aleksandra Kielczykowska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Agencja Komunikacji Marketingowej efectoro.pl

Publikacja recenzowana. Lista recenzentów znajduje się na stronie:

https://czasopisma.uni.lodz.pl/sociologica/_recenzenci_

© Copyright by Authors, Łódź 2021

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

Czasopismo afiliowane przy Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego

Zadania: Weryfikacja i korekta artykułów naukowych w czasopiśmie, w tym korekta tłumaczenia na języki obce tych artykułów i ich streszczeń oraz pokrycie kosztów związanych z podniesieniem poziomu merytorycznego recenzji finansowane w ramach umowy nr 314/WCN/2019/1 ze środków

Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego przyznanych jako pomoc *de minimis* w ramach programu „Wsparcie dla czasopism naukowych”

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10436.21.0.Z

Ark. wyd. 9,0; ark. druk. 8,875

ISSN 0208-600X

e-ISSN 2353-4850

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 635 55 77

Lucyna Prorok*

 <https://orcid.org/0000-0002-5413-531X>

REINTEGRACJA SPOŁECZNO-ZAWODOWA W CZASIE PANDEMII

Abstrakt. Od marca 2020 roku wiele elementów życia społecznego i gospodarczego na skutek pandemii koronawirusa uległo znacznym przeobrażeniom, co nie ominęło również ekonomii społecznej i solidarnej. W związku z tym w poszczególnych podmiotach ekonomii społecznej podejmowano liczne czynności osłaniające i wspierające uczestników działań integracyjnych i aktywizujących. Głównym celem tych przedsięwzięć było utrzymanie aktywności oraz motywacji do pracy uczestników zajęć w centrach i klubach integracji społecznej, zakładach aktywności zawodowej, warsztatach terapii zajęciowej.

Słowa kluczowe: podmiot ekonomii społecznej i solidarnej, reintegracja społeczno-zawodowa, wykluczenie społeczne.

1. Wprowadzenie

W związku z wybuchem pandemii SARS-COV-2 wiele obszarów życia społecznego uległo zasadniczym zmianom. Ludzie zostali wyrwani z bezpiecznego otoczenia polityczno-społeczno-gospodarczego i postawieni przed koniecznością obrony przed niewidzialnym wrogiem – wirusem. Większość obszarów, jak polityka, ekonomia, kultura, turystyka czy przedsiębiorczość, okazała się bardzo wrażliwa na działanie wirusa. Jego negatywny wpływ dało się zaobserwować zarówno na poziomie zachowań jednostkowych, jak i grupowych, co prowadziło albo do zwiększenia izolacji społecznej, albo wręcz przeciwnie, stało się przesłanką do budowania nowych relacji, podejmowania nowych aktywności oraz działalności poza dotychczasową strefą komfortu. Szczególnym przejawem takich zachowań jest obszar ekonomii społecznej i solidarnej, która z założenia opiera

* Dr, Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. 41/43, 90-214 Łódź, e mail: lucyna.prorok@uni.lodz.pl

się na idei pomocy dla osób społecznie odizolowanych, wykluczonych, żyjących poza głównym nurtem życia społecznego. Dlatego celem niniejszego artykułu jest analiza sytuacji podmiotów ekonomii społecznej realizujących zadania z zakresu reintegracji zawodowo-społecznej na przestrzeni ostatnich kilku miesięcy 2020 i 2021 roku – w czasie, który okazał się wyjątkowo trudny zarówno dla beneficjentów działań wspierających, jak i osób, które im tego wsparcia udzielały. Autorkę interesuje przede wszystkim sytuacja podopiecznych i uczestników zajęć integracyjnych organizowanych w centrach i klubach integracji społecznej (CIS, KIS), warsztatach terapii zajęciowej (WTZ), zakładach aktywizacji zawodowej (ZAZ), którzy na skutek lockdownu utracili możliwość kontaktu ze swoimi opiekunami, przerwali proces aktywizacji zawodowej i społecznej. W związku z tym autorka stawia pytanie, jak podmioty ekonomii społecznej funkcjonowały w czasie pandemii koronawirusa. Przypuszcza się, iż w związku z zewnętrznymi uwarunkowaniami, narodową kwarantanną i wprowadzonymi licznymi obostrzeniami w życiu społeczno-gospodarczym realne jest (było) zagrożenie osiągniętych efektów reintegracji. Przerwanie codziennej pracy oraz spotkań aktywizacyjnych to niebezpieczeństwo powrotu do nałogów, kryzysu bezdomności, bezrobocia czy pogorszenia kondycji psychofizycznej uczestników zajęć oferowanych przez podmioty ekonomii społecznej (PES). Do analizy wykorzystane zostały źródła zastane: literatura przedmiotu dotycząca ekonomii społecznej i solidarnej, statystyki publiczne GUS, raporty z badań opisujące działalność PES w czasie pandemii koronawirusa, sprawozdania ministerialne oraz wypowiedzi przedstawicieli PES dostępne w Internecie. Analiza zebranego materiału ma charakter jakościowy, ponieważ kwestię reintegracji społeczno-zawodowej oraz działalności podmiotów ekonomii społecznej lepiej rozpatrywać na podstawie pogłębionego rozumienia rzeczywistości społecznej uczestników aniżeli przygotowanego wcześniej modelu teoretycznego prowadzącego do ilościowego opisu zjawiska. W związku z powyższym poszukuje się rozwiązań problemów dotyczących kontynuowania działalności PES w oparciu o dostępne instrumenty wsparcia w okresie pandemii koronawirusa w latach 2020–2021.

2. Reintegracja społeczna i zawodowa jako usługa

Ekonomia społeczna i solidarna to działanie polegające na wypełnianiu celów społecznych. Jest skierowana do osób, które znajdują się w trudnej sytuacji życiowej oraz zagraża im wykluczenie społeczne (Małecką-Łyszczyk 2017). Są to osoby, które z powodu wieku, stanu zdrowia, negatywnych epizodów życiowych, braku wykształcenia i/lub kwalifikacji są niesamodzielne życiowo. Dlatego w ramach ekonomii społecznej i solidarnej podejmowane są działania służące wzmocnieniu ich samodzielności życiowej i podmiotowości, dąży się do wykształcenia w nich zdolności (chęci) do uczestniczenia w życiu społecznym

(Małecka-Łyszczek 2017). Osoby niepełnosprawne, seniorzy, osoby długo-trwale bezrobotne, bezdomne, uzależnione od alkoholu i narkotyków po zakończonej terapii odwykowej, chore psychicznie, zwalniane z zakładów karnych czy uchodźcy zawsze mieli problem z zaspokajaniem własnych potrzeb bytowych, z czego wynika potrzeba ich wspierania (por. MRPiPS 2019). Dlatego ważne jest utrzymanie działalności podmiotów ekonomii społecznej, w których pomimo pandemii realizuje się działania na rzecz reintegracji społeczno-zawodowej poprzez tworzenie miejsc pracy, świadczenie usług użyteczności publicznej oraz aktywności na rzecz rozwoju lokalnego. Przemawia za tym fakt, że dla odbiorców ekonomii społecznej nieskuteczną formą wsparcia są transfery pieniężne, znacznie efektywniejsza jest integracja społeczna i zawodowa (Krzyszowski 2020) wprowadzona ustawą o zatrudnieniu socjalnym w 2003 roku¹. Zgodnie z nią reintegracja społeczna ma na celu odbudowę i podtrzymanie umiejętności uczestnika zajęć w centrach i klubach integracji społecznej lub osoby zatrudnionej u pracodawcy do uczestnictwa w życiu społeczności lokalnej oraz wypełniania ról społecznych jako obywatel, pracownik lub członek danej wspólnoty. Natomiast reintegracja zawodowa służy podtrzymaniu zdolności do samodzielnego świadczenia pracy na rynku pracy (Lewandowska 2018). W założeniach ustawowych zarówno integracja społeczna, jak i zawodowa są zorientowane na osobiste zdolności jednostki do partycypacji w życiu środowiska pracy i zamieszkania². Z uwagi na cechy adresatów działań reintegracyjnych łatwo jest zrozumieć, jakiego typu deficyty lub przeszkody stoją na drodze do ich usamodzielnienia, uczestnictwa w rynku pracy, podejmowania ról społecznych. W tym sensie reintegracja społeczna i zawodowa to szansa na wyjście z marginesu społecznego i/lub ochrona przed wykluczeniem z życia społecznego, rynku pracy, edukacji itp. (Krzyszowski 2020). W ustawie o zatrudnieniu socjalnym z 2003 roku przewidziano konkretne działania na rzecz realizacji celów reintegracji, są to:

- kształcenie umiejętności do podejmowania ról społecznych i zajmowania określonych pozycji w społeczeństwie i na rynku pracy na wzór osób, którym nie zagraża wykluczenie społeczne;
- wykształcenie umiejętności samodzielnego zarabiania, czyli zaspokajania własnych potrzeb w związku z podjęciem zatrudnienia (Gołęński i in. 2017).

Przez reintegrację społeczną rozumie się działanie edukacyjno-szkoleniowe, którego celem jest nauka określonych umiejętności społecznych³, w jego ramach

¹ Ustawa o zatrudnieniu socjalnym z 13 czerwca 2003 r. (Dz.U. z 2011 r. Nr 43 poz. 225 ze zm.).

² Tamże.

³ Problemem dla organizatorów reintegracji społeczno-zawodowej może być fakt, że ustawodawca nie określa jednoznacznie, co powinno się zawierać w nauce planowania życia lub umiejętności podejmowania ról społecznych. Można mieć wrażenie, że doprecyzowanie tych działań uzależnione jest od cech i możliwości poznawczych konkretnej osoby. Inaczej bowiem planuje się

oferuje się wsparcie psychologiczne, kształcenie postaw prozawodowych i proobywatelskich, organizuje się grupy samopomocowe, zajęcia ogólnorozwojowe, ale i ukierunkowane na wyjście lub utrzymanie życia bez nałogów. Natomiast usługi reintegracji zawodowej obejmują różnego rodzaju kursy i szkolenia przygotowujące do pracy w określonym zawodzie, np. kursy krawieckie, stolarskie, fryzjerskie, ogrodnicze, florystyczne, gastronomiczne, ale także poradnictwo i doradztwo zawodowe. Generalnie można stwierdzić, iż usługi reintegracyjne są ukierunkowane na budowanie i/lub wzmacnianie podmiotowości osób wykluczonych oraz pokonywanie barier (najczęściej psychologicznych) stojących na drodze do osiągnięcia przez owe osoby stanu więzi z otoczeniem społecznym w miejscu zamieszkania, nauki lub pracy (Karwacki, Kaźmierczak 2018: 14). Efektywność podjętych działań reintegracyjnych rozumiana jako nakład pracy nad sobą oraz motywacja do zmiany rozkładają się w czasie. Często też wiążą się z pracą z rodziną osoby wykluczonej i/lub w miejscu jej zamieszkania, co wymaga zaangażowania różnorodnych technik pracy socjalnej, terapeutycznej i psychologicznej.

3. Podmioty ekonomii społecznej z rządowym wsparciem na czas pandemii. Prawda czy fałsz?

Z informacji przedstawionych przez Ministerstwo Finansów wynika, że wprowadzane kolejne tarcze antykryzysowe w okresie od marca 2020 roku do czerwca 2021 roku są kierowane do przedsiębiorstw, ale skorzystać z nich mogą również podmioty ekonomii społecznej. Nadrzędnym celem proponowanej rządowej pomocy jest ochrona zatrudnienia, zmniejszenie obciążeń pracodawców i zachowanie płynności finansowej przedsiębiorstw, ochrona zdrowia, wzmocnienie systemu finansowego państwa. Według danych Ministerstwa Finansów w ramach tarczy antykryzysowej wartość wsparcia finansowego dla przedsiębiorstw planowana jest na poziomie 321 mld zł. Z tej kwoty 7,5 mld zł przeznacza się na ochronę zdrowia i walkę z pandemią koronawirusa, 30 mld zł na zapewnienie bezpieczeństwa pracowników, 30 mld zł na program inwestycji publicznych, 70,3 mld zł na wzmocnienie systemu finansowego państwa, 74,2 mld zł na finansowanie przedsiębiorstw oraz 100 mld zł na tzw. Tarczę Finansową. Od marca 2020 roku uruchomiono kilka tarcz, kierowanych do wszystkich podmiotów gospodarczych, a także branżowe, przeznaczone dla konkretnych gałęzi gospodarki (Tabela 1).

reintegrację społeczną dla osób w kryzysie bezdomności, inaczej dla osób po zakończonej terapii odwykowej, a jeszcze inaczej dla osób opuszczających więzienie (por. Karwacki, Kaźmierczak 2018).

Tabela 1. Kalendarium antykryzysowe

Data	Tarcza	Działania
25.03.2020	1.0	Mechanizm elastycznego zarządzania budżetem państwa. Tworzenie rezerw na walkę z pandemią. Utworzenie specjalnego funduszu przeciwdziałania koronawirusowi. Zmiany w planach dochodów (miast, gmin, powiatów). Zwolnienie mikrofirm (zatrudniających do 9 osób) ze składek ZUS.
18.04.2020	2.0	Rozszerzenie grupy podmiotów zwolnionych ze składek ZUS. Złagodzenie wymogów grup kapitałowych. Przedłużenie terminu złożenia dokumentacji przekształceniowych. Zniesienie obowiązku utrzymania zatrudnienia po zakończeniu wypłaty dofinansowania. Udzielenie wsparcia przez Agencję Rozwoju Przemysłu dla małych i średnich firm.
14.05.2020	3.0	Wprowadzenie opłaty od podmiotów dostarczających audiowizualną usługę medialną na żądanie na rzecz Polskiego Instytutu Sztuki Filmowej. Zniesienie biegu terminów w postępowaniach administracyjnych. Rozszerzenie grupy pracowników otrzymującej postojowe.
24.06.2020	4.0	Dopłaty do oprocentowania kredytów bankowych udzielonych przedsiębiorcom dotkniętym skutkami COVID-19. Wakacje kredytowe (zawieszenie spłaty zarówno części odsetkowej, jak i kapitałowej). Wydłużenie pobierania zasiłku opiekuńczego dla rodziców dzieci do lat 8. Możliwość zredukowania pensji do 50% przez okres umowy o pracę. Wysłanie pracownika na zaległy urlopowypoczynkowy.
14.10.2020	5.0	Świadczenie postojowe dla branży turystycznej, estradowej, wystawienniczej. Zwolnienie z opłacenia składek za lipiec, sierpień, wrzesień 2020.
19.01.2021	6.0	Dodatkowe świadczenie postojowe. Zwolnienie z opłacania składek za grudzień 2020 i styczeń 2021. Wsparcie zależne od kodu PKD. Świadczenia na rzecz ochrony miejsc pracy. Dotacja na pokrycie bieżących kosztów prowadzenia działalności.
1.02.2021	7.0	Pomoc skierowana do branży hotelarskiej, gastronomii, placówek kulturalnych wraz z obsługą (pilotów wycieczek i przewodników turystycznych), sprzedawców detalicznych żywności na straganach i targowiskach. Świadczenie postojowe. Zwolnienie ze składek ZUS. Dofinansowanie dla pracowników z Funduszu Gwarantowanych Świadczeń Pracowniczych. Jednorazowa dotacja w kwocie 5 tys. zł dla małych i średnich przedsiębiorstw.
28.02.2021	8.0	Rozszerzenie listy PKD uprawniających do otrzymania wsparcia.
4.05.2021	9.0	Kontynuacja: zwolnienie ze składek ZUS. Świadczenie postojowe. Rozszerzenie listy PKD uprawniających do otrzymania wsparcia.

Źródło: opracowanie własne na podstawie <http://www.zus.info.pl> (dostęp: 23.07.2021); <http://www.mf.gov.pl> (dostęp: 23.07.2021).

Wsparcie, z którego mogą skorzystać podmioty ekonomii społecznej (PES), obejmuje generalnie cztery grupy instrumentów:

- narzędzia skierowane do mikroprzedsiębiorstw;
- specjalne rozwiązania w ramach dodatkowego wsparcia kierowane do organizacji pozarządowych i spółdzielni socjalnych;
- instrumenty adresowane do wszystkich podmiotów gospodarczych w ramach I oraz II Filaru⁴ Tarczy Antykryzysowej;
- narzędzie przeznaczone tylko dla podmiotów ekonomii społecznej.

Wydaje się, że rozwiązań, z których mogą skorzystać PES w tarczy antykryzysowej, jest dość dużo, są zróżnicowane i dotyczą różnych obszarów działalności. Niestety realizacja wsparcia ma swoje zasadnicze wady, po pierwsze, obejmuje tylko trzy miesiące, po tym czasie trzeba składać kolejny wniosek wraz z całą dokumentacją. Po drugie, reżim sanitarny i znaczne spowolnienie obsługi administracyjnej powodują korkowanie się systemu i urzędów. Po trzecie, wymagana jest bardzo rozbudowana dokumentacja⁵ (np. zaświadczenie o stopniu niepełnosprawności), co staje się problemem w sytuacji utrudnionego dostępu do urzędów i instytucji państwowych.

W ekonomii społecznej pełno jest osób, które z dużym trudem wielu ludzi stopniowo przywracano na rynek pracy, aktywizowano zawodowo. Teraz one tracą zatrudnienie jako pierwsze. A ze względu na zbiurokratyzowanie instrumentów wsparcia w ramach tarczy spodziewam się, że urzędnicy nie będą w stanie szybko przerobić setek tysięcy wniosków i wiele podmiotów ekonomii społecznej po prostu nie doczeka pomocy. Padnie⁶.

Poza tym wiele proponowanych instrumentów wsparcia przeczy logice, np. pracodawca musi zatrudniać nie więcej niż dziewięciu pracowników, aby otrzymać

⁴ I Filar Tarczy Antykryzysowej „Bezpieczeństwo pracowników” oferował następujące narzędzia pomocowe: dopłaty do pensji, co miało ochronić pracowników przed ewentualnym zwolnieniem; pomoc dla samozatrudnionych i pracujących na umowy zlecenia, umowy o dzieło; dodatkowy zasiłek opiekuńczy dla rodziców dzieci do lat 8; odroczenie lub zawieszenie spłaty zaciągniętego kredytu na okres 3 miesięcy; wydłużenie okresu spełnienia obowiązku administracyjnego na złożenie deklaracji podatkowej CIT i PIT; ochrona pożyczkobiorców i konsumentów przed nieuzasadnionym wzrostem cen i opłat od towarów i usług. W II Filarze „Finanse przedsiębiorstwa” zaproponowano: bezzwrotną pożyczkę dla firm, które utrzymają przez okres 3 miesięcy stałe zatrudnienia; automatyczne wznowienie kredytu obrotowego dla przedsiębiorstw; możliwość uzyskania kredytu z gwarancją *de minimis* BGK dla małych i średnich przedsiębiorstw; uzyskanie finansowania w obligacjach z Polskiego Funduszu Rozwoju; wdrożenie ubezpieczeń obrotu handlu krajowego i międzynarodowego; wsteczne rozliczenie strat w PIT i CIT; zwolnienie mikroprzedsiębiorców i samozatrudnionych przez okres 3 miesięcy z opłacania składek ZUS; pomoc dla podmiotów ekonomii społecznej, które skorzystały ze środków unijnych, w spłacie zobowiązań.

⁵ Specjalne opracowanie w rodzaju przewodnika dla PES chcących skorzystać ze wsparcia oferowanego w tarczy stworzyło Stowarzyszenie na rzecz Spółdzielni Socjalnych i Ogólnopolski Związek Rewizyjny Spółdzielni Socjalnych.

⁶ Wypowiedź Cezarego Miżejewskiego z 21.04.2020 r. dla portalu www.ekonomiaspoleczna.pl (dostęp: 18.08.2021).

zwolnienie ze składek ZUS. W przypadku PES może to być dziewięć etatów dzielonych na kilka osób, bo ze względu na stan zdrowia nie są one zdolne wypracować pełnego etatu – co za tym idzie, pracodawca socjalny nie otrzyma takiego zwolnienia. Ponadto PES działają w branżach najbardziej dotkniętych skutkami pandemii, takich jak gastronomia, edukacja, kultura, rekreacja, turystyka, zakwaterowanie, zdrowie i uroda, usługi porządkowe dla firm, usługi socjalne, usługi komunalne, budownictwo czy produkcja, i doświadczyły ich na równi ze wszystkimi innymi przedsiębiorcami.

Byliśmy pewni, że w kwietniu zostaniemy zwolnieni z ZUS-u, w naszym przypadku to jest ponad 12 tys. zł, co miesiąc (ok. 145 tys. zł rocznie, które do tej pory przelewaliśmy jako odpowiedzialni przedsiębiorcy). ALE NIE. Bo mamy 10 pracowników, a zwalniamy tych, co mają 9. Nieważne, że pełnych etatów jest mniej. Nieważne, że zgodnie z definicją jesteśmy mikroprzedsiębiorstwem (dotychczas suma 9 etatów, dziś 9 osób). Nieważne, że nie mamy możliwości normalnie działać. Tak uchwalili. Kropka⁷.

Kolejną trudnością jest fakt, że antykrzysowa pomoc nie zwiększa dofinansowania dla CIS lub KIS w sytuacji zawieszenia przez nie działalności w związku z pandemią. Tego rodzaju wsparcie, czyli dotacje z budżetu wojewody lub państwa na prowadzenie określonej działalności pomocowej, są zapisane w ustawach sektorowych⁸. Jest to zatem utrzymanie już istniejącego prawa, a nie nowy instrument pomocowy. Poza tym wiele podmiotów – ZAZ, CIS, KIS, WTZ – poprzez przypisanie ich do określonych kategorii PKD nie może skorzystać ze wsparcia oferowanego dla innych przedsiębiorców działających w tej samej branży, chociaż z ekonomicznego punktu widzenia do tej grupy należą, dotyczy to np. usług gastronomicznych.

Jest to nieco paradoksalna sytuacja, ponieważ państwo polskie na rozwój PES w ciągu ostatnich kilku lat wyłożyło ogromne kwoty⁹, natomiast zaproponowane mechanizmy łagodzenia skutków pandemii albo pomijają PES, albo oferują pomoc nieadekwatną do potrzeb.

Z niepokojem patrzymy w przyszłość, bo jeśli sytuacja szybko nie wróci do normy, może to oznaczać konieczność znacznego uszczuplenia kadry. Zwolnienie ze składek ZUS na pewno częściowo nam pomoże, ale już propozycja pożyczki do 5 tys. zł jest zupełnie nieadekwatna do potrzeb nawet tak niewielkiej organizacji, a co dopiero większych podmiotów¹⁰.

⁷ <https://www.facebook.com/niebostan/posts/2803595173051287> (dostęp: 22.07.2021).

⁸ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych; ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie; ustawa z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze; ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy; ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych; ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym; uchwała nr 164 Rady Ministrów z dnia 12 sierpnia 2014 r. w sprawie przyjęcia programu pod nazwą „Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej”.

⁹ Według danych MF w 2014 r. było to 2 717 900 zł, w 2015 – 2 133 100 zł, w 2016 – 531 600 zł, w 2017 – 563 900 zł.

¹⁰ Wypowiedź Agaty Gawskiej, dyrektor zarządzającej Fundacji Szkoła na Widelcu, z 21.04.2020 r. dla portalu www.ekonomiaspoleczna.pl (dostęp: 17.08.2021).

Z uwagi na fakt, że ekonomia społeczna i solidarna działa w obszarze re-integracji społeczno-zawodowej, czyli tworzy miejsca pracy dla osób, które są trudno zatrudnialne (*employability*) na tradycyjnym rynku pracy, takie podejście rządzących zaskakuje. Można by było oczekiwać specjalnej tarczy anty-kryzysowej dla ochrony efektów miękkich wykonanej aktywizacji oraz asekuracji zainwestowanych środków rządowych i unijnych. W 2019 roku w Polsce działało 1289 jednostek reintegracji społeczno-zawodowej w formie ZAZ, CIS, KIS, WTZ, a uczestniczyło w nich 44,3 tys. osób zagrożonych wykluczeniem społecznym (GUS 2019). W większości były to placówki ukierunkowane na aktywizację osób niepełnosprawnych (720 warsztatów terapii zajęciowej) oraz integrację społeczną (260 klubów integracji społecznej). Organizatorami placówek integracji społeczno-zawodowej w 65,7% były podmioty sektora non-profit typu stowarzyszenia, fundacje, stowarzyszenia wyznaniowe. Najczęściej uczestnikami zajęć organizowanych w CIS były osoby długotrwale bezrobotne (41,7%), osoby uzależnione od alkoholu i substancji psychoaktywnych (15,3%) oraz osoby niepełnosprawne (12,7%). Większość KIS w 2019 roku była prowadzona przez jednostki samorządu terytorialnego (66,9%) bądź podległe im ośrodki lub domy pomocy społecznej. Tylko 31,2% KIS prowadziły organizacje non-profit, a 1,9% – spółdzielnie socjalne. Na koniec 2019 roku większość ZAZ (64,2%) była nadzorowana przez organizacje non-profit, na terenie kraju aktywnie funkcjonowało 123 ZAZ, w których łącznie zatrudniano 5,5 tys. osób ze znacznym lub umiarkowanym stopniem niepełnosprawności, a łącznie zatrudnionych było 7,2 tys. osób. Większość (78,2%) WTZ na koniec 2019 roku była prowadzona przez organizacje typu non-profit, a z zajęć aktywizujących skorzystało 27,7 tys. osób z orzeczoną niepełnosprawnością.

Oprócz pomocy finansowej liczy się również pomoc jakościowa, która pozwoli utrzymać efekty wypracowanej integracji społecznej lub zawodowej przez uczestników poszczególnych zajęć organizowanych w ZAZ, CIS, KIS czy WTZ. Z badań przeprowadzonych przez Centrum Rozwoju Społeczno-Gospodarczego (RCPS 2015) na próbie 590 osób (67% kobiet i 33% mężczyzn) wynika, że udział w zajęciach CIS lub KIS poprawił w 51% przypadków pewność siebie w kontaktach międzyludzkich, w 52% przypadków odczuwano wzrost poczucia własnej wartości, a 53% badanych zaczęło optymistycznie patrzeć w przyszłość. Ważnym efektem udziału w zajęciach integracyjnych dla 23% uczestników jest również odkrycie w sobie nowych cech czy wzrost poczucia samodzielności (26%). Około 20% respondentów przyznaje, że poszerzyło swój krąg znajomych, około 15% uczestników optymistycznie ocenia swoje położenie na rynku pracy, a 9% będzie poszukiwało własnych rozwiązań w obszarze zatrudnienia.

W przypadku realizacji projektu unijnego duże znaczenie ma osiągnięcie założonych wskaźników rezultatu z jednej strony, a z drugiej – uniemożliwienie podopiecznym powrotu do dawnego życia w kryzysie bezdomności, bezrobocia, uzależnienia lub pomoc w razie wystąpienia nowych problemów w związku

z pandemią. Ważne jest również wsparcie dla organizacji, które z założenia nie generują zysku, mogącego stanowić zabezpieczenie na „czarną godzinę” (Janowska 2019). Poza tym działania osłonowe w sytuacji niepewności gospodarczej powinny ochronić już istniejące przedsiębiorstwa, ponieważ łatwiej jest przetrwać kryzys firmom bardziej doświadczonym aniżeli nowym przedsiębiorcom, dopiero uczącym się biznesu.

[...] zaproponowaliśmy [rozmowy z MRPiPS – L.P.] jako OZRSS i WRZOS, by środki finansowe, jakie kierowano do OWES na tworzenie nowych miejsc pracy w ekonomii społecznej, przeznaczyć w całości na ratowanie tych miejsc [istniejących miejsc pracy – L.P.]. Niestety, bez odzewu¹¹.

Na koniec chyba najważniejszym aspektem reintegracji społeczno-zawodowej w dobie pandemii jest utrzymanie zaangażowania pracowników, którzy z ogromnym wysiłkiem zostali zaktywizowani. Dlatego zasadne wydaje się kierowanie do PES zadań, które wypełniłyby czas i utrwaliły nawyk pracy, wzmacniając postawę odpowiedzialności oraz motywację do działania. Zwłaszcza administracja publiczna i samorządy mogą wykazać się na tym polu szerokim wachlarzem ofert współpracy.

4. Strategie antycovidowe podmiotów ekonomii społecznej

Sytuacja podmiotów ekonomii społecznej realizujących zadania z zakresu reintegracji społeczno-zawodowej od marca 2020 roku uległa znaczącym zmianom. W związku z obostrzeniami sanitarnymi 14,1% organizacji typu non-profit podjęło konkretne działania, aby nie zwalniać pracowników (GUS 2020). Można do nich zaliczyć uruchomienie dodatkowej pomocy społecznej i humanitarnej (27,7%), ochronę zdrowia (20,6%), wsparcie dla III sektora (18,8%). Odbiorcami tych dodatkowych działań były przede wszystkim prywatne osoby fizyczne (54,9%), społeczności lokalne, takie jak osiedla, sołectwa, gminy (31%), oraz placówki ochrony zdrowia (17,8%).

Na co dzień realizujemy warsztaty edukacji żywieniowo-kulinarnej dla dzieci w szkołach podstawowych. Od czasu zamknięcia szkół mamy problem. Brak warsztatów to brak środków na pensje. Nie mamy zaplecza finansowego, które pozwoliłoby nam przetrwać ten czas. Aby coś zrobić i nie siedzieć bezczynnie, zorganizowaliśmy zbiórkę środków i produktów, żeby wesprzeć dzieciaki, z którymi na co dzień pracujemy. W szkole jadły one jedyny ciepły posiłek, którego teraz zostały pozbawione¹².

¹¹ Wypowiedź Cezarego Miżejewskiego z 21.04.2020 r. dla portalu www.ekonomiaspoleczna.pl (dostęp: 18.08.2021).

¹² Wypowiedź Agaty Gawskiej, dyrektor zarządzającej Fundacji Szkoła na Widelcu, z 21.04.2020 r. dla portalu www.ekonomiaspoleczna.pl (dostęp: 17.08.2021).

W okresie od marca do sierpnia 2020 roku z pomocy skorzystało 2 mln osób prywatnych, najczęściej były to różnego rodzaju usługi społeczne (63,3%), rządziej wsparcie rzeczowe (33,7%) czy finansowe (8,9%). Całkowita suma udzielonego dofinansowania wyniosła w tym okresie 383,3 mln zł, przy czym 19,3% tej sumy przekazały organizacje działające na rzecz rozwoju lokalnego, społecznego i ekonomicznego, a 17,1% organizacje zajmujące się pomocą społeczną i humanitarną.

W różnego rodzaju źródłach¹³ można znaleźć przykłady strategii, jakie podejmowały PES, chcąc załagodzić skutki pandemii, a przede wszystkim ochronić swoich pracowników oraz podopiecznych.

Bez wątpienia obecna sytuacja pandemiczna i związane z nią ograniczenia są dużą „lekcją przetrwania” dla NGO-sów realizujących różne projekty aktywizacyjne. Muszą one nie tylko w bardzo krótkim czasie dostosować się organizacyjnie, ale też wsparciowo¹⁴.

Na zasadach wolontariatu podejmowano w środowisku lokalnym działania na rzecz potrzebujących pomocy – osób starszych, samotnych, niepełnosprawnych, ale również przebywających na kwarantannie – dostarczano im posiłki, lekarstwa, zakupy lub przejmowano opiekę nad zwierzętami domowymi. Na przykład przedsiębiorstwa społeczne, które działały w obszarze usług ogólnobudowlanych, poszerzyły swoją ofertę o usługi ozonowania pomieszczeń zamkniętych, takich jak biura, urzędy, szkoły, mieszkania prywatne (MRiPS 2021). Wynikało to z chęci i potrzeby utrzymania płynności finansowej przedsiębiorstwa lub realizacji projektów unijnych (staż zawodowy, zatrudnienie subsydiowane)¹⁵. Innym przykładem dobrej praktyki antycovidowej jest przebranżowienie i dalsza realizacja założeń reintegracji społeczno-zawodowej. Podejmowano na przykład decyzje o przestawieniu się z produkcji gastronomicznej (cukierniczej) na szycie maseczek lub odzieży ochronnej¹⁶. Na zlecenie jednostek samorządu terytorialnego spółdzielnie socjalne o profilu gastronomicznym poszerzały działalność o usługi cateringowe dla podopiecznych domów pomocy społecznej lub uczniów szkół.

Na skutek pandemii w 24 godziny przestawiliśmy się na dowozy jedzenia. Wcześniej tego nie robiliśmy. Paradoksalnie, gdy inni mają przymusowe przestoje, my z Agatą, współpracującą, mamy teraz mnóstwo pracy. Niestety, na dowozach, nawet pełną parą, jesteśmy w stanie wygenerować maksymalnie 20% normalnych obrotów. Walczymy o utrzymanie pełnego zatrudnienia, ale jeśli ta sytuacja potrwa dłużej niż do końca kwietnia, nie wiem, jak będzie...¹⁷

¹³ Strona MRiPS, Departament Ekonomii Społecznej i Solidarnej, OPS, strony i portale internetowe PES itp.

¹⁴ Wypowiedź Sylwii Daniłowskiej, wiceprezes i dyrektor Pionu Badań i Rozwoju Fundacji Aktywizacja, z 21.04.2020 r. dla portalu www.ekonomiaspoleczna.pl (dostęp: 18.08.2021).

¹⁵ <https://www.facebook.com/ARTEWSS/> (dostęp: 2.08.2021).

¹⁶ <http://www.cismieniany.pl/2020/11/17/konsorcjum-przystan/> (dostęp: 2.08.2021).

¹⁷ Wypowiedź Macieja Stańczyka, łódzkiego przedsiębiorcy społecznego, z 21.04.2020 r. dla portalu www.ekonomiaspoleczna.pl (dostęp: 18.08.2021).

Ponadto kwarantanna narodowa oraz zamknięcie wielu branż wymusiło na PES zaistnienie w Internecie. Potrzebna była przede wszystkim promocja i reklama, uruchamiano sklepy internetowe oferujące wytworzone produkty gastronomiczne, cukiernicze, rękodzielnicze, stolarskie itp.

Warsztaty kulinarne online! Nagraliśmy je, by pomóc nauczycielom prowadzić zajęcia praktyczne w szkołach, ale możecie skorzystać z nich również w domowym zaciszu. Wystarczy przygotować składniki i spędzić 24 minuty z dzieckiem w kuchni, by powstało pyszne śniadanie, II śniadanie czy podwieczorek¹⁸.

Zupełnie nowym rozwiązaniem było wykorzystanie przez wojewodów możliwości – na podstawie specustawy z dnia 2 marca 2020 roku – przymusowych skierowań do pracy w domach opieki społecznej. Decyzje te dostarczono np. pracownikom WTZ czy pracownikom ze środowiskowych placówek opiekuńczo-pomocowych. Wspierali oni pracowników DPS, którzy na skutek zakażenia koronawirusem musieli być hospitalizowani lub przebywać w izolacji. Wiele ośrodków interwencji kryzysowej bądź stowarzyszeń uruchomiło telefony zaufania dla osób potrzebujących wsparcia emocjonalnego, cierpiących z powodu izolacji i samotności.

Teraz ten wymóg zdalnej formuły rozszerzamy na inne formy wsparcia. W tym miejscu warto podkreślić, że wydane w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS) rekomendacje związane z zastosowaniem tej formy udzielania wsparcia oraz możliwości ponoszenia kosztów na ten cel były bardzo potrzebne, bo nawet dotychczas nieprzychylnie tej formie wspierania niektóre instytucje zarządzające dopuściły taką zmianę w działaniu realizatorów projektów miękkich¹⁹.

Pandemia przyczyniła się również do rozwoju lokalnego partnerstwa i solidarności, ponieważ wszyscy po równo doświadczali skutków zamrożenia gospodarki, destabilizacji na rynku pracy i wiele przedsiębiorstw prywatnych, instytucji publicznych, organizacji zaczęło wspólnie poszukiwać drogi wyjścia z kryzysu. Szczególnie aktywne były oddziały ochotniczej straży pożarnej, koła gospodyń wiejskich, harcerstwo albo prywatni przedsiębiorcy. Często motywacją do działania oraz samopomocy była po prostu potrzeba serca, solidarność ze słabszymi czy gotowość do dzielenia się posiadanymi zasobami materialnymi i niematerialnymi. W Internecie pojawiły się grupy wsparcia dla PES dzielące się dobrą praktyką, tworzące różnego rodzaju poradniki/przewodniki z zakresu przepisów prawa, rachunkowości, dające profesjonalne wsparcie od pracowników socjalnych, którzy dzielili się swoim doświadczeniem, wiedzą, prowadzili szkolenia *on line* z metodyki pracy socjalnej itp.

¹⁸ <https://www.facebook.com/Szkola.na.widelcu> (dostęp: 18.08.2021).

¹⁹ Wypowiedź Sylwii Daniłowskiej, wiceprezes i dyrektor Pionu Badań i Rozwoju Fundacji Aktywizacja, z 21.04.2020 r. dla portalu www.ekonomiaspoleczna.pl (dostęp: 18.08.2021).

5. Zakończenie

Bezsprzecznie można stwierdzić, że pandemia koronawirusa znacząco zmieniła życie społeczne i gospodarcze w Polsce. Nie oszczędziła również ekonomii społecznej, która działa w oparciu o zasadę nadrzędności celu społecznego nad ekonomicznym. Podmioty ekonomii społecznej w czasie pandemii były zagrożone, ponieważ nie generują zysku i w związku z tym nie posiadają finansowego zabezpieczenia na czas zamrożenia gospodarki. Na poziomie centralnym konieczne było uruchomienie dodatkowych środków budżetowych oraz rozwiązań legislacyjnych, które umożliwiły przetrwanie okresu zawieszenia działalności gospodarczej, braku zysków z tejże działalności oraz utrzymanie pracowników. Z rządowego wsparcia (Tarcze Antykryzysowe) w różnym stopniu mogły skorzystać poszczególne rodzaje podmiotów ekonomii społecznej, co też robiły, najczęściej było to odroczenie opłacania składek na ZUS, pożyczki. Mająca ogromne znaczenie pomoc materialna i administracyjna okazała się jednak niewystarczająca. Pandemia uruchomiła dodatkowe zasoby jednostkowe i społeczne, dzięki czemu różne inicjatywy stały się możliwe. W wymiarze społecznym obserwowaną aktywność i innowacyjność PES można uznać za symbol komunitaryzmu, który z każdej jednostki czyni część wspólną otaczającej ją wspólnoty, takiej jak rodzina, sąsiedztwo, wspólnota lokalna, grupa interesu. Podmioty ekonomii społecznej w czasie pandemii podjęły dodatkowe działania skupiające się na zorganizowaniu i koordynowaniu lokalnych akcji pomocowych dla osób będących beneficjentami instytucji pomocowych, ale również dla osób, które z powodu pandemii nie mogły normalnie funkcjonować. Wprowadzano rozwiązania, a nawet innowacje, które aktywizowały reintegrację społeczno-zawodową w nowych obszarach działalności społecznej, ekonomicznej i samopomocowej. Można zatem stwierdzić, że PES nie tylko funkcjonowały w stanie zagrożenia, lecz także rozwijały się, zmieniały, poszerzały ofertę świadczonych usług i form wsparcia dla swoich podopiecznych, jak również podejmowały działania na rzecz najbliższego otoczenia społecznego.

Bibliografia

- Główny Urząd Statystyczny (GUS) (2019), *Centra integracji społecznej, kluby integracji społecznej, zakłady aktywności zawodowej, warsztaty terapii zajęciowej w 2019 r.*, Warszawa, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoeczna-wolontariat/gospodarka-spoeczna-trzeci-sektor/centra-integracji-spoecznej-kluby-integracji-spoecznej-zaklady-aktywnosci-zawodowej-warsztaty-terapii-zajeciowej-w-2019-r-,6,8.html> (dostęp: 1.08.2021).
- Główny Urząd Statystyczny (GUS) (2020), *Organizacje non-profit w czasie pandemii COVID-19 (marzec – sierpień 2020)*, informacje sygnałne, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoeczna-wolontariat/gospodarka-spoeczna-trzeci-sektor/organizacje-non-profit-w-czasie-epidemii-covid-19-marzec-sierpien-2020,20,1.html> (dostęp: 1.08.2021).

- Goleński W., Miżejewski C., Ołdak M., Wąsiak P. (2017), *Leksykon spółdzielczości socjalnej*, wyd. II, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Opole.
- Janowska Z. (2019), *Uwarunkowania funkcjonowania spółdzielni socjalnych w Polsce*, „Polityka Społeczna”, t. 7(544), s. 8–14.
- Karwacki A., Kaźmierczak T. (2018), *Reintegracja społeczna i zawodowa w formule Centrum Usług Społecznych. Ekspertyza dla Sekcji Polityka Społeczna, Rodzina Narodowej Rady Rozwoju w związku z projektowaniem inicjatywy ustawodawczej Prezydenta RP o funkcjonowaniu Centrów Usług Społecznych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Krzyszowski J. (2020), *Uwarunkowania budowy instrumentów reintegracji – wnioski z badań ewaluacyjnych projektu „Krajowa Sieć Reintegracji”*, „Polityka Społeczna”, nr 8, s. 1–8.
- Lewandowska A. (2018), *Ekonomia społeczna jako skuteczny instrument reintegracji społeczno-zawodowej*, „Europa Regionum”, t. XXXVI(3), s. 37–55, <https://doi.org/10.18276/er.2018.36-03>
- Małecka-Łyszczek M. (2017), *Zakres podmiotowy i klasyfikacja pojęcia „podmiot ekonomii społecznej”*, [w:] J. Blicharz, L. Zacharko (red.), *Trzeci sektor i ekonomia społeczna. Uwarunkowania prawne. Kierunki działań*, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej (MRiPS) (2021), *Jak sobie radzić w trakcie pandemii i pomagać potrzebującym – na przykładzie przedsiębiorstwa społecznego*, <https://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl/Jak,sobie,radzic,w,trakcie,pandemii,i,pomagac,potrzebujacym,4222.html> (dostęp: 1.08.2021).
- Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej (MRPiPS) (2019), *Krajowy program Rozwoju Ekonomii Społecznej do 2023 roku. Ekonomia Solidarności Społecznej*, Warszawa.
- Regionalne Centrum Polityki Społecznej (RCPS) (2015), *Raport końcowy. Ekonomia społeczna w regionie łódzkim*, Centrum Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Przedsiębiorstwo Społeczne na zlecenie RCPS w Łodzi, Szczecin.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (Dz.U. z 2011 r. Nr 43 poz. 225 ze zm.).
- Ustawa z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19 i innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2020 r. poz. 1842).

SOCIAL AND OCCUPATIONAL INTEGRATION OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC TIME. SOCIOLOGICAL ANALYSIS

Abstract. From March the year 2020 many elements of the social and economic life in consequence of coronavirus pandemic surrendered to considerable transformations, what didn't avoid either the sphere of the social economics and solidarity. Thereby government and social economics enterprises undertook numerous activities protecting and supporting participants of activities integrative and activating. A main objective of these activities was the maintenance of the activity and the justification of participants of occupations in centres and clubs of the social integration, works of the professional activity, workshops of the occupation therapy.

Keywords: social economics and solidarity, social economics enterprises, social economics subject, social and occupational integration, social exclusion.

Dagna Dejna*

 <https://orcid.org/0000-0003-0722-1992>

Filip Nalaskowski**

 <https://orcid.org/0000-0001-6973-9960>

„SIŁA KANDYDATA” I „SIŁA MOTYWACJI” JAKO AUTORSKIE, WIELOWSKAŹNIKOWE I UNIWERSALNE NARZĘDZIE DO OPISU KONDYCJI KANDYDATÓW NA STUDIA WYŻSZE SPOŁECZNE I METODOLOGICZNE REFLEKSJE

Abstrakt. W tekście prezentowane jest autorskie narzędzie do wielowskaźnikowego pomiaru dwóch podstawowych kategorii, stworzonych na potrzeby projektu badawczego „Kandydaci na to-ruńskie studia archeologiczne”: siły kandydata i siły motywacji. Podstawę do analiz stanowią dane zebrane w procesie rekrutacji studentów na studia na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu w systemie Internetowej Rejestracji Kandydatów. W ramach rejestracji na studia kandydaci podają szereg informacji osobowych, dotyczących dotychczasowego wykształcenia, a także ujawniają swoje preferencje w zakresie kierunków studiów. Tworząc siłę kandydata i siłę motywacji, wykorzystano szereg wskaźników. Operacjonalizacja takich sił pozwoli na lepsze rozumienie procesu rekrutacji na studia, a także jego ogólnej specyfiki. Utworzenie opisywanych kategorii umożliwi lepsze interpretowanie zachowań i preferencji kandydatów. Dzięki nim jesteśmy w stanie sprawdzić, czy wiek studentów, ich płeć, pochodzenie, odległość od UMK oraz rodzaj ukończonej szkoły korelują z ich siłą determinacji do studiowania kierunku czy ich potencjałem intelektualnym. Dzięki temu możliwe jest efektywniejsze konstruowanie wymogów rekrutacyjnych oraz strategii marketingowych dla poszczególnych kierunków bądź uczelni. Wskazane możliwe implementacje praktyczne są jedynie przykładami, bo trudno wykluczyć, że w wypadku innych jednostek czy okoliczności ich użyteczność może się ujawnić na innych polach.

Siła kandydata to wartość opisująca, na podstawie dostępnych nam danych, potencjał intelektualny i kulturowy kandydata. Dzięki pomiarowi tej wartości uzyskujemy odpowiedź na pytanie

* Dr, Wydział Filozofii i Nauk Społecznych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, ul. Jurija Gagarina 11, 87-100 Toruń, e-mail: dagnadejna@umk.pl

** Dr, Wydział Filozofii i Nauk Społecznych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, ul. Jurija Gagarina 11, 87-100 Toruń, e-mail: Filip.Nalaskowski@umk.pl

o to, czy dany kandydat ma szansę być silnym naukowo studentem. Druga z kategorii – siła motywacji – odpowiada na pytanie, na ile kandydat był zdeterminowany do podjęcia danego kierunku studiów. Pomiar tej wartości rozwiewa wątpliwości dotyczące przypadkowych wyborów kierunku studiów oraz daje odpowiedź na pytania o możliwe alternatywy. Pierwotne badanie dotyczyło archeologii, ale wypracowany mechanizm i sposób analizy może zostać wykorzystany do budowania charakterystyk wszystkich pozostałych kierunków kształcenia akademickiego.

Słowa kluczowe: wielowskaźnikowa analiza danych, siła kandydata, siła motywacji, młodzież akademicka, rekrutacja na studia, uczelnia wyższa.

1. Wstęp

Poniższy tekst stanowi prezentację autorskiego warsztatu badawczego i metodologicznego; zawiera pogłębioną analizę danych pochodzących z systemu rekrutacyjnego dla kandydatów na studia w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu (system Internetowej Rejestracji Kandydatów — IRK)¹. Artykuł stanowi przede wszystkim pierwszą prezentację dwóch podstawowych kategorii, stworzonych na potrzeby tego projektu badawczego: „siły kandydata” i „siły motywacji”. Przedstawiamy w nim chronologię działań badawczych i wnioski płynące z dotychczasowych dociekań. Szczegółowo uzasadniamy wyodrębnienie zmiennych, jakimi są siła kandydata oraz siła motywacji, opisujemy procedurę doboru i definiowania wskaźników.

Zastosowanie opisywanych sił ma pomóc w przybliżeniu profilu kandydata na studia, jego częściowej charakterystyce pod względem posiadanych kompetencji, przygotowania i motywacji do studiów, czyli zespołu wartości nazywanego przez nas dalej kondycją kandydata.

Cały projekt badawczy podzielony został na dwa etapy. Pierwszy etap analiz, którego efekty przedstawiamy, m.in., w tym artykule, obejmował kandydatów na studia na kierunku archeologia w latach 2007–2017.

Planowany drugi etap ma obejmować badanie większej liczby kierunków na wielu uczelniach wyższych. Zebrane na pierwszym etapie doświadczenia i praktyczne sprawdzenie opracowanych narzędzi i procedur mają pomóc w znaczącym rozszerzeniu skali przedsięwzięcia. Na drugim etapie planuje się sformułować podobne problemy badawcze: jaka, w świetle danych z IRK, jest charakterystyka kandydata danego kierunku oraz jakościowa i ilościowa charakterystyka naborów na poszczególne kierunki. Sytuacja pandemiczna w sposób istotny opóźnia i jednocześnie zmienia możliwości kontynuacji badań.

Niniejsze opracowanie nie ma charakteru raportu z badań, ten został przygotowany oddzielnie. Ów raport stanowić może tło dla prezentowanych tutaj

¹ W dalszej części artykułu używać będziemy skrótu IRK, mając każdorazowo na myśli system Internetowej Rejestracji Kandydatów.

rozważań; zawiera podstawowe informacje merytoryczne oraz prezentuje nasze metody pracy z danymi².

Na potrzeby badań, wykorzystujących specyficzną bazę danych, jaką jest system IRK³, zbudowaliśmy sylwetkę kandydatów na studentów w oparciu o sześć wyodrębnionych wcześniej kryteriów: wielkość rodzinnej miejscowości i jej odległość od Torunia, płeć, wiek kandydatów, ukończona szkoła średnia, wyniki egzaminów maturalnych i decyzje rekrutacyjne kandydatów (system priorytetów).

W prezentowanym tekście nie będziemy wracać do opisywanych w innym artykule wartości i analiz. Skupimy się wyłącznie na dwóch, naszym zdaniem interesujących, tytułowych zmiennych. Podczas budowania koncepcji badawczej oraz na etapie pierwszych prac z bazą danych zauważono, że wykorzystując zastane już dane, można z nich wyodrębnić dwie osiowe kategorie, które nazwaliśmy siłą kandydata i siłą motywacji. W tym celu wykorzystano szereg wskaźników. W naszym odczuciu operacjonalizacja takich „sił” pozwoli na lepsze rozumienie procesu rekrutacji na studia, a także jego ogólnej specyfiki oraz potencjału poznawczego. Nie tylko, rzecz jasna, dla omawianego kierunku – archeologia na UMK – ale także w szerszym ujęciu, skali.

Siła kandydata to wartość opisująca, na podstawie dostępnych nam danych, potencjał intelektualny i kulturowy kandydata. Innymi słowy: czy kandydat stanowi dobry „materiał” na silnego naukowo studenta. Druga z kategorii – siła motywacji – odpowiada na pytanie, na ile kandydat był zdeterminowany do podjęcia danego kierunku studiów. Czy nie było tak, że znalazł się na studiach przypadkiem albo ze względu na brak alternatywy?

Pierwotne badanie dotyczyło archeologii, ale wypracowany mechanizm i sposób analizy może zostać wykorzystany do budowania charakterystyk wszystkich pozostałych kierunków kształcenia akademickiego – co warto szczególnie podkreślić – strategia ma charakter uniwersalny.

Cele artykułu:

- Nakreślenie charakterystyki bazy danych, z uwzględnieniem jej potencjału poznawczego, ale również sporych ograniczeń. W pracy nad projektem wykorzystaliśmy metodę *desk research* (Dejna, Nałaskowski 2020a); źródłem naszych danych była istniejąca od lat i wykorzystywana do celów rekrutacyjnych baza pochodząca z systemu IRK. Nie mieliśmy żadnego wpływu na zestaw danych, które mieliśmy do dyspozycji, praca przebiegała z wykorzystaniem istniejącej już bazy, której podstawowym celem nie

² Szczegółowy raport z badań jest obecnie w trakcie drugiego etapu procedury redakcyjnej i zostanie opublikowany w czasopiśmie „Przegląd Archeologiczny”. Tytuł artykułu: *Dziesięć lat naborów toruńskiej archeologii – charakterystyka kandydatów i rekrutacji na studia. Wielowskażnikowa analiza danych*. Link do archiwalnych numerów czasopisma: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.06d0453d-a2b5-3d04-959d-524f728cbeeb>

³ Zgodę na wykorzystanie danych w celu opracowania naukowego otrzymaliśmy od władz uczelni – Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

były badania ani analizy podobne do naszych. Co ważne: niemożliwe było uzupełnienie zestawu danych o jakiegokolwiek inne informacje (takie sugestie dość często pojawiały się w recenzjach), m.in. ze względu na ustawę o ochronie danych osobowych⁴.

- Rekonstrukcja i opis procedury wyodrębniania zmiennych „siła kandydata” i „siła motywacji” w kontekście wcześniej podejmowanych problemów badawczych i podobnych dylematów metodologicznych, polegających na tworzeniu autorskich narzędzi badawczych i arbitralnym doborze wskaźników do danych zmiennych.
- Szczegółowy opis zmiennych „siła kandydata” i „siła motywacji” oraz opis procedury (wraz z uzasadnieniami) doboru wskaźników. Tytułowe zmienne – autorskie i wielowskaźnikowe – traktowane mogą być jednocześnie jako uniwersalne narzędzie do pomiaru kondycji kandydatów na studia wyższe. Co ważne, w niezmiennym kształcie – zawsze w kontekście pracy z bazą danych IRK.
- Krótki szkic kontekstu badań – ogólna charakterystyka naborów studentów na klasyczny kierunek kształcenia akademickiego – archeologię.
- Prezentacja części wniosków z prowadzonych analiz w szerszym kontekście społecznym.

2. Podstawowe informacje o koncepcji badawczej oraz źródle danych

Analiza została przeprowadzona na próbie 695 osób przyjętych na pierwszy rok archeologii w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu⁵ (s1 – studia stacjonarne, pierwszego stopnia). Uwzględnieni zostali kandydaci rekrutowani w ramach pierwszego i drugiego naboru.

Analizie poddano dane kierunku archeologia. Zależało nam na tradycyjnym kierunku akademickim, o nielicznych naborach, niezbyt odległym od naszych korzeni naukowych, którymi są pedagogika i socjologia. Istotnym motywem i motorem napędzającym pracę jest swego rodzaju „romans” jednego ze współautorów – doktora Filipa Nalaskowskiego – z akademicką oraz praktyczną archeologią, mianowicie podjęcie studiów II stopnia, pierwsze kroki w pracy naukowej i badawczej na nowym archeologicznym obszarze. Wybór tradycyjnej i nieumasonowanej archeologii (w znaczeniu masowych naborów charakterystycznych dla niektórych kierunków, na przykład ekonomii) umożliwił opracowanie materiału w stosunkowo krótkim czasie.

⁴ Ustawa o ochronie danych osobowych z 10 maja 2018 r. (Dz.U. 2018 poz. 1000), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180001000/U/D20181000Lj.pdf> (dostęp: 13.04.2021).

⁵ W dalszej części tekstu wykorzystywany będzie skrót UMK.

Źródłem danych, które zostały wykorzystane do prowadzenia analiz na użytek tego tekstu, jest system IRK UMK oraz informacje pochodzące od Uczelnianej Komisji Rekrutacyjnej. Trzeba podkreślić, że dane, do których odwołujemy się w tym tekście, dotyczą tylko rekrutacji na toruńską uczelnię i kierunek archeologia (planujemy rozszerzyć badania o inne kierunki kształcenia akademickiego). Specyfika tego kierunku może sprawiać, że dane w innych ośrodkach, a z pewnością dla innych kierunków, byłyby różne – na tym etapie nie jesteśmy w stanie tego zweryfikować przez brak dostępu do innych baz IRK.

Po uzyskaniu od władz rektorskich UMK zgody na opracowanie danych IRK bazę danych z lat 2007–2017 przeniesiono do arkusza kalkulacyjnego MS Excel. Następnie dane zostały uporządkowane (zlikwidowano rekordy puste oraz „wrażliwe”⁶ i te nieprzydatne do naszych analiz – jak na przykład PESEL czy imiona rodziców) i ułożone w formie umożliwiającej prowadzenie analiz (na przykład kodowanie wielkości miejscowości czy odległości od Torunia). W kolejnym kroku poddano analizie charakter posiadanych danych – jakie informacje niosą lub mogą potencjalnie nieść – i do jakich dalszych celów badawczych mogą się przydać. Następnie sformułowano pytania badawcze i dobrano wskaźniki. Dalsze opracowanie danych i analizy statystyczne prowadzono także przy użyciu oprogramowania MS Excel. Wykorzystana baza danych stwarza duże możliwości badawcze, analityczne i interpretacyjne. Stanowi unikalny zbiór danych edukacyjnych i szerzej – społecznych, dotyczących ogromnej grupy młodych ludzi.

W tym miejscu jednak warto wskazać na pewien, kluczowy dla przebiegu badań, aspekt: ograniczenia wynikające ze specyfiki wykorzystania istniejącej już bazy danych (w tym przypadku IRK). Poza niezaprzeczalnymi korzyściami (m.in. zasięg danych, ich wiarygodność, łatwy dostęp, niskie koszty procedury gromadzenia) ograniczenie stanowi z całą pewnością brak wpływu badacza na charakter zbieranych danych. W tym przypadku nie da się również modyfikować w trakcie badań pytań zadawanych respondentom, niemożliwe jest rozszerzanie bazy o kolejne informacje, dynamiczne reagowanie na pojawiające się interesujące wątki badawcze i co za tym idzie – potencjalne ciekawe możliwości interpretacyjne.

Istotne jest to, że celem powstania i istnienia bazy danych, na której pracowaliśmy, nie były badania naukowe, a w konsekwencji opracowania i analizy podobne do naszych. Stąd mogą też wynikać jej ograniczenia, o których wspomniano wyżej.

Na kierunku archeologia rekrutacja odbywa się drogą konkursu świadectw dojrzałości (zarówno dla kandydatów legitymizujących się „starą”, jak i „nową” maturą). W ramach rejestracji na studia kandydaci podają szereg informacji osobowych, dotyczących wykształcenia, a także ujawniają swoje preferencje w zakresie kierunków studiów.

⁶ Zob. ustawa o ochronie danych osobowych z 10 maja 2018 r. (Dz.U. 2018 poz. 1000), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180001000/U/D20181000Lj.pdf> (dostęp: 13.04.2021).

Do przeprowadzenia prezentowanych analiz kandydatów na archeologię na UMK wyróżniono dwie kluczowe wartości/zmienne, którym poświęcamy ten tekst: siła kandydata i siła motywacji do studiowania tego kierunku. Każda z tych wartości/zmiennych poddana została wielowskaźnikowej analizie. Dobór wskaźników oraz ich wartości miał charakter arbitralny, kierowaliśmy się doświadczeniem badawczym, wiedzą oraz intuicją. Wypracowana metoda konstruowania i ważenia zmiennych może mieć charakter uniwersalny, co wiąże się nieodmiennie z zapowiedzią rozszerzenia analiz na inne kierunki kształcenia uniwersyteckiego.

3. Źródła i kontekst badań – wcześniejsze próby tworzenia autorskich narzędzi badawczych, arbitralnego ważenia zmiennych i doboru wskaźników

Nie po raz pierwszy podejmujemy próbę charakterystyki młodych ludzi planujących podjęcie studiów w uczelni wyższej. Sposoby i strategie, po które sięgnęliśmy, realizując opisywane badanie, mają swoje źródła w naszych wcześniejszych inicjatywach badawczych. Wcześniej już trzy razy podejmowaliśmy próby podobnych opisów – wciąż szukamy jednak sposobu doskonalszego i nade wszystko: bardziej trafnego (pozwalającego precyzyjnie dobierać dane), powtarzalnego (umożliwiającego generalizowanie) i rzetelnego (zapewniającego dokładność pomiaru).

Warto w tym miejscu jednak krótko wspomnieć, że już nie raz kreśliliśmy obraz zaplecza młodych ludzi, korzeni ich edukacyjnych wyborów, ich kapitału symbolicznego oraz ogólnej kondycji (Dejna, Nalaskowski 2013; Dejna, Nalaskowski 2015a).

Po raz pierwszy podjęliśmy próbę badania i opisu potencjału oraz ograniczeń studentów pedagogiki ostatnich lat studiów. Wtedy badaniu poddano 246 studentów III roku pedagogiki w trybie stacjonarnym, w trzech ośrodkach akademickich w Polsce. W każdym ośrodku analizy prowadzone były zarówno w uczelni publicznej, jak i niepublicznej. Owocem prac była książka zatytułowana *Publiczni, niepubliczni. Przełom*, wydana przez Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, zawierająca obszerny opis kondycji młodych pedagogów, stworzony dzięki zebraniu i analizowaniu danych dotyczących ich rodzin i miejsca pochodzenia, zainteresowań, wyników maturalnych, wyników w autorskich testach wiedzy ogólnej i przedmiotowej, wyborów rekrutacyjnych, planów oraz aspiracji.

Kolejny raz podjęliśmy próbę zbadania kondycji młodych ludzi, tym razem maturzystów, realizując projekt badawczy zatytułowany „Badanie planów edukacyjnych młodzieży Grudziądza i okolic”. W przedsięwzięciu udział wzięło 2 025 uczniów. To oznacza, że dotarliśmy do (2 025 z 2 800) wszystkich uczniów klas maturalnych i przedmaturalnych szkół Grudziądza i regionu (w promieniu

30 km: Świecie, Nowe, Łasin). Było to bardzo duże i wymagające pod względem logistycznym przedsięwzięcie. Zaangażowany w pracę był pięcioosobowy zespół badawczy. Oprócz pytań metrykalnych oraz pytań o plany edukacyjne maturzystów badaliśmy też, wykorzystując autorskie narzędzie, poziom kapitału symbolicznego zgodnie z koncepcją Pierre’a Bourdieu. Uzupełnieniem dla całego badania była próba określenia poziomu poczucia własnej sprawczości, charakteryzującego badanych (Dejna, Nałaskowski 2015b). Udoskonalone narzędzie z tego badania wykorzystywaliśmy później do tzw. badań patriotycznych, o których mowa w dalszej części tekstu.

Bazując na poprzednich doświadczeniach w konstruowaniu narzędzi do pomiaru potencjałów i kapitałów młodzieży, zaplanowaliśmy i przeprowadziliśmy kolejne badanie, tym razem międzynarodowe, o charakterze porównawczym. Oprócz kluczowych kategorii, jakimi były „poczucie identyfikacji z państwem” i „poczucie identyfikacji ze społeczeństwem”, badaliśmy kapitał ekonomiczny, kulturowy i społeczny studentów studiujących w wytypowanych do badań uniwersytetach w Rosji, Gruzji, Rumunii, Turcji i Polsce (Dejna, Nałaskowski 2020). Badania te roboczo nazwaliśmy „badaniami patriotycznymi”. Na potrzeby tych badań założono trzy główne cele badawcze: 1. Poznanie poziomu i zakresu identyfikacji z państwem i społeczeństwem wśród badanej młodzieży; 2. Diagnoza poziomu kapitałów: społecznego, ekonomicznego i kulturowego badanej młodzieży i zbadanie związku pomiędzy nimi a poziomem identyfikacji z państwem i społeczeństwem przejawianym przez badanych; 3. Określenie i poznanie ewentualnych związków między poczuciem patriotyzmu (stopniem identyfikacji z państwem i społeczeństwem) a obszarem studiów, krajem zamieszkania i poziomem kapitału symbolicznego.

Wszystkie te projekty badawcze dały zaplecze i niezbędne doświadczenia do modyfikowania pomysłów na mierzenie „sił” młodych ludzi, rozumianych właśnie jako ich wewnętrzne i zewnętrzne (środowiskowe) dyspozycje i kapitały. Należy pamiętać, o czym już wcześniej wspomniano, że baza IRK stanowi ograniczone źródło danych, dlatego też w projekcie, który jest przedmiotem opisu, tworząc kategorię siły kandydata i siły motywacji, ograniczyliśmy się do doboru takich wskaźników, do których mieliśmy dostęp. Nie mieliśmy możliwości wpływania na kształt i zakres bazy, nie było możliwości jej uzupełnienia o dane, które z punktu widzenia badawczego byłyby ogromnie interesujące (np. dalsze losy edukacyjne studentów, ich ścieżka zawodowa, charakterystyka rodziny pochodzenia...).

Podsumowując: wcześniejsze doświadczenia badawcze, w których również dokonywaliśmy wielowskaźnikowych analiz wytypowanych do badań zmieniowych, wymagały od nas również nieco arbitralnych, często dyskusyjnych i krytykowanych (choć równie często docenianych) wyborów. Dokonywaliśmy ich, opisując background studentów pedagogiki (na podstawie miejsca pochodzenia, szkoły średniej, wyników matur, testów z wiedzy ogólnej, językowych, przedmiotowych). Po podobną strategię sięgaliśmy przy realizacji międzynarodowego

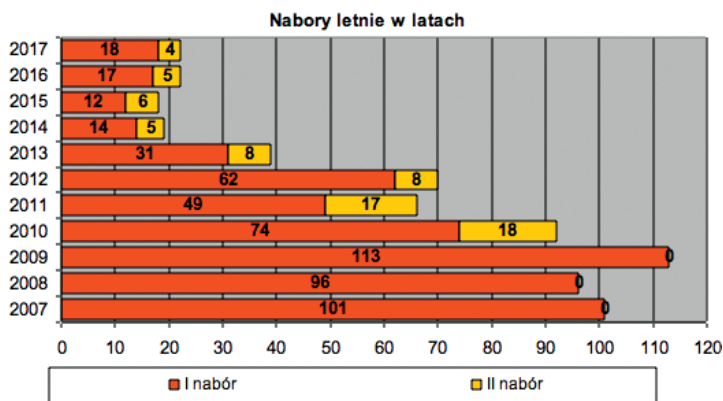
projektu badawczego, podejmującego problematykę poczucia patriotyzmu i identyfikacji ze społeczeństwem, gdzie w autorski i oryginalny sposób mierzyliśmy kapitał symboliczny (będący sumą kapitałów: kulturowego, ekonomicznego i społecznego), zadając pytania o sieć kontaktów, poczucie sprawstwa, metry bieżące książek na domowych półkach, stan posiadania... Wtedy dodatkowo narzędzie badawcze poddawane było długiej procedurze regionalizacji, która była niezbędna m.in. dla zachowania porównywalności danych (wszak badanie, o którym mowa, prowadzone było, oprócz Polski, w Rosji, Turcji, Rumunii i Gruzji).

Bazując na tych doświadczeniach i odwołując się do nich, przystąpiliśmy do realizacji opisywanego projektu badawczego i tworzenia nowych zmiennych – siły kandydata i siły motywacji, które mogą być wykorzystywane jako narzędzie do opisu ogólnej kondycji kandydatów na studia wyższe.

4. Ogólna charakterystyka naborów na archeologię

Jak zaznaczono wcześniej, pełne informacje o uzyskanych szczegółowych danych znajdują się w odrębnej publikacji mającej formę raportu z badań. Warto jednak dla potrzeb tej pracy przypomnieć podstawowe i kluczowe informacje o koncepcji badań.

Próba badawcza wyniosła 695 osób, które w latach 2007–2017 ubiegały się o status studenta archeologii. W badaniach uwzględnieni zostali kandydaci zarówno z pierwszego, jak i z drugiego naboru. Rozkład ilościowy w latach przedstawia Wykres 1.

Wykres 1. Liczebność naborów na archeologię w latach 2007–2017

Źródło: opracowanie własne.

Najliczniejsze nabory (2007–2009) przynosiły 96–112 kandydatów, najsłabsze (w latach 2014–2015) 18–19. Od 2010 roku na archeologię (stopień 1)

prowadzony był drugi nabór. I tak w początkowych latach 2010–2011 przynosił on 17–18 kandydatów, z kolei w ostatnich 4 latach jest to już 4–6 osób (Wykres 1). Należy nadmienić, że w ostatnich latach (od 2015 roku) formalny limit kandydatów wynosił 60 osób, w latach wcześniejszych – 120. We wszystkich omawianych latach przyjmowani byli wszyscy chętni kandydaci – czyli nie odbywała się selekcja na podstawie wyniku punktowego.

Wstępna analiza pozwala wyprowadzić ostrożny podział na 3 okresy – prosperity, gwałtowny spadek, niska stagnacja/odbicie. Odpowiednio odpowiadają one naborom 2007–2009 (prosperity) – średnio 103 przyjmowanych, 2010–2014 (gwałtowny spadek) – z 90 do 19, 2015–2017 (stagnacja i delikatne odbicie) – 18–22 kandydatów.

Co dość oczywiste, zarysowane okoliczności jasno wskazują, że w tej sytuacji uczelnia nie może sobie pozwolić na selekcję kandydatów. W zasadzie przy takiej liczbie naborów, nawet uwzględniając lekkie odbicie w ostatnich latach, uzasadnione jest mówienie raczej o walce o przetrwanie kierunku niż budowaniu jego siły lub, tym bardziej, elitarności.

Uwagę powyższą akcentujemy, bo wielokrotnie, na etapie konsultacji przed badaniem, docierały do nas głosy ze środowiska archeologicznego o konieczności powrotu do egzaminów wstępnych czy innych form selekcji kandydatów z uwagi na ich niski poziom.

5. Siła kandydata i siła motywacji – definicja zmiennych oraz procedura doboru wskaźników i ich charakterystyka

Można przyjąć, że poszczególni kandydaci na studentów (próba liczy 695 osób) to elementy jednego zbioru, a dwie analizowane zmienne: siła kandydata i siła motywacji, to właściwości, które różnią poszczególne elementy danego zbioru (w tym przypadku kandydatów na studia). Zarówno siła kandydata, jak i siła motywacji to zmienne wielowartościowe.

Wszystkie wytypowane do analiz wskaźniki mają charakter operacyjny, a ich wartości odczytywane były z dostępnej bazy danych IRK.

Zmienna siła kandydata jest informacją, ograniczoną zasięgiem bazy danych, dotyczącą kondycji intelektualnej oraz zaplecza edukacyjnego⁷ kandydatów na studentów. To zmienna będąca właściwością kandydatów w zakresie wyników egzaminów maturalnych, dodatkowych sukcesów edukacyjnych i przeszłości edukacyjnej (typ ukończonej szkoły średniej, jej miejsce w rankingu szkół średnich).

Natomiast zmienna siła motywacji niesie informację o sile zmotywowania kandydata do studiowania danego kierunku. Owa motywacja jest właściwością trudną do uchwycenia, szczególnie w warunkach pracy na zastanej bazie danych,

⁷ We wcześniejszych publikacjach dotyczących studentów owo „zaplecze edukacyjne” nazywaliśmy *backgroundem*.

bez możliwości wpływania na pytania zadawane respondentom. Postanowiliśmy zmienną tę uchwycić, wykorzystując informację z IRK o miejscu zamieszkania kandydata i obliczając odległość domu rodzinnego kandydata od uczelni wyższej, przy wyjściu z założenia, opartego na doświadczeniu, że uczelnie będące daleko od dotychczasowego miejsca zamieszkania wybierają ci, którzy są najbardziej zdeterminowani do studiowania w tym konkretnym miejscu.

System IRK wymusza od kandydatów ustalenie tzw. priorytetu; jest to dosłowna informacja dla badaczy, jak bardzo kandydatowi zależy na konkretnym kierunku.

Podsumowując, wskaźnikami zmiennej „siła kandydata”, a więc „narzędziami”, których użyliśmy do zmierzenia/ważenia tej zmiennej, są:

1. typ ukończonej szkoły średniej;
2. liczba zdawanych egzaminów maturalnych;
3. średni wynik ze wszystkich egzaminów maturalnych;
4. punkty rekrutacyjne uzyskane w IRK;
5. sukcesy w olimpiadach przedmiotowych.

Wskaźnikami zmiennej „siła motywacji” do studiowania archeologii na UMK są:

1. odległość zamieszkania od Torunia;
2. sposób ustalenia priorytetu (informacja, który z wybranych przez kandydata kierunków jest dla niego najważniejszy);
3. rok urodzenia kandydata.

Poszukując wartości wagowych dla opisywanych zmiennych, musieliśmy często odwoływać się do rozstrzygnięć arbitralnych, opartych na naszej wiedzy pedagogicznej oraz doświadczeniu przy prowadzeniu podobnych badań.

Szkoła średnia. Jedną ze zmiennych, która wymagała symbolicznego ważenia/szacowania, była jakość (siła) ukończonej szkoły średniej. Wychodziliśmy z założenia, że jakość ukończonej szkoły średniej ma znaczenie, może być zmienną dla określania siły kandydata. Szkoła średnia jest swoistą szklarnią⁸, w której dorasta kandydat. To, jaką ofertę stwarza uczniom, na ile ma potencjał do stymulowania ich rozwoju, jaki panuje tam klimat naukowy, jakie są jej osiągnięcia, będzie się przekładać na rozwój ucznia, przyszłego kandydata na studia (Uniewska 2013). Analogicznie: szkoły słabsze, stwarzające gorsze warunki do wzrostu, będą „wypuszczać” słabszych kandydatów. Zmienną jakość/siła szkoły średniej, o której mowa, postanowiliśmy szeregować trójstopniowo, w oparciu o popularny i jednocześnie wiarygodny ranking szkół wyższych czasopisma „Perspektywy” (Czapiński, Panek 2001).

⁸ Określenia symboliczne, takie jak „szklarnia” czy „narybek”, w kontekście prezentowanych badań pojawiają się w naszych publikacjach dość często. Nie chcemy z nich rezygnować na rzecz bardziej formalnego i, być może, bardziej „naukowego” języka. Są one rozpoznawalnym elementem naszego stylu, ale, co ważniejsze, w sposób obrazowy wyrażają istotę opisywanych zjawisk czy grup.

Absolwenci pierwszych pięciu szkół w danym województwie otrzymywali +25 pkt. Analogicznie, absolwenci ostatnich pięciu szkół w rankingu –25 pkt, pozostali 0. Wartości punktowe zostały ustalone na zasadzie oszacowania i proporcji. Nie chcieliśmy nadto premiować (czy też karać) badanych tym wynikiem. Zdecydowaliśmy (arbitralnie), że siła tej zmiennej może odpowiadać około 1/3 średniej wartości punktów z matur (w naszym badaniu 75 pkt). Podsumowując: nasz wskaźnik „jakość szkoły średniej” jest złożony. Mierzymy nim znacznie więcej niż tylko wyniki egzaminów maturalnych.

Wyniki egzaminu maturalnego. Konstruując wzór do obliczania wartości wybieranych na maturze przedmiotów – swoistego stopnia trudności – posłużyliśmy się formułą znaną z IRK. Każdy z wydziałów ma prawo przedstawić własne kryteria przyjmowania kandydatów, obliczania ich punktów rekrutacyjnych. Co naturalne, zasady te mocno się różnią w spektrum oferty UMK. Wzór, którym się posłużyliśmy, jest wariacją formuły obliczania punktów na jeden z kierunków naszego uniwersytetu. Zmiana polegała na rozszerzeniu stosowania wzoru na wszystkie opcje przedmiotów na maturze, a nie wybrane, jak było pierwotnie.

Wynik egzaminów maturalnych obliczany był według średniej ważonej, gdzie egzaminy na poziomie rozszerzonym miały przypisywany wyższy współczynnik niż te na poziomie podstawowym. Zdecydowaliśmy się także premiować kandydatów z bogatszym portfolio egzaminacyjnym.

Odległość/dystans rodzinnego domu kandydatów od Torunia. Przy określaniu kluczowej dla opisu kandydata wartości, odległości jego domu rodzinnego od UMK, ustaliliśmy progi odległości od Torunia: do 20 km, 20–100 km, powyżej 100 km. Pierwsza wartość to osoby miejscowe – odległość 20 km została przyjęta jako maksymalny zasięg funkcjonowania komunikacji miejskiej w Toruniu – czyli podstawowego warunku kontaktu młodego człowieka z miastem. Druga wartość, analogicznie, pokazywała zasięg ruchu lokalnego (szynobusy, autobusy PKS, linie podmiejskie), a także oznaczała umowny zasięg wpływów UMK. W tym promieniu UMK jest ciągle najczęściej wybieraną uczelnią, ale konieczność dalekich dojazdów lub przeprowadzki sprawia, że nie jest tak oczywistym wyborem jak dla „miejscowych” kandydatów. Ostatnia wartość – powyżej 100 km – oznacza najczęściej osoby, dla których Toruń nie jest najbliższym ośrodkiem akademickim. Po drodze na UMK „mijają” one inne uczelnie, do których również mają naturalnie dostęp.

Przyjęliśmy, że osoby bardziej zdeterminowane do kształcenia się w Toruniu skłonne będą pokonać większą odległość od domu. Można oczywiście stawiać zasadne pytanie, czy to głównie względy naukowo-dydaktyczne decydują o tym, że ktoś wybiera ten czy inny ośrodek, a nie na przykład: kwestie rodzinne i organizacyjne, perspektywy pracy, moda czy względy ekonomiczne, życie studenckie. Dla naszej analizy założyliśmy, że głównie decyduje o tym jednak atrakcyjność kierunku i uczelni. Za takim stanem rzeczy przemawiają wyniki innych naszych badań prowadzonych wśród uczniów klas maturalnych i przedmaturalnych

w Grudziądzu i okolicy w 2013 roku. Wówczas w badaniu, które objęło wszystkich uczniów wskazanych klas w Grudziądzu i regionie ($N = 2018$), okazało się, że dla większości respondentów najważniejsza była oferta uczelni (58%), następnie jej prestiż (39%), koszt studiów (44%), omawiana tu bliskość domu rodzinnego uzyskała 26% wskazań, wyprzedzając możliwości życia studenckiego, wielkość miasta, preferencje wśród znajomych czy modę medialną.

Liczba egzaminów maturalnych. Ten wskaźnik ma znamionować ambitniejszych uczniów. Aby uzyskać świadectwo dojrzałości, wystarczy zdać egzaminy obowiązkowe (język polski, język obcy i matematykę). Wybranie większej liczby egzaminów oznacza, że ktoś celowo ustawia sobie wyżej poprzeczkę, mając w planach aplikowanie na bardziej wymagające kierunki. Jak pokazuje chociażby analiza wymagań UMK, na większość kierunków kandydaci kwalifikowani są wyłącznie na podstawie wymagań minimalnych dotyczących liczby egzaminów maturalnych.

Punkty rekrutacyjne. Przy kwalifikacji na studia system IRK wylicza każdemu kandydatowi liczbę punktów rekrutacyjnych przy użyciu algorytmu dla danego kierunku i na podstawie wyników ze świadectwa dojrzałości.

Zwycięstwa w olimpiadach przedmiotowych/Fakt bycia olimpijczykiem oznacza posiadanie zaświadczenia o byciu zwycięzcą, laureatem olimpiady przedmiotowej. Trzeba w tym miejscu odnotować, że na większości kierunków obowiązuje ta sama lista „premiujących” konkursów, licząca kilkadziesiąt pozycji.

Poniżej prezentujemy opis wskaźników dla kategorii „siła motywacji”.

System priorytetów. Określając priorytety, kandydat zapisujący/rejestrujący się na kilka kierunków studiów informuje, który kierunek jest dla niego najważniejszy, który wybiera jako drugi, w przypadku gdyby nie dostał się na pierwszy, który jako trzeci itd. Mówiąc inaczej, kandydat ustawia kierunki w kolejności od najważniejszego do najmniej ważnego. System priorytetów działa w ten sposób, że jeżeli kandydat przekroczy progi punktowe na kilka kierunków, o przyjęcie na które się ubiega, to zostanie zakwalifikowany do przyjęcia na ten, który na liście jego priorytetów znajduje się wyżej od pozostałych.

Warto też zauważyć, że aż dla 84% kandydatów zapisanych na archeologię kierunek ten miał pierwszy priorytet. Dla pozostałych 16% wyższy priorytet miały głównie prawo, konserwacja, bezpieczeństwo wewnętrzne. Inne od wymienionych kierunki były faworyzowane już tylko przez pojedyncze osoby.

Wiek kandydata/rocznik. Przyjęliśmy założenie, że starszy niż przeciętny wiek (więcej niż 18–19 lat) może cechować kandydatów, którzy po czasie odkryli u siebie zainteresowanie, pasję dla kierunku. Jest to założenie arbitralne i dyskusyjne, choćby dlatego, że panuje przekonanie, że starsi kandydaci to głównie „spady”, czyli osoby, które nie poradziły sobie na innych kierunkach i wybierają taki, na który najłatwiej jest się dostać. To popularne i potoczne przekonanie jest raczej błędne. Po pierwsze, w skali całej uczelni na większość kierunków w ostatnich latach było

więcej miejsc niż chętnych – czego dowodzi liczba drugich naborów. Po drugie, w analizowanej grupie osoby starsze niż 18–19 lat otrzymywały średnio więcej punktów niż pozostali maturzyści (Tabela 1). Istnieje jeszcze popularny pogląd, jakoby studenci, podejmując studia w starszym niż przeciętnie wieku, robili to, aby symbolicznie przedłużyć sobie młodość i/lub korzystać z przywilejów płynących ze statusu studenta (ulgi przy rozliczaniu PIT-ów, korzystaniu z transportu publicznego, możliwość zakwaterowania w atrakcyjnych cenowo akademikach). Korzystając z dostępnych danych, nie sposób jednak zweryfikować tych hipotez empirycznie.

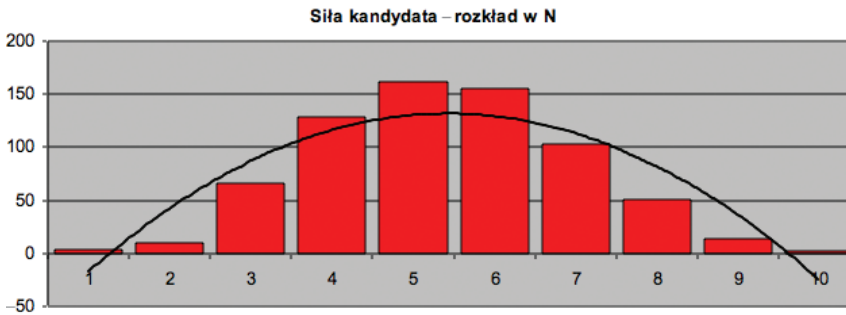
Tabela 1. Wiek kandydata a średni wynik punktowy w rekrutacji na archeologię

Wiek	18–19 lat	20 lat	21 lat	22 i więcej
Średni wynik rekrutacji na archeologię	53,8 pkt	57,7 pkt	56,9 pkt	56,5 pkt

Źródło: opracowanie własne.

6. Siła kandydata i siła motywacji – wartości i interpretacje

Ostateczna wartość zmiennej „siła kandydata” była iloczynem ważonym omawianych wyżej wartości, wyrażonym w skali od 1 (najniższa możliwa) do 10 (najwyższa możliwa) (Wykres 2). Uzyskany wykres obrazuje klasyczny dzwonowaty rozkład tej zmiennej.

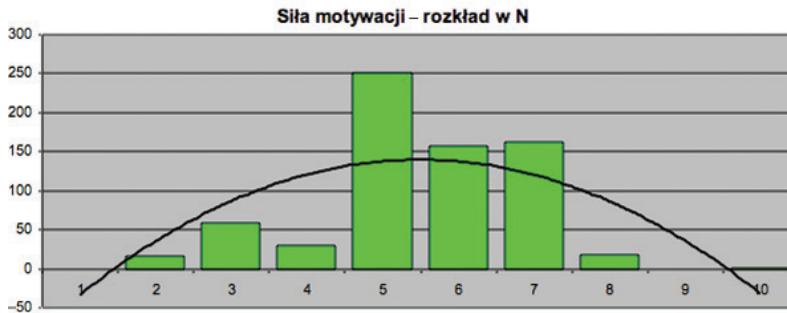

Wykres 2. Rozkład wartości „siła kandydata” w całej badanej populacji

Źródło: opracowanie własne.

Nieco inaczej rozkład wygląda w przypadku siły motywacji.

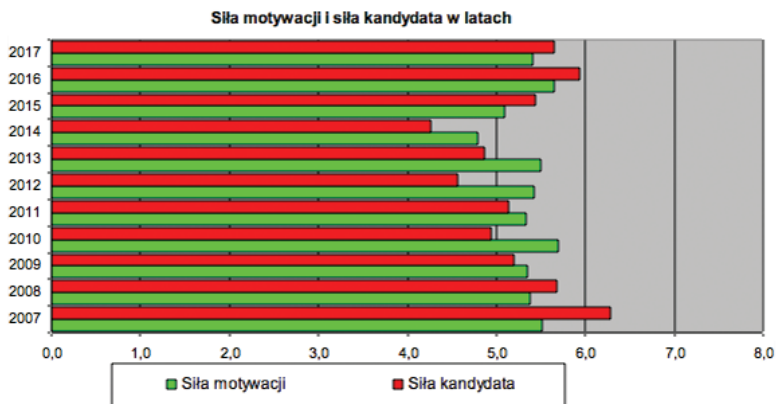
Jak możemy zaobserwować, Wykres 3 nie ma idealnej dzwonowatej formy, choć wielomianowa linia trendu pokazuje oczekiwany poprawny przebieg. Wpływ na dysproporcje kolejnych zakresów ma fakt, że aż 84% badanych otrzymywało wartość maksymalną za siłę priorytetu, a pozostałe zmienne w dość ograniczonym zakresie modyfikowały sumaryczne wyniki (wyłącznie u 31 badanych wystąpiła zmiana ze względu na rocznik).

Wykres 3. Rozkład wartości „siła motywacji” w całej badanej populacji
Źródło: opracowanie własne.

Kontynuując, należy zadać pytanie: jak rozkładała się w latach średnia wartość wskazanych sił? Tak jak ilustruje to Wykres 4, siły te istotnie zmieniały się w latach. Po pierwsze: siła motywacji, w okresie 2007–2014 widzimy nieregularny trend spadkowy, po czym w okresie „odbicia” 2015–2017 systematyczny wzrost. Jeszcze wyraźniejszy przebieg obserwujemy w zakresie siły kandydata – ponownie systematyczne słabnięcie kandydatów, do kryzysu 2014 roku, po którym następuje przełom i wzrost siły kandydatów.

W latach 2007–2010 mieliśmy okres prosperity (liczne nabory), któremu jednak towarzyszył subtelny spadek siły motywacji do studiowania tego kierunku i siły intelektualnej/kulturowej kandydatów (Wykres 4). Trend spadkowy w naborach koreluje z dynamiczniejszym spadkiem opisywanych sił u kandydatów. W końcu kryzys roku 2014, po którym następuje nieduży wzrost liczby kandydatów (o około 10–15%) oraz wyraźny wzrost motywacji i siły. Innymi słowy, w ostatnich trzech latach kandydatów jest mniej, ale mają oni wysoką motywację i dużą wartość siły intelektualnej i kulturowej (na tle poprzednich roczników).

Wykres 4. Uśrednione siły kandydata i motywacji dla naborów w latach 2007–2017
Źródło: opracowanie własne.

Pogłębiając nieco wątek analizowanych sił, można przyjrzeć się dokładniej innym korelacjom na tym polu.

W ramach drugiego naboru przyjmowani są kandydaci o SM⁹ pozostającej na niezmiennym poziomie; wartość SK¹⁰ natomiast przynosi interesującą zmianę. W przypadku pierwszego naboru średnia wartość wynosiła 5,4, w drugim spadła natomiast do 4,8. Oznacza to, że w drugim naborze przyjmowani są podobnie zmotywowani kandydaci, ale słabiej przygotowani. Od razu w tym miejscu trzeba odnotować, że nie ujawniły się żadne istotne statystycznie różnice w odniesieniu do SM i SK w kontekście płci.

Pewne, choć nie tak wyraźne różnice obserwujemy w kontekście wsi i miasta.

Tabela 2. Uśrednione wartości siły motywacji i kandydata dla kandydatów ze wsi i z miasta

	średnia SM	średnia SK
wieś	5,5	5,2
miasto	5,4	5,4

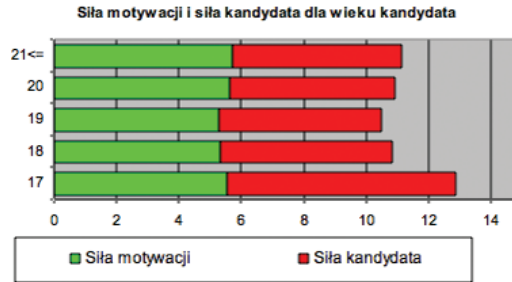
Źródło: opracowanie własne.

Osoby pochodzące ze wsi notowały bardzo subtelnie wyższą siłę motywacji, ale były zauważalnie słabiej przygotowane do studiowania – niższa siła kandydata – w porównaniu do rówieśników pochodzących z miast. Warto w tym aspekcie także dodać, że analiza ogólnych danych przyniosła informacje o tym, że kandydaci pochodzący z miast są niejako nadreprezentowani w naborach na archeologię. Pochodzenie ze wsi deklarowało 27% (średnia dla wszystkich kierunków to 40%), a aż 41% pochodziło z dużych miast (powyżej 100 tys. mieszkańców) przy średniej 28%. Stąd tylko krok do odważnej konstatacji, że archeologia jawi się jako kierunek młodzieży miejskiej, może nawet forma pasji, hobby, charakterystycznych dla dużych miast.

Wiek. W odniesieniu do tej zmiennej można poczynić kilka zasadnych uwag. Po pierwsze, wydaje się, że w całościowym przekroju SK nie koreluje z wiekiem kandydatów. Po drugie, wyraźnie wybija się SK dla 17-latków, ale informacje te należy traktować z rezerwą, ponieważ w badanej populacji były tylko trzy niepełnoletnie osoby. Po trzecie, zaobserwowano delikatną tendencję pokazującą wzrost SM z wiekiem. W końcu, z pominięciem nielicznej grupy 17-latków, można powiedzieć, że w sumarycznym wyniku im starszy kandydat, tym lepiej wypada – wyższa suma SM i SK.

⁹ Siła motywacji.

¹⁰ Siła kandydata.

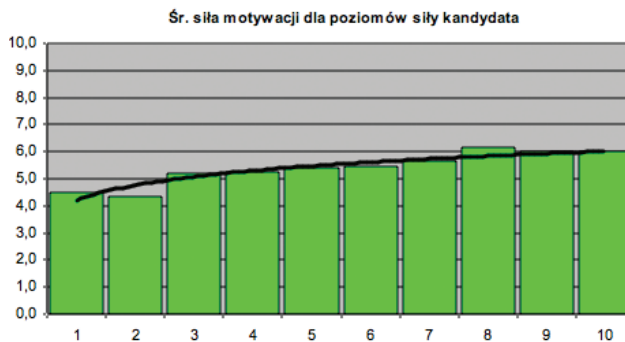

Wykres 5. Uśrednione wartości siły motywacji i kandydata dla wieku kandydatów
Źródło: opracowanie własne.

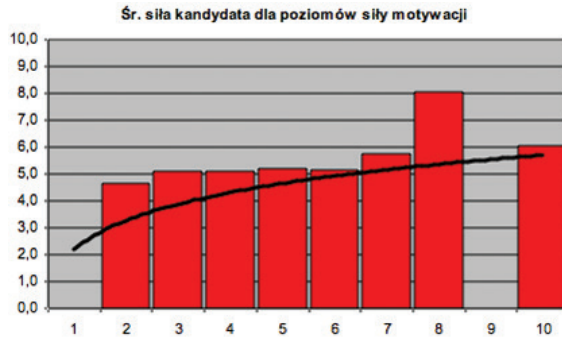
Na koniec warto się przyjrzeć wspólnej korelacji SM do SK. Nie można tego porównania traktować jako ostatecznego i najważniejszego elementu analiz, a raczej ciekawą możliwość wynikającą z zastosowania omawianych wartości, która ma potencjał potwierdzenia zdroworozsądkowego przekonania. Analiza wykresu dała raczej obraz skupienia w centrum – czyli nie ujawniały się bardzo wyraźne tendencje na skraju skal. Nieco więcej światła rzuca korelacja sił do siebie w zakresach (Wykresy 6 i 7).

Pomocna w interpretacji Wykresów 6 i 7 okazuje się wielomianowa linia trendu. Jak widzimy, rysuje się delikatna tendencja obrazująca wzrost motywacji wraz ze wzrostem siły kandydata. Widzimy również, że wzrost siły kandydata koreluje ze wzrostem siły motywacji. Uprawniona jest zatem ostrożna konstatacja, że im lepszy kandydat, tym bardziej jest zmotywowany, a im bardziej zmotywowany, tym większą ma siłę. Co więcej, średnia wartość SK dla osób, które w priorytetach stawiały archeologię na pierwszym miejscu, wynosiła 5,4. Dla reszty osób, którym nie zależało najbardziej na archeologii, ta wartość wynosi 5,1.

Pozwalając sobie na nieco swobodniejszą interpretację, można powiedzieć, że mamy niewielu przypadkowych i zupełnie nienadających się do studiowania kandydatów, a decyzja o archeologii wydaje się mocno przemyślana.

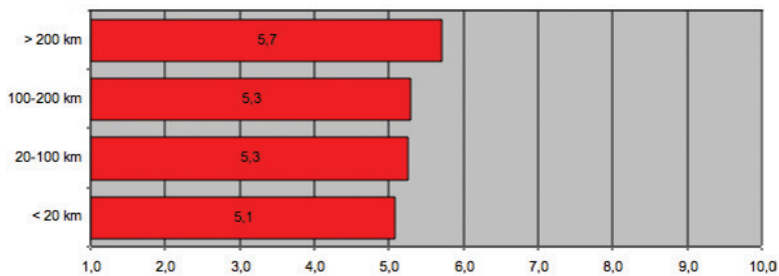

Wykres 6. Wykres zależności siły motywacji od siły kandydata dla całej badanej populacji
Źródło: opracowanie własne.

Wykres 7. Wykres zależności siły kandydata od siły motywacji dla całej badanej populacji
Źródło: opracowanie własne.

Zobaczmy jeszcze, z czym korelują opisywane siły. Można zaobserwować istotną i zarazem ciekawą korelację między siłą kandydata a odległością od UMK – ustalonymi na podstawie danych z tabeli krzyżowej (Wykres 8).

Wykres 8. Usredniona wartość siły kandydata a odległość do UMK w całej badanej populacji
Źródło: opracowanie własne.

Z Wykresu 8. jasno wynika, że im dalej kandydat ma do UMK, tym częściej jest lepszym intelektualnie/kulturowo „narybkiem”. Natomiast najsłabsi kandydaci pochodzą z samego Torunia.

7. Wnioski i interpretacje

Przedstawione dane, oparte na analizie bazy danych IRK, wydają się stanowić nowe ujęcie i dość ciekawy przyczynek do sposobu myślenia o kandydatach na studia w ogóle.

Z jednej strony mamy do czynienia z nowym narzędziem: metawskaźnikami siły kandydata i siły motywacji. To ujęcie pozwala rozwinąć spektrum możliwych interpretacji i wydaje się bronić, zarówno metodologicznie, jak i praktycznie. W odniesieniu do omawianego kierunku kształcenia akademickiego, jakim jest

archeologia, oraz – na przyszłość – w odniesieniu do innych kierunków kształcenia akademickiego można stwierdzić, że rola prezentowanego narzędzia do pomiaru siły kandydata i siły motywacji ma charakter deskryptywno-diagnostyczny. Ma ono bowiem potencjał w zakresie tworzenia szczegółowych opisów i charakterystyk oraz prezentowania wyjaśnień wraz ze wskazówkami praktycznymi.

Z drugiej strony widzimy już pewne wyniki interpretacji, pozwalające na formułowanie konkretnych wniosków, ukazujących szerszą perspektywę. W świetle ustaleń widać, że liczebność kandydatów w poszczególnych latach nie musi się przekładać na ich „jakość”. Stąd wniosek, że może warto wreszcie przejść, przy konstruowaniu wymagań rekrutacyjnych, z ilości w jakość – czyli stawiać znacząco wyższe żądania. Uwaga ta, ze względu na niewielkie coroczne nabory na archeologię, nie dotyczy tego kierunku.

Jak zasygnalizowano już wcześniej, w przypadku omawianej archeologii nie może być mowy o jakichkolwiek działaniach selekcyjnych. Co więcej – strategia rekrutacyjna tego kierunku zdaje się raczej walką o byt, lub inaczej – walką o przetrwanie – kadry, instytutów, współpracowników. Z całą pewnością nie jest to strategia budowania elitarnego kierunku dla najlepszych kandydatów na studia.

Śledząc prowadzone wyżej analizy, nasuwa się na myśl pytanie o przyczyny spadku zainteresowania archeologią. Na podstawie danych, którymi dysponujemy, nie możemy nic powiedzieć na temat innych humanistycznych i społecznych kierunków kształcenia. Nie mamy również danych empirycznych dotyczących innych ośrodków akademickich, prowadzących kształcenie w zakresie archeologii. Posiadamy jednak wiedzę, która nie jest wprawdzie ugruntowana w danych empirycznych, ale pochodzi z obserwacji i spontanicznych wywiadów z wykładowcami z innych ośrodków. Tam sytuacja archeologii jest podobna do tej na UMK. Spadki naborów to codzienność instytutów zajmujących się kształceniem archeologów. Można wskazać kilka potencjalnych przyczyn tej sytuacji. Jedną z nich jest obecny od ponad 10 lat trend, który zniechęca młodzież do wybierania kierunków humanistycznych i społecznych. Są one traktowane jako gorsze, wyraźnie mniej prestiżowe, zapewniające słabsze zarobki w przyszłości i zdecydowanie łatwiejsze do studiowania. To musi znaleźć odzwierciedlenie w decyzjach maturzystów.

Obserwujemy również wyraźne próby przekonania i zachęcania maturzystów do studiowania kierunków ścisłych i przyrodniczych. Kierunki te przedstawiane są jako gwarancja sukcesu życiowego (w tym również ekonomicznego), jako rozsądny wybór. To zapewne nie pozostaje bez wpływu na kształt i jakość naborów m.in. na archeologię. Choć ta, również dzięki swojemu nieco egzotycznemu i hobbistycznemu charakterowi oraz silnej specyfice, zdaje się opierać tym trendom, to jednak spadki naborów są dość wyraźne. Ponadto liczne kampanie o charakterze edukacyjnym, ale też marketingowym (*Dziewczyny na politechniki, IT for she, Career fairs in tech&it, Learn in stem, Nowe technologie dla dziewczyn, kierunki zamawiane itd.*) z całą pewnością mocno oddziałują na decyzje i wybory maturzystów.

Jednak trend ten nie musi być negatywny dla toruńskiej archeologii. Warto przypomnieć, że choć po 2014 roku studia te podejmuje mniej osób, to wskaźniki składające się na mierzoną siłę kandydata są wyższe. Mamy mniej przyszłych studentów, ale za to są oni „silniejsi”. Podobnie rzecz ma się z drugą główną zmienną – siłą motywacji do studiowania. Tu również po 2014 roku obserwujemy zmiany na lepsze. Taki układ zmiennych może być traktowany jako optymistyczny dla kierunku.

Zaobserwowana wyraźnie mniejsza popularność kierunków humanistycznych może mieć związek z pragmatyzacją świadomości¹¹ młodych ludzi. Zjawisko to opisywał Marek Ziółkowski (1995). Zjawisko pragmatyzacji świadomości, w kontekście prezentowanych rozważań, polega na postrzeganiu rzeczywistości społecznej przez pryzmat korzyści, a stawianych sobie celów – przez pryzmat rywalizacji z rówieśnikami. Tendencja ta jest widoczna w ograniczaniu celów głównie do własnej sytuacji materialnej (Bardziejewska i in. 2004: 91–106). Oznacza to, że młodzi ludzie są obecnie bardziej praktyczni niż reformatorscy, buntowniczy czy chociażby idealistyczni.

Ponadto pragmatyzacja świadomości, czyli zorientowanie nastolatków na użyteczność i przydatność poglądów, decyzji życiowych i edukacyjnych oraz zainteresowań, powoduje, że młodzi ludzie nie doskonalą się. Nie przechodzą na wyższy poziom rozumienia rzeczywistości społecznej, bo nie rozwijają gotowości do myślenia systemowego, potrzebnego w okresie dorosłości. A ten właśnie – wyższy – sposób myślenia o sobie i o innych stanowi podstawę poczucia solidarności społecznej i moralności opartej na zasadach etycznych (Piotrowski i in. 2014: 22). A to już jest zjawiskiem dalece niepokojącym, zdecydowanie wartym dodatkowych analiz w przeszłości.

Marek Ziółkowski pisze o pragmatyzacji świadomości w kontekście strategii przystosowywania się do dynamicznie zmieniających się okoliczności społecznych, ekonomicznych i politycznych. Stawia on tezę, że motywy podejmowania decyzji edukacyjnych przez młodych ludzi są podyktowane przyjęciem konkretnej strategii przystosowywania się całej rodziny do otoczenia. Ta z kolei mocno koreluje z zaangażowaniem rodziców w edukację dzieci oraz aspiracjami edukacyjnymi bliskich (Ziółkowski 1999: 263–267). Ten wątek będziemy zdecydowanie rozwijać w kolejnych publikacjach.

8. Zakończenie

Wyniki prezentowanych badań mogą pomóc w ukierunkowaniu strategii promocyjnych archeologii – kładących nacisk na potencjalnych kandydatów, którzy mieszkają w znacznej odległości od Torunia. Warto też rozważyć nakierowanie

¹¹ Uwagą tą podzielił się z nami jeden z recenzentów periodyku „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica”.

wskazanych strategii na osoby starsze niż 18–19 lat – pod hasłem rozwijania życiowych zainteresowań, niekoniecznie budowania ścieżki zawodowej.

Należy mieć też na uwadze i raz jeszcze podkreślić, że kategorie „siła motywacji” i „siła kandydata” opierały się na już istniejącej bazie danych. Z tego względu mocno ograniczone zostały możliwości badaczy. To pewne utrudnienie, które może być interpretowane jako cena dostępu do już istniejących „darmowych” danych. Wtórna analiza danych może stanowić metodę uzupełniającą w procesie ich gromadzenia i rozwiązywania problemów badawczych, może też być głównym i jedynym źródłem informacji – jak ma to miejsce w projekcie opisywanym w tym tekście. Wielką zaletą zastosowanej metody *desk research* jest to, że możliwe jest prowadzenie analiz na wielkich próbach badawczych. Wadą, w odniesieniu do naszego przedsięwzięcia badawczego, jest z kolei fakt, że jako badacze nie mieliśmy wpływu na kształt narzędzia do gromadzenia danych, sposób ich gromadzenia oraz przechowywania.

Wykazane podejście metodologiczne wydaje się mieć potencjał do wykorzystania w ramach szerszej zakrojonych badań, którymi można objąć zarówno większą liczbę kierunków, jak i inne uczelnie, które, podobnie jak UMK, gromadzą niemal identyczne dane za pośrednictwem systemu IRK.

Bibliografia

- Bardziejewska M., Brzezińska A., Hejmanowski Sz. (2004), *Osiągnięcia i zagrożenia dla rozwoju młodzieży w okresie dorastania*, [w:] A. Brzezińska, E. Hornowska (red.), *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 91–106.
- Czapiński J., Panek T. (red.) (2001), *Diagnoza społeczna 2000*, Rada Główna Polskiego Towarzystwa Statystycznego, Warszawa.
- Dejna D., Nalaskowski F. (2013), *Publiczni, niepubliczni. Przełom*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Dejna D., Nalaskowski F. (2015a), *Background przyszłych pedagogów. Na podstawie badań nad młodzieżą planującą podjąć studia pedagogiczne oraz badań nad studentami kończącymi pedagogikę*, „Przegląd Badań Edukacyjnych. Educational Studies Review”, nr 21(2), <https://doi.org/10.12775/PBE.2015.048>
- Dejna D., Nalaskowski F. (2015b), *Plany edukacyjne młodzieży z Grudziądza i okolic: raport z badań*, „Przegląd Badań Edukacyjnych. Educational Studies Review”, nr 20(1), <https://doi.org/10.12775/PBE.2015.035>
- Dejna D., Nalaskowski F. (2020a), *Potencjał badań edukacyjnych bazy danych Internetowej Rejestracji Kandydatów – metoda analityczna desk research*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja”, nr 2, s. 423–455, <https://doi.org/10.14746/kse.2020.18.16.1>
- Dejna D., Nalaskowski F. (2020b), *Młodzież akademicka. Więzy z państwem i społeczeństwem – międzynarodowe badania porównawcze. Pomysł, warsztat metodologiczny i przebieg badań*, „Przegląd Pedagogiczny”, R. 65, nr 2(256), s. 103–124, <https://doi.org/10.31338/2657-6007.kp.2020-2.6>
- Iwasiewicz A. (1999), *Zarządzanie jakością. Podstawowe problemy i metody*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków.

- Piotrowski K., Wojciechowska J., Ziółkowska B. (2014), *Rozwój nastolatka. Późna faza dorastania*, [w:] A.I. Brzezińska (red.), *Rozwój w okresie dzieciństwa i dorastania*, seria I, t. 6, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa.
- Uniewska A. (2013), *O jakości pracy szkoły*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Ziółkowski M. (1995), *Pragmatyzacja świadomości społeczeństwa polskiego*, [w:] *Ludzie i instytucje. Stawianie się ładu społecznego*, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Ziółkowski M. (1999), *Pragmatyzacja świadomości i pluralizm strategii przystosowawczych Polaków w latach 1988–1999*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, R. LXI, z. 3–4, s. 263–267.
- https://serwisy.umk.pl/dzorgan/z/nB8IDX/WNHist_2018_19.pdf (dostęp: 29.01.2019).
- <https://www.umk.pl/kandydaci/niezbednik/faq> (dostęp: 29.01.2019).
- <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180001000/U/D20181000Lj.pdf> (dostęp: 13.04.2021).

“CANDIDATE STRENGTH” AND “MOTIVATION STRENGTH” AS A MULTI-INDICATOR, COMPREHENSIVE TOOL FOR DESCRIBING THE POTENTIAL OF CANDIDATES FOR HIGHER EDUCATION SOCIO-METHODOLOGICAL VIEW

Abstract. The text presents a proprietary tool for multi-indicator measurement of two basic categories created for the needs of the research project “Candidates for Toruń archeological studies”: candidate strength and motivation strength. The basis for the analysis are data collected in the process of student recruitment for studies at the Nicolaus Copernicus University in Toruń in the Online Candidates Registration system (IRK). As part of registering for studies, candidates provide a range of personal information regarding their previous education and also reveal their preferences regarding fields of study. A number of indicators were used to create candidate strength and motivation strength. The operationalization of such forces will allow a better understanding of the recruitment process, as well as its general specifics. The candidate’s strength is a value that describes, based on the data available to us, the intellectual and cultural potential of the candidate. By measuring this value, we get the answer to the question of whether a given candidate has a chance to be a scientifically strong student. The second category – the strength of motivation, answers the question to what extent the candidate was determined to undertake a given field of study. Measuring this value dispels doubts about random choice of field of study and provides answers to questions about possible alternatives. The initial study concerned archeology, but the developed mechanism and method of analysis can be used to build the characteristics of all other fields of academic education.

Keywords: multivariate data analysis, candidate strength, motivation strength, academic youth, university recruitment, university, Online Candidates Registration system.

Mateusz Rutkowski*

 <https://orcid.org/0000-0001-7141-8656>

ŚWIADOMOŚĆ RYZYKA¹ WYNIKAJĄCEGO Z PROCESU UMASOWIENIA SZKOLNICTWA WYŻSZEGO I SPOSOBY RADZENIA SOBIE Z NIM – PERSPEKTYWA STUDENCKA²

Abstrakt. Jednym z kluczowych problemów szkolnictwa wyższego, z którym aktualnie boryka się Polska, jest jego umasowienie. Ważne stają się pytania o to, jak studenci funkcjonują w obliczu dotykających ich wad umasowienia szkolnictwa wyższego. Najistotniejsze z nich dotyczy działań, jakich się podejmują, aby przeciwdziałać takiemu stanowi. W celu uzyskania odpowiedzi na powyższe pytanie przeprowadzono badanie jakościowe wśród polskich studentów z uniwersytetów i politechnik, w którym metodą badawczą był klasyczny wywiad swobodny. Po przeprowadzonej analizie materiału badawczego można wyróżnić trzy działania, które stosują studenci, aby przeciwdziałać ryzykom, a są to kolejno: zdobywanie dodatkowego doświadczenia zawodowego, ciągłe dokształcanie się przy pomocy różnych kursów oraz przebranzawianie się.

Słowa kluczowe: umasowienie, szkolnictwo wyższe, studia, ryzyko, kulturowa teoria ryzyka.

1. Wprowadzenie

Koniec lat 80. XX wieku w Polsce to czas, w którym doszło do wielu zmian ustrojowych, gospodarczych i społecznych. Zmiany te zapoczątkowały budowę społeczeństwa informacyjnego oraz gospodarki opartej na wiedzy, w związku

* Mgr, Instytut Socjologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, ul. Fosa Staromiejska 1A, 87-100 Toruń, e-mail: mateusz.rutkowski10@gmail.com

¹ Na potrzeby artykułu słowo „ryzyko” będzie nazywane zamiennie „niebezpieczeństwem” lub „zagrożeniem”.

² Artykuł ten stanowi rozwinięcie pracy magisterskiej, dlatego chciałbym w tym miejscu podziękować mojemu promotorowi prof. Krzysztofowi Olechnickiemu za nieocenioną pomoc oraz dr Beacie Bielskiej za udzielenie wskazówek.

z tym jedną z ważniejszych ról zaczęła odgrywać nauka (czyli m.in. szkolnictwo wyższe). Przekształcenia systemowe mające miejsce w Polsce po 1989 roku to również zmiany w strukturze szkolnictwa wyższego, a miały one charakter zarówno ilościowy, jak i jakościowy (Buchner-Jeziorska 2011; Długosz 2013; Dziedziczak-Foltyn 2009; Godłów-Legiędź 2016; Misztal 2000). Utworzono wiele szkół wyższych, w których można było uzyskać tytuł licencjata i magistra. Z roku na rok rosła liczba studentów oraz absolwentów, zwiększał się ogólny poziom wykształcenia Polaków, a także poziom skolaryzacji (GUS 2000; GUS 2007; GUS 2014; GUS 2017). Ogólnie rzecz biorąc, studia stały się czymś, do czego zaczęło aspirować o wiele więcej osób aniżeli przed rokiem 1989.

Z drugiej strony należy pamiętać, że proces umasowienia szkolnictwa wyższego nie był zjawiskiem pozbawionym negatywnych aspektów. Z powodu ekspansji szkolnictwa wyższego dyplom uległ pewnej mitologizacji (Rozmus, Kurek-Ochmańska 2015), studenci, nadając dyplomowi ukończenia studiów wartość instrumentalną, doprowadzili do spadku jego wartości. Upowszechnienie edukacji na poziomie wyższym spowodowało, że polskie społeczeństwo stało się podatne na *diploma disease*, czyli chorobę dyplomową. Przekonanie, że zdobycie wykształcenia gwarantuje uzyskanie satysfakcjonującej pracy, spowodowało, że wiele osób cały czas się doksztalało, aby zapewnić sobie jak najlepsze kwalifikacje i umiejętności cenione przez pracodawców (Dore 1980; Little 1997). Ciągłe edukowanie się niesie ze sobą negatywne konsekwencje, ponieważ nadprodukcja osób z wyższym wykształceniem poszukujących pracy sprawia, że rośnie poziom kwalifikacji wymaganych dla danego stanowiska (Dore 1980). *Overeducation*, czyli przededukowanie, to kolejna wada masowości kształcenia wyższego. Przededukowanie to systematyczny wzrost liczby osób z wyższym wykształceniem, co powoduje, że młodsze pokolenia doświadczają wielu trudności z wejściem na rynek pracy. W takiej sytuacji młodzi decydują się na stanowiska pracy poniżej swoich kwalifikacji (Green i in. 1999). Oprócz wskazanych powyżej wad nie można zapominać również o spadku aspiracji edukacyjnych młodzieży (CBOS, KBPN 2014; CBOS, KBPN 2016), wzroście poziomu studenckiej kultury nieuczciwości (Bielska 2015), wszelkiego rodzaju oszustwach i plagiatach (Gromkowska-Melosik 2009; McCabe i in. 2001; Wei i in. 2013; Wypler 2014) czy zjawisku plastikowych studentów (Klauziński 2014; Pietrzyk 2014).

Jednak kiedy mowa o umasowieniu szkolnictwa wyższego, przywołuje się przeważnie wyłącznie pozytywne aspekty tego procesu, takie jak wzrost wskaźnika społecznego HDI czy też poprawa nierównego dostępu do edukacji na wyższym etapie na przełomie lat 80. i 90. XX wieku. W mediach o ekspansji szkolnictwa wyższego w ciągu ostatnich 25 lat mówiło się głównie w superlatywach, powołując się na GUS-owskie liczby i słupki, które pokazywały – i nadal pokazują – jak wiele szkół wyższych powstało, jak wielu studentów rozpoczęło studia, jak wielu je ukończyło itd.

W mojej opinii często pomija się pytania o to, jak studenci funkcjonują w obliczu dotyczących ich ewidentnych wad umasowienia szkolnictwa wyższego. W publikacjach naukowych problemy upowszechnienia edukacji wyższej w Polsce są często omawiane i analizowane z perspektywy pracowników naukowych bądź całego systemu edukacji (Antonowicz 2015; Rozmus, Kurek-Ochmańska 2015; Thieme 2009). Artykuł ten koncentrować się będzie wyłącznie na perspektywie studenckiej, dlatego jego celem jest przedstawienie, czy – mimo umasowienia i wielu skutków ubocznych tego procesu – studenci kierują się na studia bez żadnej refleksji, czy są świadomi problemów wynikających z masowości kształcenia i czy przeciwdziałają im w jakikolwiek sposób, stosując konkretne działania tudzież strategie.

2. Kontekst teoretyczny

Sposób interpretacji uzyskanych danych przy zastosowaniu poszczególnych koncepcji ryzyka – przynajmniej moim zdaniem – jest sprawą kłopotliwą ze względu na fakt, że pojęcie ryzyka w naukach społecznych jest wieloznaczne i często nie w pełni definiowane przez posługujących się nim autorów. Termin „ryzyko” jest bardzo problematyczny, ponieważ pojawia się nader często i jest różnorako opisywany (Michalak 2004: 119–120) zarówno w publikacjach naukowych z przeróżnych dyscyplin, w tekstach popularnonaukowych, w mass mediach, jak i w życiu codziennym. Jeśli przestudiuje się kilka artykułów, które podejmują problematykę ryzyka, w każdym z nich znajdziemy inne definicje, a w związku z tym inne interpretacje. Wystarczy spojrzeć na prace Anthony’ego Giddensa, który nie definiuje i nie zamyka ryzyka w konkretnej klamrze koncepcyjnej, a przedstawia jego obszerny profil (Giddens 2008; Giddens 2010). Z kolei Ulrich Beck używa słowa „ryzyko” naprzemiennie z zagrożeniem i niebezpieczeństwem, nie rozróżniając ich znaczeń (Beck 2004; Beck 2012), co utrudnia wyszczególnienie konkretnej definicji (w zamian za to poznajemy cechy społeczeństwa ryzyka).

Ryzyko – z perspektywy socjologicznej – związane jest z poczuciem wzrostu niepewności (Stobińska 2011: 10–11), którego źródłem jest niemożność dokładnego przewidzenia negatywnych konsekwencji wynikających z wykorzystania wiedzy, np. w procesach modernizacyjnych. Wiedza poprawia funkcjonowanie społeczeństw oraz tworzy nowe zagrożenia, wskutek czego ryzyka stają się codziennym elementem naszego życia. W tej chwili nie będą mnie interesować niebezpieczeństwa obiektywne, czyli takie, których szansa pojawienia się istnieje zawsze i które nie są spowodowane przez człowieka.

Ryzyka nieobiektywne – nazywane w dalszej części pracy ryzykami nowoczesnymi, współczesnymi, wywołanymi przez systemy wiedzy – są wpisane w świadomość kulturową, to my tworzymy definicję niebezpieczeństw, abyśmy

mogli skonfrontować się z nadchodzącymi zagrożeniami. To społeczeństwa, w których funkcjonujemy, znaczenia i wartości, które wyznajemy, wpływają na to, w jaki sposób definiujemy ryzyko, jak je postrzegamy i jak sobie z nim radzimy. Różnica między ryzykami obiektywnymi a ryzykami nieobiektywnymi (współczesnymi) wynika z tego, że dzisiejsze lęki i obawy są efektem procesów modernizacyjnych (Kampka 2011: 28), otwierających przed nami swoim działaniem nowe drogi, na których to musimy z dnia na dzień oszacowywać niebezpieczeństwo.

Dlatego też najbardziej pomocną teorią ryzyka w mojej pracy będzie ujęcie kulturalistyczne Mary Douglas i Aarona Wildavskiego. Koncepcje Becka i Giddensa będą stanowiły dodatkowy punkt odniesienia.

Kulturowa teoria ryzyka, opracowana w książce *Risk and Culture* (Douglas, Wildavsky 1983), zajmuje się ryzykiem społecznie wytworzonym, jednak nie ignoruje rzeczywistych niebezpieczeństw, które są obecne, odkąd na świecie pojawił się pierwszy człowiek. Użycie podejścia kulturowego sprawia, że dostrzegamy, jak łączy się poszczególne naturalne niebezpieczeństwa z defektami moralnymi i jaki sposób czy konsensus wspólnotowy to umożliwia. Innymi słowy, ryzyka, na które zwraca się uwagę w konkretnych społeczeństwach, wybierane są na podstawie siły i kierunku krytyki społecznej (Douglas, Wildavsky 1983). Głównym założeniem, na którym opierają się Douglas i Wildavsky, jest to, iż każdy ma swój własny pogląd na środowisko naturalne, dlatego też w różnych społeczeństwach co innego wpływa na wybór niebezpieczeństw, którym będzie się poświęcało więcej uwagi.

Dlaczego dzieje się tak, że zwracamy uwagę tylko na niektóre ryzyka? Wybór zagrożenia, któremu będzie się przeciwdziałać, oprócz siły i kierunku krytyki społecznej, zależy od funkcjonujących w ramach społeczeństw określonych organizacji i instytucji (Douglas, Wildavsky 1983). Każda zbiorowość posiada z góry nakreśloną grupę niebezpieczeństw, na których będzie się koncentrowała. Podzielane wspólne wartości (w tym wspólne obawy) i zawarte umowy społeczne oddzielają zjawiska, które mogą prowadzić do zaburzenia codziennego funkcjonowania i narażenia na szkody. Reasumując, wszystko, co przeszkadza w utrzymaniu porządku społecznego, będzie traktowane jako ryzyko.

Różne formy organizacji społecznej charakteryzują się innym spojrzeniem na ryzyka. Aby zmienić narzucone klasyfikacje i selekcje niebezpieczeństw, należałoby zmienić sposób organizacji nazywany przez Douglas i Wildavskiego sposobem życia (Douglas, Wildavsky 1983). Dany sposób życia narzuca szczególny porządek w grupie oraz nastawienie wobec świata. One z kolei definiują, jak postrzegamy ryzyko, jak je kategoryzujemy i jak się do niego ustosunkowujemy. Przeważnie to działające instytucje i organizacje społeczne dokonują za nas wyboru zagrożeń, na których mamy się koncentrować, ponieważ człowiek nie jest w stanie w jednej chwili skupić się na wszystkim wokół siebie, jego sposób organizacji życia społecznego wymaga organizacji uprzedzeń (Douglas,

Wildavsky 1983: 9). W tym przypadku społeczeństwa nie mogą funkcjonować jak w pełni naoliwione maszyny, które w sposób systematyczny i bezbłędny będą zarówno identyfikować ryzyka, jak i natychmiastowo ograniczać ich działanie (Tansey, Rayner 2009).

To selekcjonowanie niebezpieczeństw oparte na subiektywnej percepcji nie się ze sobą dwie konsekwencje. Społeczne porozumienie odnośnie do świadomości ryzyka sprawia, że pewne zagrożenia stawiane są na piedestale jako kluczowe, podczas gdy inne niebezpieczeństwa – być może powodujące podobne straty – są wypierane i sprowadzane do najniższej rangi (Douglas, Wildavsky 1983). Jako że, po pierwsze, nie jesteśmy w stanie poznać wszystkich ryzyk, z którymi dane będzie się nam zmierzyć, a po drugie, mimo nieznamości niektórych zagrożeń musimy działać dalej, „kulturowa stronniczość”, o której przed chwilą wspomniałem, staje się nierozdzieloną częścią organizacji społecznej w ramach wszystkich zbiorowości.

Problemem, który uwidacznia się w przypadku kulturowej stronniczości, jest fakt, że niektóre zagrożenia – wskutek uznania ich w ramach selekcji za nieistotne – są przez społeczeństwa ignorowane, co może z kolei doprowadzić do nagromadzenia się pozornie nieistotnych niebezpieczeństw, które w końcu wywrą taki wpływ na porządek społeczny, iż trzeba będzie dokonać nowej klasyfikacji i selekcji, która wiązać się może z przyjęciem nowych wartości, nowej formy organizacji społecznej i modyfikacji stosunków władzy.

Różne zbiorowości mają swój własny stosunek do ryzyka, a także obawiają się innych niebezpieczeństw. Należałoby teraz powiedzieć, w jaki sposób w ramach tych grup są selekcjonowane ryzyka. Pomocna w tym kontekście staje się koncepcja, opracowana przez Mary Douglas w książce *Czystość i zmaza* (2007), opisująca stosunek społeczeństw – najczęściej pierwotnych – do brudu i higieny. Teoria ta wyjaśnia, w jaki sposób społeczeństwa plemienne odseparowywały to, co zakłócało porządek społeczny, mowa tu o brudzie, zmazie i nieczystości. Jak pisze sama Mary Douglas: „Brud to wykroczenie przeciw porządkowi. Wyeliminowanie go nie stanowi działania negatywnego, lecz pozytywny wysiłek mający na celu organizację społeczeństwa” (Douglas 2007: 46). Na tej podstawie wszelki brud, z którym mamy do czynienia, musi zostać wyparty, ponieważ tylko jego usunięcie gwarantuje nam utrzymanie porządku społecznego, akceptowanego przez wszystkich. Douglas wskazuje, że brud jest skutkiem ubocznym ustalonej wcześniej klasyfikacji i obowiązującego porządku społecznego, pod warunkiem, że porządek z definicji narzucał odrzucanie elementów niekonstytuujących (Douglas 2007). Podsumowując, brud, podobnie jak ryzyko, ma negatywny wpływ na porządek funkcjonujący w obrębie danego społeczeństwa. W tym sensie, tak jak na początku wspomniano, to podzielane systemy wartości i cele – czyli sposób życia – oraz obawy i lęki determinują sposób, w jaki selekcjonujemy ryzyka. Innymi słowy, jeśli konkretny sposób życia nie widzi zagrożenia w danym zjawisku, to nie traktujemy go jako niebezpieczeństwa.

3. Metodologia badań własnych

Celem badania była próba poznania i opisanie strategii stosowanych przez studentów chcących poradzić sobie z ryzykiem wynikającym z umasowienia szkolnictwa wyższego w Polsce. Zaplanowane badanie miało odpowiedzieć na cztery pytania badawcze: 1. Jaki jest stosunek badanych do studiów w erze umasowienia? 2. Czy respondenci są świadomi istnienia ryzyk wynikających z procesu umasowienia szkolnictwa wyższego? 3. Jakie ryzyka wynikające z procesu umasowienia szkolnictwa wyższego identyfikują respondenci? 4. Czy i jakie strategie radzenia sobie z ryzykiem są stosowane przez respondentów? Czy podejmują oni dodatkowe aktywności, by im przeciwdziałać?

Dobór próby, który został zastosowany, był dobozem celowym na zasadzie dostępności. Istotne było, aby próba badawcza była mocno zróżnicowana pod względem płci oraz kierunków i etapów studiów, na których znajdowali się respondenci. Badani zostali zrekrutowani dzięki kontaktom osobistym i serwisom społecznościowym.

Przeprowadzono wywiady z 18 osobami studiującymi (kolejność alfabetyczna): administrację, architekturę informacji, biotechnologię, budownictwo, ekonomię, elektronikę i telekomunikację, filologię rosyjską, filozofię, fizykę medyczną, geologię, kognitywistykę, matematykę, nauki o rodzinie, pedagogikę, prawo, socjologię, wychowanie fizyczne, zarządzanie. W badanej próbie znaleźli się studenci nie tylko z uniwersytetów, ale również z politechnik. W Toruniu studiowało 10 badanych dobranych do próby, 2 w Poznaniu, 1 w Gdańsku, 2 w Łodzi, 1 w Gdyni i 2 w Bydgoszczy. Każdy z respondentów studiował na uczelni publicznej. Pod względem płci 7 wywiadów zrealizowano wśród kobiet, 11 wśród mężczyzn. Osobiście przeprowadzono 17 wywiadów, 1 ze względu na problemy prywatne respondenta został przeprowadzony online przy użyciu darmowego programu Discord. Wywiady średnio trwały 34 minuty, najkrótszy 21, najdłuższy – 63 minuty. Wywiady zrealizowano na przełomie maja i czerwca oraz listopada i grudnia 2019 roku.

Zdecydowano się na wybór metody wywiadu swobodnego, jako że wywiad o wyższym poziomie standaryzacji, czyli wywiad kwestionariuszowy, nie pozwoliłby na tak dogłębne poznanie i opis badanego zjawiska. Metoda wywiadu swobodnego jest nader często stosowana, gdy celami badania są opis i eksploracja (Gutkova 2012). Niski poziom standaryzacji pozwala szczegółowo poznać badaną problematykę. Kluczowe w wyborze metody badawczej okazały się subiektywne informacje, które można uzyskać, stosując wywiad swobodny. Metoda ta pozwala spojrzeć na badany problem oczyma respondentów, umożliwia przyjrzenie się temu, jaki stosunek do ryzyka mają studenci i jak radzą sobie z wymienionymi niebezpieczeństwami.

Pytając studentów o to, jakie ryzyka dostrzegają w kontekście umasowienia szkolnictwa wyższego, należało opracować definicję ryzyka, której zadaniem było ułatwienie interpretacji uzyskanego materiału badawczego.

W pracach Becka nie pojawia się dokładna definicja ryzyka. U Giddensa występuje podobny problem, bo mamy tam przedstawiony obszerny profil ryzyka, zaś u autorów kulturowej koncepcji ryzyka to sposób organizacji społeczeństwa oraz jednostki, stanowiące elementarną część zbiorowości, decydują o tym, co jest dla nich zagrożeniem. Na podstawie trzech przedstawionych w części teoretycznej koncepcji dotyczących ryzyka podjęto próbę stworzenia definicji, której celem miało być ułatwienie dokonania analizy zjawiska umasowienia szkolnictwa wyższego. Wszystkie trzy perspektywy teoretyczne ujmują ryzyko w nieco inny sposób, jednak na podstawie ich wspólnych elementów zaproponowano autorską definicję.

Ryzyko w tej pracy będzie definiowane jako świadome niebezpieczeństwo czy zagrożenie wynikające z działalności człowieka i zastosowania jego wiedzy w środowisku, w którym funkcjonuje. Definicję oparto na dwóch kluczowych założeniach, pierwsze dotyczy wiedzy i jej istotnej wagi, innymi słowy, człowiek planując swoje działania, opiera się na dotychczas posiadanej wiedzy. W momencie kiedy posiada on nową wiedzę, może się okazać, że działania zaplanowane na podstawie wcześniejszej wiedzy są błędne. W konsekwencji każde działanie może nieść ze sobą zarówno pozytywne, jak i negatywne konsekwencje. Drugie założenie wywodzi się z kulturowej teorii ryzyka, ponieważ – za autorami tej koncepcji – stwierdzono, że percepcja zagrożenia jest zależna od jednostek funkcjonujących w danym społeczeństwie i dominujących tam sposobów życia. Autorska definicja wyróżnia się spośród powyższych ujęć dwójako, z jednej strony wyklucza aspekt przypadkowości, dając do zrozumienia, że wszelkie niebezpieczeństwa, które się pojawiły i na które ludzie są narażeni, wzięły się z błędu i nieodkrytej dotychczas wiedzy. Z drugiej strony pozwala na odrzucenie myślenia o ryzyku zewnętrznym jako o czymś, na co człowiek w ogóle nie miał wpływu.

4. Analiza uzyskanego materiału – czyli o tym, co studenci sądzą o studiach, jak rozumieją ryzyko, jakie ryzyka dostrzegają i jak im przeciwdziałają

Jaki jest stosunek badanych do studiów w erze umasowienia? Nie oceniają oni studiów całościowo negatywnie, aczkolwiek dostrzegają wiele wad tego procesu, dlatego ich stosunek do studiów nie jest tak optymistyczny, jak mógłby się wydawać obserwatorowi. Respondenci uważają jednak, że wiedza i umiejętności, które otrzymują, często nie są sprecyzowane i uszczegółowione. Zdaniem badanych coraz częściej nie są one przydatne z perspektywy wykonywania wyuczonych zawodów. Mimo dostarczanej wiedzy studenci na uczelniach poznają także nowe wartości i idee. Studia oferują możliwość samorozwoju, zawarcie nowych znajomości, które bynajmniej nie kończą się wraz z opuszczeniem uczelni.

Na pewno jakieś kompetencje, które się przydadzą w zawodzie, a jeśli nawet jakby nie przydadzą się w zawodzie, to może taką wiedzę też ogólną bardziej, którą można by wykorzystać do innych celów niż do zawodu na przykład. Niekoniecznie po studiach będziemy pracować w zawodzie, którego się wyuczylimy, ale ta wiedza może się i tak przydać.

Student, 24 lata, architektura informacji, III rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

Na pewno, wiesz co, jakieś takie otwarte podejście do życia, jakiś światopogląd, bo jakby nie patrzeć, no troszkę uczysz się no tego, żeby postrzegać to [...] otwartości do świata, do patrzenia na innych troszkę inaczej niż tylko, jako o inny człowiek, raczej skupiasz się na pewnych relacjach, na pewnych wartościach.

Student, 26 lat, socjologia, V rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

Rozmowy, które przeprowadzono, wykazały, że studenci podzielają opinię, że niektóre uczelnie są traktowane przez pracodawców lepiej, a wiedza na nich przekazywana jest bardziej rzetelna i ceniona na rynku pracy niż ta, która pochodzi z mniej prestiżowych szkół wyższych. Innymi słowy, to, jaką wiedzę otrzymamy, w dużej mierze zależy od tego, jaką szkołę wyższą kończymy. W opinii respondentów kierunki studiów nie zawsze odpowiednio przygotowują młodą osobę do wejścia na rynek pracy. Zdaniem badanych osoba, ukończywszy taki „niewystarczający” kierunek, obowiązkowo musi się doksztalać lub przebranżawiać. Dyplom (często nazywany przez respondentów „papierem”), który otrzymujemy po ukończeniu studiów wyższych, nie jest już tak prestiżowy i ważny na rynku pracy, jak był kilkanaście lat temu, ponieważ co roku otrzymuje go zbyt wiele osób.

Można wynieść sporo wiedzy, ale dużo zależy od samej uczelni i kierunku, mimo wiedzy i wykształcenia wyższego najczęściej nie mamy nic poza tym. [...] Niektóre kierunki na dobrych uczelniach nie dostarczają studentom odpowiedniej wiedzy, nie mówię oczywiście o wszystkich. Czasami konkretne kierunki są traktowane poważniej, a niektóre ani trochę. [...] No to ja uważam, że na przykład studenci na biologii lub prawie, czyli takich konkretnych kierunkach, są uczeni tego, co im potrzeba później w zawodzie, wiadomo, sporo się uczą też podczas praktyki, ale kierunki, które są mniejszością, myślę, że nie do końca prowadzący wiedzą, co potrzeba przekazać studentom, no i sam program studiów nie jest porządnie ułożony. Tu mi chodzi chociażby o mój kierunek.

Studentka, 22 lata, fizyka medyczna, III rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

[...] wiem, że powszechne jest takie założenie, że studia wyższe to dają tam jakiś status, jakieś tam wiadomo, że człowiek czuje się lepszy, jakoś wyższy, ale tak naprawdę to jest kłamstwo, można mieć papier i nic nie osiągnąć, no to jest papier.

Student, 22 lata, budownictwo, III rok, politechnika, uczelnia publiczna

Przed omówieniem wskazanych przez respondentów ryzyk wynikających z upowszechnienia edukacji na etapie wyższym uznano, że należy najpierw opisać, w jaki sposób badani rozumieją i definiują ryzyko. Ma to na celu sprawdzenie, czy respondenci przed pójściem na studia chociaż przez chwilę myśleli o nich w kategorii ryzyka.

Ryzyko, czyli podjęcie decyzji, która może skończyć się niepowodzeniem lub powodzeniem. Dokładniej po prostu coś niepewnego, ale nie zawsze złego.

Studentka, 22 lata, fizyka medyczna, III rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

Ryzyko jest to coś, co może prowadzić, hmm, [do] straty czegoś. I robiąc coś, zawsze zakładamy, że może nam się to nie udać.

Studentka, 25 lat, pedagogika, V rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

To jest taki jakby stan, w którym nasze działania mogą prowadzić czasem do negatywnych skutków.

Student, 24 lata, architektura informacji, III rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

Rozpoczynanie jakiegoś działania bez gwarancji tego, że zakończy się tak, jak chcemy.

Studentka, 23 lata, nauki o rodzinie, III rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

Na podstawie odpowiedzi badanych można wywnioskować, że rozumieją oni ryzyko jako:

- działanie, które prowadzi do negatywnych konsekwencji;
- działanie, którego skutek nie zawsze będzie pozytywny, może być też negatywny;
- niepewność, która jest wpisana we wszystko, co robimy, i która może przynieść nieznane konsekwencje.

Skoro już wiadomo, w jaki sposób respondenci rozumieją ryzyko, przejdźmy zatem do wyszczególnionych przez nich niebezpieczeństw:

1. Bezrobocie. Jego ryzyko jest wskazywane najczęściej. Według badanych w związku z umasowieniem edukacji na etapie wyższym nieustannie będziemy się z nim borykać. Zdaniem studentki pedagogiki ryzyko to nasila się również przez fakt, że zwiększa się liczba osób kończących kierunki, na które nie ma popytu na rynku pracy, chodzi tutaj m.in. o oblegane kierunki humanistyczne, prawo i ekonomię.

Na przykład duża ilość specjalistów z danej dziedziny, co by powodowało brak miejsc pracy w danym obszarze. Na przykład będziemy mieli bardzo wielu absolwentów na przykład prawa, no i będzie ciężko im znaleźć pracę w tym zawodzie.

Student, 24 lata, architektura informacji, III rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

Tak jak mówiłem, problem ze znalezieniem pracy po studiach. Może być za duża ilość osób wykształcona w danym kierunku na ilość możliwych stanowisk do zaoferowania. Może się to wiązać z masową emigracją, ludzie wykształceni będą wyjeżdżać do krajów, gdzie tę pracę mogą dostać po prostu, szczególnie w tym swoim kierunku, w którym się kształcili.

Student, 23 lata, biotechnologia, III rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

2. Niska wartość dyplomu. Ryzyko spadku wartości dyplomu uczelni wyższej jest drugim najczęściej ujawnianym przez respondentów zagrożeniem. Tutaj podawanych jest zdecydowanie więcej argumentów tłumaczących taki stan rzeczy, przede wszystkim większość osób, z którymi rozmawiano, jest

zdania, że na studia w obecnych czasach może dostać się praktycznie każdy, kto zdał maturę. Jest to jedna z przyczyn obniżenia poziomu jakości kształcenia. Pamiętajmy jednak, że – oprócz nadmiaru studentów na uczelniach – od około 15 lat rośnie stosunek liczby studentów przypadających na jednego nauczyciela akademickiego. Oscyluje on – pomijając uczelnie niepubliczne – między 14 a 20 studentami (GUS 2007; GUS 2014; GUS 2017). Oznacza to, że nauczyciel akademicki, nawet gdyby chciał, nie jest w stanie wytłumaczyć każdemu ze swych podopiecznych niezrozumiałych dla nich kwestii. Jest to jeden z czynników, który powoduje, że coraz częściej stosowaną formą zaliczania zajęć są testy wyboru.

Przez to, że praktycznie każdy ma dostęp do edukacji, na wyższych uczelniach obniża się, według mnie, jakość tego kształcenia, a co za tym idzie, dyplom traci na wartości, wykształcenie wyższe jest uznawane teraz jako „pewnik”, coś, co każdy powinien posiadać, a ten, kto nie posiada, uznawany jest za osobę leniwą bądź ma po prostu bardzo mały zasób portfela, przez to pracodawcy też inaczej patrzą na wyższe wykształcenie, ponieważ nie jest ono już tak elitarne jak kiedyś.

Studentka, 25 lat, zarządzanie, V rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

3. Nieuczciwa konkurencja. Kolejnym wymienianym zagrożeniem jest wzrost liczby „plastikowych” studentów, a w konsekwencji paradoksalnie nisko wykwalifikowanych pracowników. Chodzi tutaj o studentów, którzy zapisują się na studia tylko po to, by czerpać z nich korzyści, nie są zainteresowani nauką, a zajęcia zaliczają dzięki np. ściąganiu i oszukiwaniu. Na zwiększenie tego ryzyka wpływ ma wspomniany już fakt, że na studia w obecnych czasach może dostać się niemal każdy chętny. Brakuje większych restrykcji podczas rekrutacji na studia, co sprawia, że przyjmowane są również osoby, które osiągnęły słabe wyniki matur. Przy omawianiu tego niebezpieczeństwa warto podkreślić, że wielu respondentów jest zdania, że osoby opuszczające mury uczelni z tytułem licencjata lub magistra coraz częściej nie posiadają stosownej wiedzy. To prowadzi z kolei do tego, że pracodawcy wymagają od kandydatów nie tylko wykształcenia, lecz także doświadczenia zawodowego.

Wydaje mi się, że takim ryzykiem jest to, że osoby posiadające wyższe wykształcenie nie zawsze reprezentują wiedzę na godziwym poziomie, często osoby idą na studia ze względu na to, że pracodawca tak wymaga, nie zwracają oni uwagi na to, jaka to uczelnia i czy wiedza, która jest tam przekazywana, coś wnosi, poza uzyskaniem dyplomu.

Studentka, 25 lat, zarządzanie, V rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

Może nastąpić przeciążenie grup w laboratoriach i po prostu będzie za dużo osób na możliwą ilość stanowisk. [Czym to skutkuje? Jakie są tego konsekwencje? – M.R.] Niektóre osoby mogą nie mieć okazji przeprowadzić doświadczeń, nie nauczyć się ich czy po prostu nauczyć się ich w gorszym stopniu, co też przekłada się potem na ich pracę.

Student, 23 lata, biotechnologia, III rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

Na pewno niebezpieczeństwem jest to, że no, mój kierunek kończy się po trzech latach tym, że mogą pracować w szkole podstawowej z dziećmi, no, brać za nie odpowiedzialność i rozwój ich podlega nam. No, więc to umasowienie, tak jak mówiłem, niektórzy nie powinni studiować mojego kierunku moim zdaniem, bo są tacy ludzie nawet na trzecim roku, którzy, no, moim zdaniem, powinni już odejść z tego kierunku, bo się nie nadają, a mimo to mogą zdobyć uprawnienia do tego, później mogą to robić. Niebezpieczeństwem jest na pewno, że dzieci nie będą odpowiednio rozwijane pod względem zdrowotnym.

Student, 22 lata, wychowanie fizyczne, III rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

Nadmiar absolwentów tych samych kierunków może również doprowadzić do sytuacji, w której pracodawcy przypadkowo pominą dobrego kandydata i zatrudnią na jego miejsce osobę, która – choć spełnia wymagania formalne – w praktyce zupełnie nie odnajduje się na swoim stanowisku, a w rzeczywistości nie posiada odpowiednich umiejętności i kompetencji.

Lepsi studenci nie zostaną docenieni z racji tego, że będzie zbyt duży nakład tych ludzi z tym samym wykształceniem, że ludzie, którzy nadają się do tego, mogą być ominięci przez osoby, które się nie nadają, przez przypadek tak naprawdę.

Student, 22 lata, wychowanie fizyczne, III rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

4. Niedostosowanie wykonywanej w przyszłości pracy do posiadanego wykształcenia. Szkolnictwo wyższe niedostosowane do rynku pracy jest ryzykiem, które powoduje, że coraz więcej osób wykształconych musi godzić się na pracę poniżej swoich oczekiwań i kwalifikacji bądź na niższe wynagrodzenie. Wiele osób przytaczało podczas rozmów różne przykłady firm, w których pracuje wielu magistrów danych kierunków, mimo że do wykonywania tego typu obowiązków nie potrzeba wyższego wykształcenia. Respondenci tłumaczyli również, że z drugiej strony zdarza się, że nawet na wysokich stanowiskach znajdują się osoby, które nigdy nie powinny się były tam znaleźć, ponieważ nie nadają się do pełnienia tak odpowiedzialnych funkcji, wymagających od człowieka nie tylko umiejętności, lecz także wiedzy.

Przykładowo część osób, które posiadają wyższe wykształcenie, pracuje na stanowiskach niższego szczebla, ponieważ mają problem ze znalezieniem pracy w zawodzie, przykładowo magister pedagogiki pracuje jako osoba sprzątająca, a nie mają komfortu związanego z tym, że mogą po studiach mieć dłuższą przerwę na szukanie pracy. [...] Oczywiście nie mówię, że jest to regułą, ale myślę, że da się to zauważyć.

Studentka, 25 lat, zarządzanie, V rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

Takie [ryzyko], że za dużo osób jest wypuszczonych na rynek pracy, przez co dużo z nich pracuje w miejscach, które nie odpowiadają ich kwalifikacjom.

Studentka, 25 lat, pedagogika, V rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

5. Brak wykwalifikowanych współpracowników niższego szczebla w przyszłości. Konsekwencją tego ryzyka jest inne niebezpieczeństwo, czyli zmniejszanie

się zainteresowania młodzieży szkołami zawodowymi i technikami, których ukończenie daje uprawnienia do wykonywania określonych zawodów czy obowiązków zawodowych. Z punktu widzenia studenta budownictwa brakuje osób wykształconych w konkretnym kierunku rzemieślniczym, np. tokarzy czy spawaczy. W efekcie może dojść do takiej sytuacji, że osoby z jego wykształceniem nie będą mogły realizować powierzonych przez kierownictwo obowiązków, bo nie będą mieć odpowiednio wyszkolonych współpracowników. Podobne wnioski wysnuwa student elektroniki i telekomunikacji, powołując się na fakt, że spada zainteresowanie szkołami zawodowymi.

Brak ludzi wykształconych w danym kierunku rzemieślniczym. Dla mnie to jest chyba najgorsze ryzyko, ponieważ ja będę w przyszłości narażony na pracę w moim zawodzie z ludźmi, którzy nie mają odpowiednich kwalifikacji albo mało tego, nie będę mógł przeprowadzić procesu budowlanego, ponieważ nie będę miał ludzi, którzy będą w stanie to wykonać... Ja w przyszłości nie będę mógł wykonywać swojej pracy, bo nie będę miał z kim pracować. Jeżeli, no, ludzie nie będą się kształcić w danym kierunku, nie pójdą do tych zawodówek... no to raz, że ich nie będzie, a dwa, że nie będą mieli kompetencji, bo ich nie będzie.

Student, 22 lata, budownictwo, III rok, politechnika, uczelnia publiczna

Będzie masa ludzi z wykształceniem wyższym, a brakuje ludzi, którzy mają to wykształcenie praktyczne, zawodowe. Już teraz widać, że mało kto chce iść tak typowo w zawód, większość po prostu idzie do liceum, później na studia... Z tego, co zauważyłem, to jednak większość ludzi wybiera liceum, później jednak te studia, mało kto chce pracować fizycznie... Szkoły zawodowe zanikają generalnie.

Student, 22 lata, elektronika i telekomunikacja, II rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

6. Ryzyko zmniejszania się płac dla osób po studiach. Spowodowane jest ono głównie tym, że z roku na rok na rynek pracy wchodzi coraz więcej absolwentów. Z jednej strony taka sytuacja powinna prowadzić do wzrostu konkurencji i rywalizacji firm o najlepszego kandydata, można jednak dostrzec – i to nie jest wniosek wymagający jakiegoś naukowego potwierdzenia – że oprócz rywalizacji o dobre miejsca pracy absolwenci uczelni muszą walczyć między sobą także o te miejsca, które wybierają z konieczności. Jeden ze studentów zasugerował, że ta sytuacja prowadzi do tworzenia przez pracodawców tanich miejsc pracy i przyjmowania na nie osób z wyższym wykształceniem.

Wiesz... studiuje administrację, a co roku masa osób z tego kierunku wychodzi z lickiem czy magisterką i jak przeglądam oferty w necie, to coraz częściej widzę, że już nawet w pracy biurowej wymaga się licka administracji... to jest chore i tego się obawiam... no że wiesz, że mnie to też spotka, no.

Studentka, 23 lata, administracja, III rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

7. Ryzyko przebranżowienia się. Jednocześnie można je zdefiniować jako działanie respondentów nakierowane na unikanie wskazanych wcześniej zagrożeń. Elastycznie i dynamicznie zmieniający się rynek pracy oraz brak modyfikacji w programach studiów, które kończą studenci, prowadzą do tego,

że szukający pracy absolwenci często muszą się douczać, poszukiwać szkoleń, warsztatów, innymi słowy, nowych kwalifikacji, by nie ograniczać się do wykonywania tylko określonych – np. przez studia – zawodów. Dzięki temu mają większe możliwości w kontekście poszukiwania pracy, ponieważ mogą szukać potencjalnego zatrudnienia również na innych stanowiskach, do których wiedzę i umiejętności nabyli we własnym zakresie.

Że ze względu na brak pracy jesteśmy bardzo często zmuszeni do nabywania nowych kwalifikacji, by dostosować się do warunków panujących na rynku pracy.

Studentka, 25 lat, pedagogika, V rok, uniwersytet, uczelnia publiczna

Oprócz wyżej podanych ryzyk warto krótko wspomnieć o tych, do których respondenci, mimo że zostały przez nich wspomniane, nie przywiązywali większej wagi. Można przypuszczać, że są to niebezpieczeństwa, na które narażeni mogą być inni studenci. Mowa tutaj kolejno o ryzyku wzrostu liczby osób kierujących się na dany kierunek studiów ze względu na jego popularność oraz ryzyku emigracji zarobkowej.

Analizując cały materiał badawczy, można wyróżnić trzy działania stosowane przez respondentów, mające na celu przeciwdziałanie ryzykom. Pierwszym z nich jest zdobywanie doświadczenia zawodowego od samego początku studiów, drugie to ciągłe doksztalcanie się, czyli chodzenie na różnego rodzaju szkolenia, warsztaty, konferencje itp. Trzecie działanie to przebranżowienie się, a raczej jego forma. Badani są świadomi ewentualnych trudności ze znalezieniem pracy w swoim zawodzie po studiach, dlatego doksztalcają się, poszerzając swoje możliwości zawodowe i doprowadzając w ten sposób do – choćby w minimalnym stopniu – przebranżowienia się. Drugie i trzecie działanie wydają się bardzo podobne, ale jest pomiędzy nimi kluczowa różnica, ponieważ ciągłe doksztalcanie się zachodzi w obrębie studiowanego kierunku. Tak na przykład studentka nauk o rodzinie oraz studentka pedagogiki uczęszczały na dodatkowe zajęcia lub konferencje, które omawiały zagadnienia ważne z perspektywy ich kierunków studiów. Z kolei w przypadku przebranżowienia badani „zwiększają” swoje możliwości, czyli uczęszzczają na kursy i szkolenia, które są odmienne od tematyki studiów.

Na podstawie uzyskanych odpowiedzi zaproponowano wyróżnienie strategii czynnej i biernej.

Strategia czynna charakteryzuje się tym, że studenci są gotowi uczęszczać na zajęcia i przygotowywać się na nie, nie z obowiązku i konieczności, ale z chęci i przekonania. Innymi słowy, studenci „uprawiający” strategię czynną są aktywni podczas zajęć nie dlatego, że program zajęć przyznaje za to punkty, tylko dlatego, że chcą, że zależy im na zabraniu głosu, a także wiedzą, że dzięki dyskusji są w stanie w większym stopniu skorzystać z zajęć. Biorąc pod uwagę doświadczenie zawodowe zdobywane podczas studiów, osoby uprawiające strategię czynną w okresie studiów podjęły się pracy zawodowej, a także z pewnością uprawiały aktywność proedukacyjną (chodzi tu o wcześniej wspomniane szkolenia, kursy itp.).

W ramach strategii biernej badani uczęszczają na zajęcia i przygotowują się do nich z konieczności. Doświadczenie zawodowe i aktywność proprodukcyjna w strategii biernej nie mają żadnego znaczenia, osobom uprawiającym tego typu strategię nie zależy na zdobywaniu umiejętności oraz poszerzaniu wiedzy.

Strategia czynna w większym stopniu stara się przeciwdziałać ryzykom wynikającym z umasowienia szkolnictwa wyższego. Stosując ją osoby podejmują dodatkowe działania, aby zminimalizować wpływ ryzyk na ich życie. Od początku studiów próbują zdobywać doświadczenie zawodowe, doksztalcają się, chodząc na różne szkolenia, warsztaty i konferencje, poszerzają swoje możliwości, jeśli chodzi o pracę w przyszłości, a także wyrażają gotowość do przebranżowienia się.

Wydaje się, że wyodrębnione strategie znajdują swoje uzasadnienie wśród polskich studentów, wskazują na to wyniki badań na temat młodzieży studenckiej funkcjonującej we współczesnej rzeczywistości uniwersyteckiej (Chorab 2016). Przyglądając się tamtejszym analizom, czytamy, że 10% badanych to studenci zdolni, chętni i zaangażowani, którzy poświęcają więcej swojego czasu na realizację obowiązków studenckich (Chorab 2016: 132–134). Jest to grupa respondentów, którym nie zależy tylko na tym, aby jak najszybciej skończyć studia i otrzymać dyplom, są to raczej studenci pełni ciekawości i pasji (Chorab 2016: 134), dlatego możemy założyć, że są to osoby, które swoją postawą i działaniem – podobnie jak studenci, z którymi rozmawiano – udowadniają, że są świadomi niebezpieczeństw wynikających z masowego kształcenia uniwersyteckiego i starają się im przeciwdziałać.

5. Zakończenie

Po 30 latach umasowienie szkolnictwa wyższego w Polsce zapoczątkowane w 1989 roku można oceniać zarówno pozytywnie, jak i negatywnie. Z pewnością poprawił się poziom wykształcenia Polaków, zwiększył się poziom skolaryzacji, wyrównano również dostęp do edukacji uniwersyteckiej. Z drugiej jednak strony dyplom ukończenia szkoły wyższej uległ pewnej mitologizacji, wiele osób zachorowało na chorobę dyplomową, „nadprodukcja” absolwentów poszukujących pracy sprawiła, że poziom kwalifikacji wymaganych dla danego stanowiska wzrósł, a ostatecznie – nawet zdaniem ekspertów – jakość kształcenia na studiach jest obecnie niezadowolająca. Oznacza to, że potrzebne są zmiany, a polski system szkolnictwa wyższego właśnie takowe przeprowadza za sprawą reform ministra Jarosława Gowina (Dz.U. 2018 poz. 1668). Od roku akademickiego 2019/2020 zostały one oficjalnie wcielone w życie. Czy te reformy zmieniają coś w kontekście ryzyka wynikającego z umasowienia? Sądzę, że nie, ponieważ nadal na studia przyjmowanych będzie dużo studentów. Nawet zmiana systemu dofinansowań, wprowadzająca m.in. ograniczenie zakładające, że na 1 pracownika może przypadać 13–14 studentów, niewiele zmieni, uczelnie bowiem z pewnością

znajdą rozwiązanie, aby temu podołać. Jeśli nie pojawią się ostrzejsze restrykcje przy rekrutacji na studia, zmniejszające liczbę studentów, a programy studiów nie będą modyfikowane w kierunku praktycznym, to przyszli studenci będą wciąż narażeni na zagrożenia wymienione w artykule. Warto zastanowić się także nad przeprowadzeniem badań jakościowych, w których nie pytano by wyłącznie studentów o ich świadomość ryzyka i przeciwdziałanie mu w dobie umasowienia, ale także pracowników naukowych i administracyjnych. Pozwoliłoby to nam uzyskać pełen obraz, jak w rzeczywistości wygląda i funkcjonuje uczelnia.

Bibliografia

- Antonowicz D. (2015), *O nieoczekiwanych konsekwencjach procesu ekspansji szkolnictwa wyższego w Polsce*, „Nauka”, nr 4, s. 145–159.
- Beck U. (2004), *Spoleczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, przeł. S. Cieśla, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Beck U. (2012), *Spoleczeństwo światowego ryzyka. W poszukiwaniu utraconego bezpieczeństwa*, przeł. B. Baran, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Bielska B. (2015), „Magisterkę kupię”. *Sprzedawanie i kupowanie prac dyplomowych jako element studenckiej kultury nieuczciwości*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Buchner-Jeziorska A. (2011), *Studia wyższe – bez szans na sukces?!*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica”, nr 39, s. 17–31.
- Centrum Badania Opinii Społecznej, Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii (CBOS, KBPN) (2014), *Młodzież 2013*, http://www.cinn.gov.pl/portal?id=15&res_id=673746 (dostęp: 29.05.2021).
- Centrum Badania Opinii Społecznej, Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii (CBOS, KBPN) (2016), *Młodzież 2016. Prezentacja wybranych wyników badania*, https://www.cbos.pl/PL/wydarzenia/57_konferencja/Mlodziez_2016_prezentacja_Fundacji_CBOS.pdf (dostęp: 29.05.2021).
- Chorab M. (2016), *Funkcjonowanie studentów we współczesnej rzeczywistości uniwersyteckiej*, „Pedagogika Szkoły Wyższej”, nr 2, s. 127–142, <https://doi.org/10.18276/psw.2016.2-10>
- Długosz P. (2013), *Efekt odwrócenia – przypadek polskiego systemu edukacji*, „Terazniejszość – Człowiek – Edukacja”, nr 3(63), s. 89–110.
- Dore R. (1980), *The Diploma Disease Revisited*, „The IDS Bulletin”, t. 11(2), <https://www.ids.ac.uk/files/dmfile/Dore11.2final.pdf> (dostęp: 29.05.2021).
- Douglas M. (2007), *Czystość i zmaza*, przeł. M. Buchole, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Douglas M., Wildavsky A. (1983), *Risk and culture: an essay on the selection of technological and environmental dangers*, University of California Press, Berkeley, <https://doi.org/10.1525/9780520907393>
- Dziedziczak-Foltyn A. (2009), *O reformowaniu szkolnictwa wyższego w Polsce w latach 1989–2009 i towarzyszącej temu debacie publicznej*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 58(3), s. 51–76.
- Giddens A. (2008), *Konsekwencje nowoczesności*, przeł. E. Klekot, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Giddens A. (2010), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Główny Urząd Statystyczny (GUS) (2000), *Szkoły wyższe i ich finanse w 1999 r.*, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny (GUS) (2007), *Szkoły wyższe i ich finanse w 2006 r.*, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny (GUS) (2014), *Szkoły wyższe i ich finanse w 2013 r.*, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny (GUS) (2017), *Szkoły wyższe i ich finanse w 2016 r.*, Warszawa.
- Godłów-Legiędź J. (2016), *Szkolnictwo wyższe w procesie transformacji ustrojowej w Polsce a jakość kształcenia*, „*Studia Prawno-Ekonomiczne*”, t. XCVIII, s. 197–219.
- Green F., McIntosh S., Vignoles A. (1999), *Overeducation and Skills – Clarifying the Concepts*, Centre for Economic Performance, London.
- Gromkowska-Melosik A. (2009), *Plagiat. Konteksty edukacyjne i społeczno-kulturowe*, „*Nauka*”, nr 2, s. 61–79.
- Gutkova S. (2012), *Wywiad w badaniach jakościowych*, [w:] D. Jemielniak (red.), *Badania jakościowe*, t. II, *Metody i narzędzia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 111–130.
- Kampka F. (2011), *Zaufanie jako sposób ograniczania ryzyka*, [w:] K. Stobińska, F. Kampka, W. Połec (red.), *Ryzyko – między kulturą strachu a kalkulowaną niepewnością*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 27–44.
- Klauziński S. (2014), *Plastikowi studenci. Zapisują się na studia tylko po legitymację i 50 proc. ulgi*, http://wyborcza.pl/1,76842,17188288,Plastikowi_studenci_Zapisuja_sie_na_studia_tylko.html (dostęp: 29.05.2021).
- Little W.A. (1997), *The Diploma Disease twenty years on: an introduction*, „*Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*”, t. 4(1), s. 5–22, <https://doi.org/10.1080/0969594970040101>
- McCabe D.L., Treviño L.K., Butterfield K.D. (2001), *Cheating in Academic Institutions: A Decade of Research*, „*Ethics & Behavior*”, t. 11(3), s. 219–232, https://doi.org/10.1207/S15327019EB1103_2
- Michalak J. (2004), *Refleksje nad pojęciem ryzyka*, „*Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*”, t. LXVI(1), s. 119–131.
- Misztal B. (2000), *Prywatyzacja wyższego wykształcenia w Polsce. Wyzwania w świetle transformacji systemowej*, [w:] B. Misztal (red.), *Prywatyzacja szkolnictwa wyższego w Polsce. Wyzwania w świetle transformacji systemowej*, Universitas, Kraków, s. 15–39.
- Pietrzyk M. (2014), *Na krakowskich uniwersytetach przybywa plastikowych studentów*, <http://www.dziennikpolski24.pl/arttykul/3624574,na-krakowskichuniwersytetach-przybywa-plastikowych-studentow,id,t.html> (dostęp: 29.05.2021).
- Rozmus A., Kurek-Ochmańska O. (2015), *Dynamika szkolnictwa wyższego w okresie transformacji*, [w:] M.S. Szczepański, K. Szafraniec, A. Śliz (red.), *Szkolnictwo wyższe, uniwersytet, kształcenie akademickie w obliczu koniecznej zmiany*, Komitet Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 41–61.
- Stobińska K. (2011), *Spoleczny kontekst i percepcja ryzyka*, [w:] K. Stobińska, F. Kampka, W. Połec (red.), *Ryzyko – między kulturą strachu a kalkulowaną niepewnością*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 9–26.
- Tansey J., Rayner S. (2009), *Cultural Theory and Risk*, [w:] L.R. Heath, H.D. O’Hair (red.), *Handbook of Risk and Crisis Communication*, Routledge, New York.
- Thieme J.K. (2009), *Szkolnictwo wyższe. Wyzwania XXI wieku. Polska – Europa – USA*, Difin, Warszawa.
- Wei T., Chesnut S.R., Barnard-Brak L., Schmidt M. (2014), *University Students’ Perceptions of Academic Cheating: Triangulating Quantitative and Qualitative Findings*, „*Journal of Academic Ethics*”, t. 12(4), s. 287–298, <https://doi.org/10.1007/s10805-014-9219-x>
- Wypler W. (2014), *Oszukiwanie podczas sprawdzianów wiedzy a samoocena i tendencja do usprawiedliwiania zachowania u studentów*, „*Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja*”, t. 24, s. 109–141.

**AWARENESS OF THE RISK RESULTING FROM MASSIFICATION
OF THE HIGHER EDUCATION AND WAYS TO DEAL WITH IT
– STUDENT PERSPECTIVE**

Abstract. One of the key problems of higher education that Poland is currently facing is its massification. Questions about how students function in the face of the disadvantages of the massification of the higher education that affect their lives become important. The most important of them concerns what actions they take to counteract such a state. In order to answer the above questions, a qualitative study was conducted among Polish students from universities and polytechnics, in which the research method was classical free-form interview. After analyzing the research material, there are three activities that students use to prevent risks, and they are in order: gaining additional work experience, continuous training with the help of various courses and acquiring additional qualifications.

Keywords: massification, higher education, studies, risk, cultural risk theory.

Angelika Cieřlikowska-Ryczko*

 <https://orcid.org/0000-0002-5270-2739>

HEMCOMER: RECONSTRUCTION OF RELATIONS IN FAMILIES OF FORMER PRISONERS¹

Abstract. The article focuses on the family relations of people sentenced to imprisonment. The aim of the project is to study the relations between former prisoners and their family members, particularly to define various strategies of rebuilding family relations, applied by former prisoners in the process of social adaptation. Based on the reconstruction of biographies of adult people who experienced the imprisonment of a parent during their childhood, adolescence and early adulthood, the author characterised various strategies of rebuilding relations, as well as difficulties and setbacks connected with breaking and losing the bond. The study made use of qualitative strategies of sociological analyses (biographical method). 31 narrative interviews with people who experienced penitentiary isolation of their parent (adult children of prisoners, aged between 18 and 70) were conducted as part of the study.

Keywords: prisoners' families, parental imprisonment, social readaptation, biographical methods, autobiographical narrative interview.

1. Introduction

The process of social re-adaptation is comprised of activities directed at allowing those temporarily isolated from social life (people given a prison sentence) to once again function independently in society. We distinguish five primary dimensions of reintegration of ex-prisoners into society. These are: participation in family life, professional activity, permanent residence, education and increasing professional qualifications, as well as contacts with institutions (state supervisory

* MA, Katedra Pedagogiki Społecznej i Resocjalizacji, Wydział Nauk o Wychowaniu, Uniwersytet Łódzki, ul. Pomorska 46/48, 91-408 Łódź, e-mail: angelika.cieslikowska@now.uni.lodz.pl

¹ This paper was written in the framework of a project carried out by the National Science Centre, Grant No. 2017/27/N/HS6/00501.

organs, charity institutions and specialist therapy centres) (Ager, Strang 2004; Kacprzak, Kudlińska 2014). Re-entry in the social, family, and professional aspect is a great challenge for ex-prisoners. Numerous studies (Akers et al. 1977; Alpert 1979; Fidelus 2012; Szczepanik 2015a; Miszewski 2016; Paterline, Orr 2016) have shown that staying in total institutions (Goffman 1961), which prisons arguably belong to, triggers a set of mechanisms of adaptation to an isolated environment. Donald Clemmer (1940) defined the phenomenon of 'prisonization' as gradual assimilation into the prison subculture, connected with assuming habits, behaviour styles and all of prison culture by inmates. For prisoners a prison becomes a 'second home', while life beyond the institution rouses fear. Ex-prisoners cannot keep up with social, cultural and technological progress. The initial months following release are especially difficult. This influences low social capital, economic difficulties, lack of perspectives and life plans, as well as lack of family support and the inability to rebuild family relations (Biel 2018).

Families are ascribed a social role in the process of re-adaptation of ex-prisoners. However, these families do not always possess sufficient capabilities of providing support. They experience numerous setbacks connected with poverty and economic degradation (Lowenstein 1984; Codd 2002; Christian 2005; Bruns 2017) as well as emotional and mental difficulties (Johnston 1995). Interfamily relations often undergo transformation, with significant problems such as interference, conditions and course of legal child custody, as well as increased risk of placing children in foster care institutions (Johnson, Waldfogel 2002; Baker et al. 2010; Turney 2014; Hald Andersen, Wildeman 2014). Children of prisoners tend to display educational difficulties (Cohran et al. 2018), as well as social maladjustment more frequently (Tasca et al. 2011). Moreover, severe stress, defective attachment and the traumatic character of the situation often result in mental and emotional disorders among children of prisoners (Bocknek et al. 2009; Swisher, Roettger 2012; Arditti 2012; Arditti, Savla 2015; Johnson, Easterling 2012).

It should be highlighted that families of prisoners face various problems during their members' imprisonment but also after their release. Families of prisoners accompany the difficult process of social re-adaptation of ex-prisoners, providing emotional and social support. Their readiness to offer support and their involvement often affect the success of the re-socialisation process as well as reduce recidivism. Taking these issues into account the author focuses on characterising various strategies and methods of rebuilding relations between ex-prisoners and their families. In light of biographical research, I reconstructed family histories, showing various difficulties and setbacks in reestablishing relations and rebuilding family bonds, told from the point of view of adult children of ex-prisoners.

2. Reasons for failure. Socio-economic problems of ex-prisoners

In *When Prisoners Come Home*, Petersilia (2003) underlines that many ex-prisoners experience setbacks because of their fewer opportunities on the labour market, connected with a visible gap in educational achievement and a low level of professional qualifications. Moreover, researchers (e.g. Petersilia 2004; Travis 2000; Atkin-Plunk, Cramer 2012) argue that former prisoners have not enough various professional skills but also experience a clear lack of support from local communities and families. Among factors which affect failures in the process of social re-adaptation we can list the following: perpetuated 'criminal status' and the stigma it entails (Atkin-Plunk, Cramer 2012), numerous formal and legal limitations imposed on former prisoners in terms of housing and employment (Hoskins 2014), lack of economic means and adverse social and living conditions (Lynch, Sabol 2001; Petersilia 2003; Petersilia 2004; Solinas-Saunders et al. 2015), as well as the tendency to take risks and to undertake activities harmful for one's mental and physical health (tobacco, alcohol and drug abuse) (Butler et al. 2004; Jarrett et al. 2006; Eshareturi et al. 2013). The failures listed above, as well as the resulting inability to achieve success and satisfy one's needs in socially acceptable manner, contribute to the initiation of an undesirable prison cycle.

Source literature clearly shows the connection between unemployment and a high rate of recidivism (Bonta, Andrews 2007; Berg, Huebner 2011). Research shows that employment constitutes an important factor which reduces the risk of repeat imprisonment among ex-prisoners (Visser et al. 2008; Berg, Huebner 2011). Finding work is not a simple task for ex-prisoners. An unstable professional history, low educational level and insufficient qualifications have a significant influence on high levels of unemployment among ex-prisoners (Holzer et al. 2003; Solinas-Saunders et al. 2015).

Financial situation is closely related with the housing situation of ex-prisoners. It is worth highlighting that obstacles and impediments in this respect have two origins – limitations and lacks of the ex-prisoners themselves – (low social competency, severed family ties, lack of financial resources), and perpetuated 'criminal status' (social stigma, hostility of local communities, legal and formal limitations). These problems are typical for former prisoners living in various European countries. For instance – according to Focus Ireland, 39% of respondents (ex-prisoners) declared that their time in penitentiary institutions was the result of offences committed due to experiencing homelessness (IPRT 2012: 19). The experience of Polish penitentiary policy indicates that approximately 40% of homeless people have penitentiary experience. However, it needs to be stressed that some homeless people commit 'minor crimes' deliberately and consciously. Criminal activity which causes minor social harm results in short prison terms (several months). This usually takes place in the winter period, when

low temperatures, adverse weather conditions and difficult living conditions in the street are mitigated for the short period of imprisonment (Kacprzak 2017).

The experience of homelessness and deteriorating living conditions influence severed family ties. As highlighted by researchers (Petersilia 2003) ex-prisoners often experience numerous setbacks in the process of rebuilding family relations. Family members who face many difficulties cannot constitute a supporting environment for ex-prisoners or they may not want to maintain relations.

Research indicates that that strong family bonds help ex-prisoners in social reintegration, finding work or housing. Moreover, support from the family decreases the rate of recidivism. At the same time, as indicated by Lynch and Sabol (2001) long prison terms influence reeducation of family contacts. We encounter a decrease in the frequency of family visits and other forms of communication between prisoners and their close ones. This in turn limits the probability of returning to one's family home after release.

Attention should be paid to contacts between prisoners-fathers and their children. Arditti et al. (2005) remark that studied prisoners exhibit a strong feeling of helplessness or complete dependence of their contacts with children on their partners (the children's mothers), who often restrict the imprisoned fathers' relations with children. Similar conclusions were drawn by Chui (2015), who stresses that the studied fathers expressed a sense of guilt because they could not provide their children with proper emotional support. It appears that the quality of bonds between parent and child is largely influenced by a broader family context (relations between both parents, the state of the family, the commitment of the parent prior to imprisonment). At the same time, despite the greatest efforts by the imprisoned parent, a significant reduction of contact is inevitable (e.g. absence of the imprisoned parent during important events in the child's life).

3. Method

3.1. Recruitment and sample description

The research was conducted using theoretical sample selection. Successive selected people (31 narrators), chosen according to the objective and direction of the study, and the analytical categories generated at each of its stages, underwent observation (Guest et al. 2006). The number of respondents allowed the researchers to achieve theoretical saturation (Guest et al. 2006; Creswell 2007; Pasikowski 2015). In order to achieve maximum diversity of cases initial minimum requirements were set up regarding respondents' characteristics. Researchers sought people over 18 years of age, who experienced the imprisonment of one or both parents during childhood, adolescence, or early adulthood. Adulthood was an absolute condition. Children did not participate in the study. Respondents were recruited through various forms of ads (placed in public

spaces, for example churches, notice boards, internet forums) and through charity institutions. Recruitment was national in scope. Respondents come from five voivodships. All were volunteers. No compensation was offered for participation. Consent was granted verbally or in written form (statements and audio recordings were archived in the Faculty of Educational Science at the University of Łódź and are in the possession of the manager and scientific supervisor of the project).

The description includes fragments and reconstructions of 20 (N1 to N20) selected interviews from the entire sample. In order to provide a characteristic of the problem I chose those narrators whose remembered the time when their parent returned home well enough to reconstruct their family history and their relations with the ex-prisoner. For obvious reasons I did not include interviews with people who still experienced imprisonment of a parent (parents serving long prison sentences), and who still have to go through the reconstruction stage. I also did not include narrators who were infants or were in their preschool stage when their parent returned home, for they do not remember the event (their narratives were not detailed enough).

3.2. Analytical approach

The interpretative paradigm (Blumer 1969) was used in designing and analysing the research. Alternatively, the approach can be described as a theoretical-methodological interaction approach, implemented in accordance with the principles of the Chicago school (e.g. George H. Mead, William I. Thomas, Robert E. Park, Everett Hughes, Ernest Burgess, Louis Wirth, Ellsworth Faris, Charles H. Cooley et al.). The most important determinants of the interpretative approach are: rejecting the principles of determinism, avoiding and abandoning experimental methods on behalf of studying phenomena in their natural context, as well as utilizing methods and techniques of qualitative studies (qualitative sociology) (Chomczyński 2012). The conviction of the importance and meaning of human interactions (symbolic interaction) and individual free will gifted with a unique identity becomes superior. In accordance with the applied theoretical concept social roles are constantly generated and modified based on human interactions and interpretations. Symbolic interactionism constituted a theoretical inspiration for the great researchers of criminal and criminological phenomena such as Clifford Shaw (1930; Shaw, Moore 1931), Erving Goffman (1959) and his concept of *The Moral Career*, Howard S. Becker (1963), and Edwin Sutherland (1949).

The methodology applied in this project is based on the sociological assumptions of biographical studies (Sociological Biographical Method). Biographical studies provide information on the narrator's past, present and on his future perspectives (Rosenthal 2012; Kaźmierska 2013). The task which lies before a biographical researcher is to obtain detailed access to the narrators'

everyday life, to get to know the perspective of the respondents and their way of perceiving specific processes, and to learn their holistic life history (Kohli 1981). In this perspective the biographical method is used to observe dynamic processes, which change in time and in various social contexts (Rosenthal 2012). The biographical perspective allows us to describe the process of social re-adaptation in a broader temporal context. Respondents recounted the first stage of the meeting with their ex-prisoner parents and displayed their years of experience of family life after their parents' release. Owing to this they formulated an assessment of the long-term consequence of the imprisonment of a parent for their daily functioning.

3.3. Research objectives

The primary objective of the research project was to provide the characteristics of the social re-adaptation process of ex-prisoners, from the point of view of their adult children. I paid special attention to learning and reconstructing the strategies to rebuild relations applied by ex-prisoners. I formulated the following research questions: (a) what types of actions are taken by ex-prisoners to rebuild relations with children? (b) how do respondents characterize the actions of the ex-prisoners? (c) what is the respondents' subjective assessment of the re-establishing of relations with ex-prisoner parents? (d) what difficulties did respondents indicate in the process of rebuilding bonds with ex-prisoner parents? (e) what reasons for failure in re-establishing relations did respondents indicate?

3.4. Data collection and analysis

Narratives were collected using biographical-narrative interviews (Schütze 2012). The technique consists in obtaining a comprehensive, highly indexical biographical story, developed and told independently by the respondent, with minimal interference on the part of the researcher. The study, according to Wengraf (2012) is meant to enable the researcher to learn a given history in the same way as it is perceived and experienced by the teller. The condition to obtain a narrative is an accurate realisation of the sequence of the interview which consists of two primary stages – (1) the main narrative stage, (2) the stage of questions including key words used by the narrator (Rosenthal 2012: 283). The narrative is recorded and accurately transcribed with the respondent's consent.

The process of analysing empirical material consisted of a two-dimensional reconstruction and data analysis. The first analytical layer was used to reconstruct the chronology of objective life events (lived-life-living-track). The objective life course of respondents was reconstructed using the chunk-by-chunk method. Life events were ordered and hypotheses on the possible paths to solve the described situations were formulated. After completing this stage, the researcher focused on reconstructing subjective aspects of the narrated story (told-story-telling-track).

In this phase the language structure, i.e. the way in which the story is told by the respondent, was analysed. The procedures of narration-biographical studies by Fritz Schütze (2012) were applied in the structural analysis. The collected narratives were divided into textual segments, taking the following into consideration: (1) theoretical comments showing the attitude of the individual towards the events; (2) background construction, i.e. stories included in the main narrative, the purpose of which is to provide explanation and sometimes to embellish the narrative; (3) masking (German: *ausblenden*), i.e. partial or complete omission of something (fragment of experience); (4) argumentative commentary, in which the narrator attempts to explain to himself/herself and to the listener problems which are not connected to the stage in the bibliography; (5) coda, i.e. a clear ending of the story and a summary of the influence of experiences conducted by the author (Schütze 2012; Wengraf 2012; Kaźmierska 2013; Kaźmierska 2014; Szczepanik, Siebert 2015).

In the second stage, i.e. structural language analysis, the researcher develops particular fragments of the text, interprets them and ascribes meanings according to biographical research procedure. All changes to the continuity of the narrative, he subject-narrator, the dominating topics, as well as breaks in the narrative, avoiding answers and linguistic devices were characterised and described as part of structural analysis. Careful structural characteristic was followed by the comparative analysis stage in the scope of all collected narratives.

To sum up, the analytic procedure applied in the author's study takes into account (1) an analysis of facts and biographical data – the objective chronologies of the biography; (2) an individual and panel structural analysis of the text; (3) an analysis of the stories of individual cases based on biographical chronology and structural analysis. During this stage, a microanalysis of the relationship between past experiences and their interpretation and rendering by the narrator was conducted. Finally, an individual and panel comparative analysis between the collected biographies and the final description of collected conclusions was conducted.

4. Results

Based on the conducted chronological, structural and comparative analysis I distinguished six significant strategies applied by ex-prisoners in their attempts to rebuild family relations in the process of social re-adaptation. In each strategy I described the behaviour of the parent (his or her actions, strategies), interpreted feelings of the narrator, and the consequences of using given strategies for the future lives of the children (success, long-term effectiveness, influence of the parent's behaviour on the life-course of the narrators).

4.1. Strategy 1: Incompetent seeking for relations

In the first observed strategy the ex-prisoner parent-maintained contact with the family during imprisonment and wanted to rebuild relations with the child and the entire family after release. He or she sought attention through very intensive marking of his or her presence in the family life. Based on the narratives of respondents we distinguished two radically different variants of this strategy.

The first variant was strict – excessively demanding parents. A strict ex-prisoner upon his or her return home tried to dominate the other members of the family (especially the female partners). They interfered in all activities and arrangements, dictating their own rules and norms of everyday functioning. This behaviour was displayed mostly by ex-prisoner fathers, who tried to establish their own style of upbringing and a repertoire of punishments and rewards without prior agreement with the other parent (the mother). As indicated by the stories of the narrators, fathers regulated and excessively monitored their children's activities, education and leisure time. They imposed excessive demands and, most importantly, they did not consult their plans with the other caregiver (who up to this point played the role of the most important caregiver). The image of the ex-prisoner parent that these narrators had was aggressive and hostile. It evoked feelings of disgust and dislike. This behaviour caused an important dissonance between values represented by both parents (inconsistent imposing of boundaries, unjustified discipline which caused fear and defiance). The narrators signalled a sense of being lost, fear and aversion. As a result, after leaving their family home they dissociated themselves from the ex-prisoner parents.

N3: And then he [father] came for Christmas... for the first time. I remember that he forbade me to watch a movie. He turned off my TV. He was still drunk. All the time... He beat us. What else? Well... When he was drunk, he hugged me and asked if I love him (nervous laugh). But I do not know...

The other variant of this strategy was displayed by excessively lenient parents. According to the narrators this type of ex-prisoner parent would try to unsuccessfully compensate his or her absence. The ex-prisoner parents did not impose any restrictions, they would allow maximum freedom, they did not control or punish children, and did not impose any obligations upon them. The parents tried to rebuild their bond through creating a carefree relation, often based on material reward for their absence (buying presents, increasing pocket money). At the same time in this case we are also dealing with an undermining of the authority of the mothers, who remain in relation with the children. We can see harmful aspirations to nullify the rules and responsibilities existing at home.

N10: Later dad left prison and took me to his place for a while... But that didn't suit either because he was with a woman. He was for me, you know, living a very frivolous life.

It is worth noting that narrators, from the point of view of time, were very critical of the careless attitude of the ex-prisoner parent. As children they eagerly made use of the privileges bestowed upon them by the ex-prisoner fathers, however, years later they stressed that lack of rules and excessive freedom contributed to their life and educational failures. Overly liberal and permissive treatment, lacking any clear rules, was deemed as the cause of their own misbehaviour and criminal activity. It is worth emphasising that this remark was expressed mostly by narrators who exhibited signs of social demoralization, and who became prisoners themselves.

N14: Honestly, I had no childhood with my father. Because he spent his entire life in prison. He was released when... I was 15. He lived on for 5 years and then he died, so we only knew each other for 5 years... [...] Throughout those 5 years he tried to compensate me for everything, I think. But there was not enough time to... He couldn't make up for 15 years in 5 years... The compensation itself wasn't really thought through. It was manifested in such a way that when my foster mother decided to punish me for something I did wrong, spank me so to speak... he would defend me... and it was wrong because for me that was a signal that I could go on doing bad things...

4.2. Strategy 2: Entangling the child in marital conflict

The next strategy concerned parents, who put their child in the role of mediator between spouses. These were prisoners who maintained regular contact with families throughout their imprisonment, and after their release focused on rebuilding their marital bonds. In this case there was an argument between the ex-prisoner and his partner/spouse. The couple tried to match and become familiar with their new lifestyles, goals and behaviours. Inability to re-establish relations resulted in frequent arguments and tensions. The narrators declared that they became passive witnesses of arguments or active participants in the conflict. Assuming an active role they interfered in the process of reconciliation and communication between parents. They took action on their own initiative or after persuasion by one of the parents. The child's main task was to respond to the needs of adults – counseling, making excuses or assuming the role of caregiver, responsible for supporting the parents and maintaining the status of family.

N2: But when dad returned... that wasn't so good either, because there were trials and what not, going to hearings. Fights started by my mum, who keeps blaming dad for their life not going the way it should, and that it wasn't as she planned [...] me and dad had this mission, we and my sister, to get her [mum] back on her feet.

This attitude was particularly characteristic of daughters of imprisoned fathers. The narrator quoted above (N2) is an interesting case. She received academic education and comes from a family of high social status. Her father committed white-collar crimes and before his imprisonment he provided his family with a high financial status. In a way the narrator appreciated and admired

his criminal activities. She interpreted them in terms of “sacrifice for the good of the family”. At the same time, she ascribed negative features to her mother. She described her as unstable, inept, quarrelsome, rapacious and dependent. She mostly emphasised her mother’s emotional and financial ineptitude, which she displayed during her father’s absence. Paradoxically, significant economic degradation destroyed the relations between mother and daughter. During the interview, the narrator frequently used linguistic devices which indicated a need to excuse and neutralize her father’s criminal activity. After his release she would eagerly mediate and interfere in their parents’ relations. She assumed the role of active mediator, clearly supportive of her ex-prisoner father. Her behaviour can be understood in terms of a mechanism of “mythologizing her imprisoned parent”. Many years after her father’s release she perpetuated that “parental myth” and maintained better relations with her father than with her mother.

4.3. Strategy 3: Irreversible family relations

The process of rebuilding relations when the narrators’ parents decided to separate or divorce and break contact completely during the period of isolation, assumed a totally different course. The respondents, as children, felt a necessity to build two separate, parallel family worlds. Most of all the expressed fear and uncertainty connected with the irreversibility of family relations and the necessity to create new ones. The first world, that of the family home, once so close and understandable, was undergoing re-evaluation. New meanings would have to be ascribed to the relations between child and released parent (as well as siblings and other members of the household). Known arrangements were being transformed. The child was given new responsibilities. Grandparents were given new privileges (e.g. the possibility to determine punishments and to control free-time, which they did not do prior to the parent’s imprisonment). The roles of family members were visibly transforming which caused unease and disrupted the sense of security and confidence. The narrators constructed a new, parallel family world with ex-prisoner parents. Re-building of relations took place in a new, foreign setting, in the presence of “others”, e.g. cohabitants, half-siblings. It is difficult to describe this as process of reconstructing relations. It would be more accurate to call it a process of building new bonds. Narrators maintained contact with both parents, temporarily living in two homes. They readily compared the situation and relations with parents “before and after imprisonment”, giving a clear signal that these were two different periods in their lives. The contacts maintained were described as neutral or positive, however, with time the very situation of building two family homes was regarded as discomfoting and difficult for the child.

4.4. Strategy 4: Rejecting relations with the child

Separation or divorce does not always provide space for rebuilding and creating new family relations. Sometimes parents who started new families ignored the presence of children from previous marriages. Ex-prisoners who applied this strategy made a decision to “start life from the beginning” after their release. They would reject previous family relations, including relations with children. Narrators had a sense of abandonment. During the isolation of their partners the mothers would enter new relationships (cohabitation). They started new families, became involved in new relationships and, from the narrators’ perspective, they devoted their time to their (the narrators’) new, younger siblings. The narrators expressed a strong willingness (need) to maintain contact with imprisoned fathers. It was a manifestation of resistance against changes occurring in the family. Respondents clearly emphasised that mothers were not involved in these activities or that they would discourage the children from maintaining bonds with their fathers. The most disappointing moment for the child was the parent’s release from prison. The fathers did not seek to maintain family ties, they lived away from family homes and entered new relationships. From the narrators’ perspective the ex-prisoner fathers limited themselves to fulfilling basic parental obligations (e.g. paying alimony). In this situation the narrators felt a yearning for both parents. They felt that they had no place of their own and that they did not belong to any family. They expressed being lost, sadness and lack of understanding of the attitude of both parents.

N1: [after her father’s first prison term] So I stayed with dad, I went to second grade... no, that was with mum first. Mum took me, I stayed with her, I went to school there, I wasn’t allowed to attend first communion because I misbehaved. I was allowed to go the second time, when I changed schools. That prepared me then. I remember that mum came to church, they were divorced and dad had his... partner. Mum was also, after giving birth, I already had a step-sister.

Researcher: Did your older siblings stay with your mother?

N1: Older siblings... my oldest brother said that he would not take it and he moved in with my dad’s mum, he lived with grandma, the other brother stayed, but he was like, as if he wasn’t there at all.

In the fragment quoted above the narrator reconstructs her complicated family relations. Her parents severed their ties during imprisonment and started new families. The narrator’s older siblings had a sense of rejection and decided to become independent and move out. The narrator, who was the youngest child at the time, was still looking for a place to stay, living temporarily with her mother, her new partner and stepsiblings, or with her father and new caregiver. None of these places gave her a sense of belonging or security. She did not accept her parents’ new partners and sensed that she was not accepted either. She sought temporary help from her grandparents and distant relatives. Finally, the situation forced her into temporary homelessness. This experience contributed to her involvement in

criminal activities. As a consequence, she was placed in a detention centre for demoralised juveniles. From a temporal perspective she blames her mother for her failures, because it was her mother's decision to divorce. Interestingly, the narrator did not blame her father. As an adult she still tried to gain his attention and acceptance. Because of her experience at the detention centre, she felt a stronger bond with her father. She perceived herself as a prisoner and offender, similar to her father. She expected specific recognition from him.

4.5. Strategy 5: Constant instability of relations

The questionable form of reconstructed relations can be seen in the case of re-offending parents. Their returns are never fulfilled. Re-offenders, according to narrators, return home temporarily, each time severing continuity and family order. Moreover, they significantly fail in the eyes of children, introducing permanent instability and insecurity. They become guest-parents in the lives of children. The reconstructing these relations was merely declarative (promises of return and change of lifestyle).

N10: Well, I remember only that he came and that it was late... He came late and told me to go to sleep, that he would be in the morning. When I woke up in the morning he wasn't there, he came back late, he had to take care of something. I don't know how to say it. I was happy then. We played. It was fun.

R: Did he change for you, did you have a sense of change on his part?

N10: Let me put it this way. Maybe I never really knew him well but... he always tried to give me what I wanted... I don't know. He was always nice. Maybe I didn't know him that well. I just can't decide.

4.6. Strategy 6: Ostensible and occasional rebuilding of relations

The final strategy is that of returning, which I deemed ostensible and conditional. These returns were the most difficult to target in the biographies, as they were usually signalled in a short and laconic manner. According to the narrators their parents only signalled their presence after being released. They did not return home and would appear and disappear without any reason or information. Their occasional meeting resembled a relation with "time travellers". The parent was defined as temporary, unstable, incomprehensible.

R: How did your parent return from prison...?

N16: Once or twice, maybe.

R: Any visits, meetings?

N16: He came, that's all. Just a couple of days. They partied with mum and he went somewhere...

This strategy was particularly visible among parents addicted to psychoactive substances (alcohol, drugs). Occasional meetings were sometimes related to violence and aggression towards other family members.

N12: Prison destroyed him [the father]... That's one thing. He became a real bastard. He went out, started beating my mum... then he disappeared... It turned out that he met someone in O [name of location], he met some woman there and later died. Otherwise I didn't... I was far away from him.

Respondents emphasised the lack of the parent's influence in their upbringing, motivation to study or belonging to peer groups. Occasional meetings did not influence their everyday lives. Ex-prisoner parents were usually described as people without authority, influence or access to the "world of the child".

N15: Then father got out, showed up for a moment... and it was again about alimony, he sat there. He showed up for a moment, and what of it? He had no influence over me, because if I had my mind set...

In the case of some narrators the circumstantial character of the meetings was determined by courtesy or cultural issues (invitation to a wedding, accidental encounter at a funeral of a family member etc.). In such circumstances the encounter was not connected with any deeper relation, need or yearning.

R: And contacts with your father? Were they renewed after his release?

N18: No, he was at my wedding.

R: At your wedding?

N18: Yes. I invited him... didn't seem right not to. He live with his girlfriend in B [name of district]. I went there when I found out from uncle Dawid, my godfather. I went with my fiancée... I invited him... It was the right thing to do. [...] He was at the wedding, and then there was silence again... He was at the reception, the after party... and late puff. The he was haha and there he wasn't haha. What can I do... Nothing.

The narrators stated that the parent does not affect their adult life and that they are not interested in his fate. We may assume that the parent did not influence the child's identity. The narrators did not express longing or care. They did not want to establish or build relations with ex-prisoner fathers. They were usually on good terms with their mothers.

5. Discussion

5.1. Limitations

It should be stressed that biographical studies allow us to perform a detailed characteristic of activities in an individual perspective. The size of the sample, as well as the level of theoretical saturation of the analytical categories will surely cause objections. Pasikowski (2015: 33) emphasises that "each scientific research is connected with risk of yielding erroneous results. Mistakes may be generated by the researcher, the studied individuals, the method of measurement, data analysis, and the general method of organising the research process". In the case of qualitative research strategy one of the determinants of the studies reliability is

proper theoretical sample selection. This process is based on including successive individuals, in accordance with the direction and objective of the research project. Theoretical preparation of conclusions will be more valid when the sense of saturation of analytical categories increases (Guest et al. 2006). Measures were taken to make sure that saturation of the theoretical state takes place. Collected information duplicated with successive interviews, and did not enrich the possessed empirical data, which prompted the researcher to end the process of recruiting new respondents. However, it needs to be emphasised that achieving a desired state of saturation of theoretical data depends on circumstances, for example the amount and completeness of data, the number and contents of generated categories and analytical codes, as well as traits, methodological preferences and experience of researchers, as well as competence of the research team (Marshall et al. 2013; Pasikowski 2015). Because of this the state of theoretical saturation of analytical categories, and reaching a specific quantity regarding sample size, can be regarded as a highly intuitive and subjective process, dependent on research and methodological context. Bearing in mind these methodological limitations, the conclusions should be regarded only in the context of narrative-biographical analyses, directed at profound and detailed analysis of dynamic processes and interactions of individual cases. However, these studies should not be disregarded or discredited. Learning family biographies is an opportunity to track selected case studies and detect certain dependencies between the experience of parental imprisonment and the style of functioning of prisoners' families. This is a different perspective of observing problems in a socio-cultural context. The potential of the study lies in investigating the depth of the issue and in the possibility of a detailed reconstruction of biographical processes. It is with this attitude that the conclusions should be regarded.

5.2. Implications

Biographical studies, despite clear methodological limitations, allow us to observe important micro-processes occurring within families of prisoners. Their special potential lies in the fact that they enable us to learn the experiences of families at various stages of life, that is before, during and after penitentiary isolation. Taking into account the high rate of re-imprisonment it appears that the penitentiary system still does not possess effective means of supporting ex-prisoners. A close look at the narratives of children of prisoners regarding the strategies of rebuilding family relations constitutes an important source of information, which could increase parental and social competencies of prisoners (developing more effective programs of life-preparation after release, reflection on the role of family during social re-adaptation, drawing attention to the situation of children of prisoners, their needs and experiences).

Moreover, it should be underlined that difficulty in reaching respondents (families of prisoners) results in our lack of knowledge about the long-term

consequences of the imprisonment of a family member for the family. We know how many people return to prison, yet we still ask ourselves why that is and what should be done in order to prevent crime and family breakdown? Researchers focus primarily on exploring the experience of children during adolescence (Johnston 1995; Bocknek et al. 2009; Hissel et al. 2011) or on the experiences of the prisoners' partners (Codd 2002; Codd 2003; Szczepanik 2015b). They rarely use (to such a degree) the reconstruction of relations adults who experienced the imprisonment of a parent. In the case of the described studies, analysis of selected narratives allows us to identify various strategies of rebuilding family relations, and especially the way in which these are perceived by respondents. Narrators were critical of the actions of ex-prisoners and of their partners (mostly mothers). They associated their life failures with difficult childhood experiences, explaining their point of view. They indicated various difficulties which they experienced as children in the process of their parents' social re-adaptation (lack of permanent residency, lack of belonging, lack of acceptance for new family relations, being lost, undermining of norms and values). Their voice must be included in studies devoted to the phenomenon of social mal-adaptation among young people and the related phenomenon of crime transmission, as well as the consequences of the imprisonment of a parent for social and emotional functioning. The results also prompted me to a deeper reflection on the application and modification of techniques of neutralising crime (Sykes, Matza 1957) used by families of prisoners, especially by children who wanted to maintain contacts with the ex-prisoners. Analysis of linguistic structures obtained in the course of narrative-biographical studies allows to identify and characterise the neutralisation techniques being applied. However, this issue is left for further empirical studies.

Bibliography

- Ager A., Strang A. (eds.) (2004), *Indicators of Integration: Final Report*, "Home Office Development and Practice Report", no. 28.
- Akers R.L., Hayner N.S., Gruninger W. (1977), *Prisonization in five countries: Type of prison and inmate characteristics*, "Criminology", vol. 14(4), pp. 527–554, <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1977.tb00042.x>
- Alpert G.P. (1979), *Patterns of change in prisonization: A longitudinal analysis*, "Criminal Justice and Behavior", vol. 6(2), pp. 159–74, <https://doi.org/10.1177/009385487900600205>
- Arditti J.A. (2012), *Child trauma within the context of parental incarceration: A family process perspective*, "Journal of Family Theory & Review", vol. 4(3), pp. 181–219, <https://doi.org/10.1111/j.1756-2589.2012.00128.x>
- Arditti J.A., Savla J. (2015), *Parental Incarceration and Child Trauma Symptoms in Single Caregiver Homes*, "Journal of Child and Family Studies", no. 24, pp. 551–561, <https://doi.org/10.1007/s10826-013-9867-2>
- Arditti J.A., Smock S., Parkman T.S. (2005), *"It's Been Hard to Be a Father": A Qualitative Exploration of Incarcerated Fatherhood*, "Fathering", vol. 3(3), pp. 267–288, <https://doi.org/10.3149/fth.0303.267>

- Atkin-Plunk C.A., Cramer R.J. (2012), *Ex-offenders on the Stand: Steps toward Eliminating Jury Bias*, "Journal of Forensic Psychology Practice", vol. 12(3), pp. 211–226, <https://doi.org/10.1080/15228932.2012.674468>
- Baker J., McHale J., Strozier A.L., Cecil D. (2010), *Mother – Grandmother coparenting relationships in families with incarcerated mothers: a pilot investigation*, "Family Process", vol. 49(2), pp. 165–184, <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2010.01316.x>
- Becker H.S. (1963), *Outsiders. Studies in the sociology of deviance*, Free Press of Glencoe, New York.
- Berg M.T., Huebner B.M. (2011), *Reentry and the Ties That Bind: An Examination of Social Ties, Employment, and Recidivism*, "Justice Quarterly", vol. 28(2), pp. 382–410, <https://doi.org/10.1080/07418825.2010.498383>
- Biel K. (2018), *Determinanty readaptacji społecznej w narracjach byłych skazanych z Centrum Integracji "Pro Domo" w Krakowie*, "Studia Paedagogica Ignatiana", vol. 21(1), pp. 159–174, <https://doi.org/10.12775/Spi.2018.1.007>
- Blumer H. (1969), *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Bocknek E.L., Sanderson J., Britner P.A. (2009), *Ambiguous loss and posttraumatic stress in school-age children of prisoners*, "Journal of Child and Family Studies", vol. 18(3), pp. 323–333, <https://doi.org/10.1007/s10826-008-9233-y>
- Bonta J., Andrews D.A. (eds.) (2007), *Risk-Need-Responsivity Model for Offender Assessment and Rehabilitation*, Public Safety Canada, Canada.
- Bruns A. (2017), *Consequences of partner incarceration for women's employment*, "Journal of Marriage and Family", vol. 79(5), pp. 1331–1352, <https://doi.org/10.1111/jomf.12412>
- Butler T., Kariminia A., Levy M., Murphy M. (2004), *The self-reported health status of prisoners in New South Wales*, "Australian and New Zealand Journal of Public Health", vol. 28(4), pp. 344–350, <https://doi.org/10.1111/j.1467-842x.2004.tb00442.x>
- Chomczyński P. (2012), *Paradygmat interpretacyjny*, [in:] K. Konecki, P. Chomczyński (eds.), *Słownik socjologii jakościowej*, pp. 211–214, Difin, Warszawa.
- Christian J. (2005), *Riding the Bus. Barriers to Prison Visitation and Family Management Strategies*, "Journal of Contemporary Criminal Justice", vol. 21(1), pp. 31–48, <https://doi.org/10.1177/1043986204271618>
- Chui W.H. (2015), *Voices of the incarcerated father: Struggling to live up to fatherhood*, "Criminology and Criminal Justice", vol. 16(1), pp. 60–79, <https://doi.org/10.1177/1748895815590201>
- Clemmer D. (1940), *The prison community*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Codd H. (2002), *'The Ties that Bind': Feminist Perspectives on Self-Help Groups for Prisoners' Partners*, "The Howard Journal of Criminal Justice", vol. 41(4), pp. 334–347, <https://doi.org/10.1111/1468-2311.00248>
- Codd H. (2003), *Women inside and out: Prisoners' Partners, Women in prison and the struggle for Identity*, "Internet Journal of Criminology", pp. 1–24.
- Cohran J.C., Siennick S.E., Mears D.P. (2018), *Social exclusion and parental incarceration impacts on adolescents' networks and school engagement*, "Journal of Marriage and Family", vol. 80(2), pp. 478–498, <https://doi.org/10.1111/jomf.12464>
- Creswell J. (2007), *Qualitative Inquiry & Research Design. Choosing Among Five Approaches*, Sage Publications, Thousand Oaks.
- Eshareturi C., Serrant-Green L., Bayliss-Pratt L., Galbraith V. (2013), *The case for nurses as central providers of health and social care services for ex-offenders: a discussion paper*, "Journal of Advanced Nursing", vol. 70(5), pp. 1030–1039, <https://doi.org/10.1111/jan.12270>
- Fidelus A. (2012), *Determinanty readaptacji społecznej skazanych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa.

- Goffman E. (1959), *The Moral Career of the Mental Patient*, "Psychiatry: Journal for the Study of Interpersonal Processes", vol. 22, pp. 123–142, <https://doi.org/10.1080/00332747.1959.11023166>
- Goffman E. (1961), *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Anchor Books, New York.
- Guest G., Bunce A., Johnson L. (2006), *How Many Interviews Are Enough? An Experiment with Data Saturation and Variability*, "Field Methods", vol. 18(1), pp. 59–82, <https://doi.org/10.1177/1525822X05279903>
- Hald Andersen S., Wildeman Ch. (2014), *The Effect of Paternal Incarceration on Children's Risk of Foster Care Placement*, "Social Forces", vol. 93(1), pp. 269–298, <https://doi.org/10.1093/sf/sou027>
- Hissel S., Bijleveld C., Kruttschnitt C. (2011), *The well-being of children of incarcerated mothers: An exploratory study for the Netherlands*, "European Journal of Criminology", vol. 8(5), pp. 346–360, <https://doi.org/10.1177/1477370811415755>
- Holzer H.J., Raphael S., Stoll M.A. (2003), *Employment Barriers Facing Ex-offenders*, [in:] *Employment Dimensions of Reentry: Understanding the Nexus between Prisoner Reentry and Work*, New York University Law School, May 19–20, <https://doi.org/10.1037/e717782011-001>
- Hoskins Z. (2014), *Ex-offender Restrictions*, "Journal of Applied Philosophy", vol. 31(1), pp. 33–48, <https://doi.org/10.1111/japp.12028>
- Irish Penal Report Trust Position (IPRT) (2012), *The vicious circle of social exclusion and crime: Ireland's Disproportionate Punishment of the Poor*, January, <https://www.iprt.ie>
- Jarrett N.C., Adeyemi S.A., Huggins T. (2006), *Bridging the gap: providing health care to newly released men*, "Journal of Health Care for the Poor and Underserved", vol. 17(1), pp. 70–80, <https://doi.org/10.1353/hpu.2006.0008>
- Johnson E.I., Easterling B. (2012), *Understanding Unique Effects of Parental Incarceration on Children: Challenges, Progress, and Recommendations*, "Journal of Marriage and Family", vol. 74(2), pp. 342–356, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2012.00957.x>
- Johnson E.I., Waldfogel J. (2002), *Parental Incarceration: Recent Trends and Implications for Child Welfare*, "Social Service Review", vol. 76(3), pp. 460–479, <https://doi.org/10.1086/341184>
- Johnston D. (1995), *Effect of parental incarceration*, [in:] K. Gabel, D. Johnston (eds.), *Children of Incarcerated Parents*, Lexington Books, New York–London–Toronto, pp. 59–88.
- Kacprzak A. (2017), *Bezdomność przestępcy (w świetle badań i analizach socjologicznych i kryminologicznych)*, [in:] I. Kuźma, Ł. Lange (eds.), *Mieszkanie i dom jako nieoczywistość kulturowo-społeczna*, Wydawnictwo LangeL – Lucja Lange, Łódź, pp. 270–287.
- Kacprzak A., Kudlińska I. (2014), *Praca socjalna z osobami opuszczającymi placówki resocjalizacyjne i ich rodzinami*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa.
- Kaźmierska K. (2013), *Badania biograficzne w naukach społecznych*, "Przegląd Socjologii Jakościowej", vol. 9(4), pp. 6–10.
- Kaźmierska K. (2014), *The Autobiographical Narrative Interview – Ethical and Methodological Issues in the Context of Narratives' Archiving*, "Studia Socjologiczne", vol. 3(214), pp. 221–238.
- Kohli M. (1981), *Biography: Account, Text, Method*, [in:] D. Bertaux (ed.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Science*, Sage, Thousand Oaks, pp. 61–75.
- Lowenstein A. (1984), *Coping with Stress: The Case of Prisoners' Wives*, "Journal of Marriage and the Family", vol. (46)3, pp. 699–708, <https://doi.org/10.2307/352611>
- Lynch J.P., Sabol W.J. (2001), *Prisoner Reentry in Perspective*, "Crime Policy Report", vol. 3, The Urban Institute Justice Policy Center, Washington, DC.
- Marshall B., Cardon P., Poddar A., Fontenot R. (2013), *Does sample size matter in qualitative research? A review of qualitative interviews in is research*, "Journal of Computer Information System", vol. 54(1), pp. 11–22, <https://doi.org/10.1080/08874417.2013.11645667>

- Miszewski K. (2016), *Zabójcy w więzieniu: adaptacja więźniów długoterminowych do warunków izolacji*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Pasikowski S. (2015), *Granice teoretycznego nasycenia*, "Rocznik Lubuski", vol. 41(1), pp. 33–40.
- Paterline B.A., Orr D. (2016), *Adaptation to Prison and Inmate Self-Concept*, "Journal of Psychology and Behavioral Science", vol. 4(2), pp. 70–79, <https://doi.org/10.15640/jpbs.v4n2a6>
- Petersilia J. (2003), *How we hinder: Legal and practical barriers to reintegration*, [in:] J. Petersilia (ed.), *When Prisoners Come Home: Parole and Prisoner Reentry*, Oxford University Press, New York, pp. 105–138, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195160864.003.0006>
- Petersilia J. (2004), *What Works in Prisoner Reentry? Reviewing and Questioning the Evidence*, "Federal Probation. A Journal of Correctional Philosophy and Practice", vol. 68(2), pp. 4–7.
- Rosenthal G. (2012), *Badania biograficzne*, [in:] K. Kaźmierska (ed.), *Metoda biograficzna w socjologii: antologia tekstów*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków, pp. 279–307.
- Schütze F. (2012), *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, [in:] K. Kaźmierska (ed.), *Metoda biograficzna w socjologii: antologia tekstów*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków, pp. 141–278.
- Shaw C.R. (1930), *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story*, University of Chicago Press, Chicago.
- Shaw C.R., Moore M.E. (eds.) (1931), *The Natural History of Delinquent Career*, University of Chicago Press, Chicago, <https://doi.org/10.1037/13522-000>
- Solinas-Saunders M., Stacer M.J., Guy R. (2015), *Ex-offender barriers to employment: racial disparities in labor markets with asymmetric information*, "Journal of Crime and Justice", vol. 38(2), pp. 249–269, <https://doi.org/10.1080/0735648X.2013.870492>
- Sutherland E.H. (1949), *White Collar Crime*, Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Swisher R.R., Roettger M.E. (2012), *Father's Incarceration and Youth Delinquency and Depression: Examining Differences by Race and Ethnicity*, "Journal of Research on Adolescence", vol. 22(4), pp. 597–603, <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2012.00810.x>
- Sykes G.M., Matza D. (1957), *Techniques of neutralization: A theory of delinquency*, "American Sociological Review", vol. 22(6), pp. 664–670, <https://doi.org/10.2307/2089195>
- Szczepanik R. (2015a), *Stawanie się recydywistą: kariery instytucjonalne osób powracających do przestępczości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szczepanik R. (2015b), *Partnerki życiowe recydywistów i ich rola w powstrzymywaniu aktywności przestępczej*, "Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja", vol. 26, pp. 35–57.
- Szczepanik R., Siebert S. (2015), *The Triple Bind of Narration: Fritz Schütze's Biographical Interview in Prison Research and Beyond*, "Sociology", vol. 50(2), pp. 285–300, <https://doi.org/10.1177/0038038515570145>
- Tasca M., Rodriguez N., Zatz M.S. (2011), *Family and Residential Instability in the Context of Paternal and Maternal Incarceration*, "Criminal Justice and Behavior", vol. 38(3), pp. 231–247, <https://doi.org/10.1177/0093854810391632>
- Travis J. (2000), *But They All Come Back: Rethinking Prisoner Reentry*, "Sentencing and Corrections", no. 7, U.S. Department of Justice.
- Turney K. (2014), *The Intergenerational Consequences of Mass Incarceration: Implications for Children's Co-residence and Contact with Grandparents*, "Social Forces", vol. 93(1), pp. 299–327, <https://doi.org/10.1093/sf/sou062>
- Visher C., Debus S., Yahner J. (2008), *Employment after Prison: A Longitudinal Study of Releases in Three States. Research Brief*, Urban Institute, Justice Policy Center.
- Wengraf T. (2012), *Interpretacja historii życiowych, sytuacji życiowych i doświadczeń osobistych: biograficzno-narracyjna metoda interpretacyjna (BNIM)*, [in:] K. Kaźmierska (ed.), *Metoda biograficzna w socjologii: antologia tekstów*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków, pp. 351–362.

POWRACAJĄCY DO DOMU: REKONSTRUKCJA RELACJI RODZINNYCH W PROCESIE READAPTACJI BYŁYCH WIĘŹNIÓW

Abstrakt. Artykuł poświęcono problematyce rodzin osób skazanych na karę pozbawienia wolności. Na podstawie rekonstrukcji biografii osób dorosłych, które w okresie dzieciństwa, dorastania i wczesnej dorosłości doświadczyły uwięzienia rodzica, scharakteryzowano różne strategie odbudowy relacji oraz trudności i niepowodzenia związane z przerwaniem i utratą więzi. W badaniu posłużono się jakościowymi strategiami analiz socjologicznych, wykorzystując potencjał interpretacyjnych badań biograficznych. W ramach projektu przeprowadzono 31 wywiadów narracyjnych z osobami, które doświadczyły w przeszłości izolacji penitencjarnej swojego rodzica (dorosłe dzieci więźniów między 18. a 70. rokiem życia).

Słowa kluczowe: rodziny więźniów, readaptacja więźnia, badania biograficzne, symboliczny interakcjonizm.

Darlane Silva Vieira Andrade*

 <https://orcid.org/0000-0003-2252-1897>

Maria Gabriela Hita**

 <https://orcid.org/0000-0002-5865-7334>

***WHY ARE YOU SINGLE, BABY?* REASONS FOR BEING SINGLE BASED ON A BRAZILIAN RESEARCH¹**

Abstract. Single people are often asked about the reasons for non-marriage, in a context where, despite several changes in the field of intimacy, adults are still expected to marry. Based on a thesis study on the subject of singleness in Brazil, in the city of Salvador, Bahia, this text presents the main reasons for singleness, declared by single middle-class adults who live alone in this city. The study used a feminist perspective, with the category gender as the basis for data analysis, in an intersectional way with social class, race, generation, sexuality and territoriality. It used mixed methods with a combination of instruments: questionnaire, focus groups, biographical interviews, and field observations. The findings collaborate to observe gender differences and closeness in reasons for singleness: relational reasons prevailing for women and being single as a choice for men.

Keywords: singleness, gender relations, reasons for being single.

* PhD, Department of Gender and Feminism Studies, Philosophy and Human Science Faculty, Federal University of Bahia, Estrada de São Lázaro, 197, Federação, 40.210730, Salvador-Ba, Brazil, e-mail: darlane.andrade@ufba.br

** PhD, Department of Social Science, Philosophy and Human Science Faculty, Federal University of Bahia, Estrada de São Lázaro, 197, Federação, 40.210730, Salvador-Ba, Brazil, e-mail: mghita63@gmail.com

¹ An extended version of this text was published in the collection *Portraits on singleness and challenges for the feminisms* at the brazilian journal “Feminismos” [Feminisms] (Andrade, Hita 2019). We would like to thank Guilherme Pimentel and the team of PROEMI/PROFICI – UFBA for their support in the translation of this text.

1. Introduction

Family party. A woman in her 30's arrives unaccompanied. She is an independent professional, lives alone and has just arrived from an international trip.

- *Hi dear, long time no see you! How are you? How's life going? Are you dating somebody?*
- *Life is fine. I just arrived from a congress in Argentina. And I'm single.*
- *You are so beautiful, smart, and successful... Why are you single?*

For men, the questions could be: – *Hey, what's up! How's the family bachelor doing? Are you enjoying it a lot? Or: Are you still in this single life? When are you going to settle down?*

Commonly, women and men are often questioned about their singleness status, even if in different ways. Seeking to answer the social question, “Why are adult women and men single in a culture that expects them to be married at this stage of life?” This text will present the main motivations for being single declared by adult single women and men who live alone in Salvador, the capital of the state of Bahia in Brazil, who participated in the thesis study on the theme (Andrade 2012).

The study starts from the understanding that this social questioning is loaded with constructed expectations based on a patriarchal, cisheteronormative² and sexist system, and it is interesting to observe which practices and meanings are managed by single adults in this culture, seeking to (re)construct the notion of singleness from these, in a Bahia way, in a Brazilian context. It also considers discussions that place singleness as an existing condition with greater visibility in a scenario of transformations in the field of intimacy, with the possibility to exist within the (cis)heteronorms.

The notion of singleness (or singlehood and other terms used in English) is considered as a social and discursive construction that composes identities and social practices of women and also of men who, under this condition, build ways of living in a (cis)heteronormative society that despite many changes, still considers conjugal union as a precept to be followed (Budgeon 2008; Reynolds 2008; Simpson 2009; Trimberger 2005).

The social construction of singleness is based on the idea of marriage as its semantic opposite. Its main definition is the person's situation in relation to marital status: not being in a marital relationship. This definition demarcates the position of people in a classificatory structure and subtly hierarchizes the values of common

² Heteronormativity is the “normative basis created from a heterosexual standard under which sexuality, gender and gender identity are imposed, creating a model of socially accepted behavior and marginalizing other groups that escape this ideal” (Alves et al. 2018: 14). Considering that the norms also include cisgenerativity, leaving transexual people at the margin, the term is here extended to “cisheteronormativity”, as defended by the transexual researcher, Viviane Vergueiro (2015). Anglo-Saxon studies on singleness use the term heteronormativity more.

sense, distinguishing people in different denominations such as married, divorced, separated, and widowed. It is from the occupation of these different places that behaviors are commonly organized, which, for a long time, have privileged those who occupied the married position.

Jill Reynolds and Margareth Wetherell (2003), when studying the topic of single women in a British context, drew attention to the fact that women married or engaged in long-term relationships with men were rarely asked to explain about their condition, unlike when they were single. Married couples were not asked, for example, “Why did you get married?” On the contrary, single women are still expected to explain their (singleness) situation today, preferably a story that talks about “circumstances” and “missed opportunities” or explanations for guilt, for being “unable to hold a man”, as well as problematized these studies and those of Kinnert Lahad (2017), researcher from Israel, and in the field of mental health and gender, as Valeska Zanillo (2018) has been dialoguing in Brazil.

In the same critical direction, Shelly Budgeon also considers that those who are not married or with a partner, are generally not included in studies that focus on the way care and intimacy are practiced. But this bias also reinforces the tendency to place the different forms of relationship in a hierarchical way, “with the sexual partnership at the top followed by families of origin, families formed by friends and so on” (Budgeon 2008: 303).

In this sense, it seems to operate an “ideology of marriage and family” (Budgeon 2008) or “familism” (Gonçalves 2007) in terms of practices of intimacy. The same happens in studies in Psychology about the life course, commonly seen as linear, with family and conjugal relationships being the hallmarks of adult life, giving little space to the experiences of single adults (Andrade 2016).

This type of ideology was based on a society that placed the conjugal family as the center, as historian Cláudia Maia states, when referring in a specific way to the construction of the “spinster” in the 19th century in Brazil: “in a society in which the conjugal family has become the central model. From here, celibate women could only get out of the gloom and emerge as a marginal figure” (Maia 2011: 25). Studies on singleness have referred to the history of women, families and marriage to explain the places that single people, especially women, occupied in Western societies.

With important social changes in the 19th and early 20th centuries, in the family field, highlighting the fragility of marriage as an institution, the massive entry of women into the labor market (We mean bourgeois and white women, considering that poor and black women were already working inside and outside home), among others, created the view that singleness reflects the “family crisis”, in a society that is now selfish, hedonistic, and amoral, according to Rosário Mauritti (2011). On the other hand, this phenomenon also begins to be seen in a positive way, as human relations start to be configured in a different way and tend to be more horizontal, in a context of individualization and democratization

of societies from the second half of the 20th century (Beck, Beck-Gernsheim 1990; Giddens 1992 and other authors).

Feminist analyzes of changes in families are aimed at questioning the traditional model, seen as a model that is sustained by patriarchal social structures that have not been overcome despite the existence of new arrangements and more plural identities. In this sense, they consider that the way in which sexuality and relationships are organized in society still bears the (cis)heterosexuality norm, feeding a culture of couples, a type of ideology that is imposed, in a subtle way, through speeches and standards that naturalize sexuality exercised in heterosexual relationships within a (nuclear) family structure and a traditional marriage (Hita 2014;³ Hita 2005; Wittig 1992). Thus, those who are out of marriage try to manage the experience of singleness in a culture where being in a marital relationship is still what is expected (Amador, Kiersky 2003; Budgeon 2008; Lai et al. 2015 and other authors).

Although the ideology of family is very present in our culture, especially for adults, there are significant changes that have opened up new ways of life and relationships, also inside and outside marriage. And being or choosing to be single can be one of these changes: an option that has been seen not only as a transition to marriage or as a denial of it, but as a new lifestyle and a new form of family organization. It is from this perspective that we use the term singleness with reference to the way of being single.

Singleness here is seen combined with living alone or solo living. This combination has been configured as a new lifestyle in a context where more positive notions have been built around those who are not in a marital relationship or sharing house. This is because the image of unhappiness that society attributed to the single person and who lives alone has changed (Smart 2007).

More positive notions about singleness, especially about single women, began to appear in the 1970s, with the whole movement of permissiveness, freedom of expression of sexuality, influenced by the ideals of equality defended by the feminist movement. In Brazil, Eliane Gonçalves (2007) shows how the new notions of “single women” have been built in the country and how singles living alone has been considered a new way of living in an urban context, which incorporates the ideals of freedom, autonomy, and independence disseminated by Feminism.

According to Eliane Gonçalves (2007), lifestyle has to do with a way of being in the world, of making choices and living life; it is a way of life, adopted by those who want to “live alone” without, however, that this implies in the negativity of loneliness, but yes, in a life with autonomy and independence. This notion dialogues with that of Pierre Bourdieu (2003), adopted in our study: lifestyle is a unitary set of distinctive preferences that express the same expressive intention, speaks of personal taste and way of living that reflects elements of a contemporary urban culture.

³ Maria Gabriela Hita (2014; 2005) notes the centrality of the presence of elements such as marital instability (associated with single motherhood/fatherhood in male and female relationships) as being one of the main characteristics of the type of intimate relationships and sexuality between men and women in matriarchal family arrangements headed by women in Brazil.

The lifestyle builds in large urban centers, in a context of democratization and individualization of Western societies, brings the possibility of (individual) choice as a brand. This is seen here since the discussion of the relational dynamics of Personal Life (Smart 2007) that encompasses families by choice (Weeks et al. 2001): relationship arrangements that are outside the conventional molds of the nuclear family and aggregate other networks of relationships that go beyond those of kinship and marriage, including friendship and the search for other forms of more horizontal relationships. Thus, living alone and being single is seen as one among several arrangements with these characteristics.

In this perspective, the vision of loneliness for those who live alone is also reconfigured. The term loneliness associated with the state or condition of being single and living alone has been part of sociological reflections that treat the phenomenon as “social isolation” or situations of “anomie” in specific social segments as prevailed in analyzes of the mid-last century. In demography in Brazil, for example, there was the use of the expression “pyramid of loneliness”, with reference to the low probability of marriage for single women due to increasing age (Berquó 1986). Reports on the theme portrayed the “loneliness of women” as the one written by Marcelo Neri (2005), named “Solitude is a lady”, that discusses the increase in the number of single, divorced, and widowed women in the early 2000s in Brazil.

Studies on the topic seek to deconstruct this notion and indicate that, as a social experience, the “loneliness” of single women who live alone, although at first glance it seems contradictory, is linked to a life dissociated from isolation, when the networks are verified, sociability is possible from this condition (Andrade 2007; Andrade 2012; Jamieson et al. 2009; Martins 2010; Mauritti 2011, among others).

We are aware of the fact that the most positive views on singleness have been studied to a great extent from the experiences of middle and upper class adults (young and mature), from large Western urban centers, and in this sense, it is important to look at singleness in a situated and intersectional way. Among the positive views, attention is drawn to the use of other terms by internationally known actresses, who seek to break stigma around non-marriage, as Emma Watson did in a report to British Vogue magazine in 2019 (Vogue 2019). When asked about satisfaction with her life, with almost thirty years old, she claims to be a happy single person, what she calls “self-partnered”: “I’m very happy [being single]. I call it being self-partnered”. The actress Gwyneth Paltrow, in 2014, used the term “conscious uncoupling” to describe her single status after a divorce (Page 2019). The terms bring the idea of feeling complete as an individual without necessarily needing a loving partner as the path to this completeness and happiness.

In the thesis study we conducted on the theme (Andrade 2012), we discussed the (re)construction of the concept of singleness, its meanings and practices based on its dimensions. The results indicated the following dimensions:

marital status, and all the discussion that involves singleness as opposed to marriage and its transitory characteristic (when someone says, for example, “I am single until I find the one to get marriage”); *lifestyle*, which reflects the achievement of independence, autonomy and freedom, adopted or experienced by those who feel that they are single (by choice); *loneliness* as a dimension that reflects both a subjective experience due to the absence of the other, and provides personal growth. *Freedom* was the most important meaning of singleness, and it was presented in the narratives about all other dimensions. Combined with the condition of living alone, it is related to the possibilities of making one’s own choices, of managing daily life.

The condition of living alone for those who are single brought the meaning of achieving economic independence and privacy. In practice, people can express their way of being, their quirks, and have intimate encounters in this space. In their narratives, freedom was provided by this living style. In this sense, the study unveiled the possibilities and meanings surrounding a life outside marriage, which expresses ways of living in a large urban center. In this text, part of this research will be brought in relation to the reasons for being single, discussing the extent to which these reasons are related to the dimensions of the singleness reconstructed in the study, also observing how and if the charges for marriage are present.

2. Theoretical background

Salvador is a city that carries culture and ways of living with the new and old, modern and archaic, in a diverse country that is Brazil. In this country, there are many achievements around social rights, especially for women, but still many of them are living with gender inequality in several areas, such as in the labor market, and reflected in the reality of violence against women.⁴ On the other hand, the country presents diversity in ways of living.⁵

The capital of Bahia was known in 2010 as the capital with the largest number of single people, with about 45% of the population over 18 years old being single (IBGE 2010). In a more recent report by the “Correio da Bahia” newspaper (Marinho 2018), in 2018, about living alone in Salvador, it says that in 2017 there was an increase of 7.7% in the number of women living alone compared to men, with a general percentage of people who lived alone in 2017 totaling 832 thousand, of which 54% are men, and 46% are women. According to PNAD data cited in the news, in Brazil, women are the majority living alone, “reaching

⁴ Brazil is the 5th country in number of femicides in the world, according to the map of violence, in 2015 (Waiselfisz 2015).

⁵ Demographics have pointed out how Brazilian homes have become more diverse, with a greater presence of people living alone, single-parent families, also couples without children, in addition to the increase in the number of divorces and separations, since the 1970s.

51.4% of the total of 10.485 million people who lived alone at the time of the research” (in 2017).

In Salvador, the focus of the study was the middle class, considering that the urban middle-class culture absorbs and expresses the individualistic values of contemporary times, where different ways of living have been adopted, and which are also the focus of many studies on singleness (mainly about single women) (Gonçalves 2007; Martins 2010; Tavares 2008).

The urban middle class is defined by subjective criteria such as lifestyle and personal interests that adapt to an urban culture that goes through the processes of individualization and “psychologization”, where intellectualized people are also included (Bourdieu 2003; Souza, Lamounier 2010; Velho 1989).

In Brazil, the number of homes made up of people belonging to the middle class has increased since 1994 and, in 2010, 53% of the population belonged to this social class (IBGE 2010). According to the aforementioned authors, the middle class is also defined in the country by objective criteria that includes income (who receives more than three minimum wages⁶), education (who has at least a graduate diploma), and occupation (more intellectualized occupations such as in the field of Science and Arts). This research also considered the criteria of neighborhoods with better infrastructure, where a population with higher incomes lives, identifying those who have this characteristic in Salvador (such as Barra, Graça, Pituba) (Garcia 2009).

The study adopted the feminist perspective as an epistemological basis (Haraway 1995; Harding 1996) and the gender category, which adds to the feminist critique of science and the construction of a feminist science, as a new paradigm for bringing a relational look to the sexual differences (Machado 1998). Gender is conceived here, in general, as a social, discursive, historical reading of sexual differences, perceived as a first way of expressing power relations (Scott 1988). It is also seen in its performativity, insofar as identities are fluid and constitute performance acts, according to Judith Butler (2003). This category is adopted here in interconnection with others, such as social class, territoriality, race, age/generation, sexualities/sexual orientation, considering that in the construction of social identities and in the analysis of systems of oppression, these do not operate separately, as Black feminists have been defending and systematizing from the concept of intersectionality (Crenshaw 2002).

The concept of intersectionality collaborates to look at the practices and construction of meanings managed by single men and women from the multifaceted contexts. From their situated speech, we wanted to observe how the experience of singleness can be diverse and when there is discrimination around the marital

⁶ At the time of construction of the study data, in 2011, the minimum wage was R\$ 545.00. The minimum value of three salaries was adopted considering a middle-class criteria by Marcelo Neri (2008) and income classification made in a study by Adriana Macedo et al. (2001) in Salvador, which defines income for the middle class in Salvador as between three and five minimum wages.

status. In this sense, we tried to look at racism and sexism, as well as how other systems of oppression operate, for example, ageism, maintaining coexistence with social discourses that still charge adults for marriage, with the valuation of single life, and the discussion of black women's loneliness (Pacheco 2013).

Considering that singleness is multifaceted and that the situated speech also brings social attributes of identity, the typology of singleness chosen for the study was that experienced by single women and men who lived alone and were not engaged in a marital cohabitation for at least five years, regardless of previous love experiences. Thus, the survey included separated, divorced, widowed and never married people; adults (aged between 30 and 60), who belonged to the middle class of Salvador. The race and sexual orientation criteria were random.

Considering that the social reality is multidimensional, looking at the practices and meanings around singleness was possible through the use of mixed methods (Mason 2006). Thus, focus groups, questionnaires, biographical interviews and field observations were made throughout the study. The data were analyzed under a more qualitative view, through content analysis based on the main objectives of the study.

3. Research methodology

The survey participants were accessed using the "snowball" method, between the years of 2010 and 2011. In the first stage of the research, we did three focus groups with the participation of three single man and four single women: age group 31–49 years; one man declared himself homosexual; two people were newly separated at the time. The data were base to create a questionnaire.

In the questionnaire application stage, 76 single people (53.9% women and 46.1% men) participated, the majority of whom had never been married (64.5%) and 35.5% were divorced or separated. The time of individual residence ranged from 1 to 30 years, most of them from two to five years (42.5%). The age varied between 30 and 60 years, with an average of 38.9 years of age. It included people of different sexual orientations (most of those, however, were heterosexual, 90%). 50% of the sample considered themselves white, and the other half, black, brown and indigenous.

All of them were graduated, with around 71% of the sample with postgraduate degrees (42.1% Specialist, 14.5% with Master's, 14.5% with PhD) and worked in more intellectual occupations (lecturers, dentist, lawyer, public servant and others). The sample claimed to receive from three to 30 minimum wages.⁷ The

⁷ The income as one of the objective criteria used to define social class was more flexible, considering the importance of the combination of other criteria, mainly subjective. So, the sample included people with three minimum wages (MW) and incomes prevailing above 5 MW, that is classified as upper class, by Adriana Macedo et al. (2001). In the sample, the average was 9 MW, 23.7% of the total

neighborhoods of residence were middle/upper class in Salvador, such as Pituba, Barra, Stella Maris, Rio Vermelho, among others.

In the last stage, using biographical interviews, three women and three men that had collaborated in these first stages, were interviewed: aged between 31 and 50 years old; two of them declared to be homosexual and one woman declared to have bisexual practices. Two people were separated five years before, at the time. In this stage, people declared themselves to be white and brown, all of them resided in middle/upper class neighborhoods and exercised intellectualized professions (historian, lecturer, dentist, lawyer, public servant). We did content analysis to discuss the data in relation to the literature review.

4. Results and discussion

Why are you single?

In order to discuss the reasons why women and men are single, in the study, we first turn to the questionnaire data on what it means to be single, which will indicate *freedom* and *lifestyle* as a brand. In the questionnaires, the categorization of the answers to the open question, *What is to be single for you?* (n = 58; 39 valid cases), indicated *freedom*, associated with independence and privacy (53.4% of the responses, and of these, 58% were female); *lifestyle* (22.4% of total responses, balanced between men and women, with male responses slightly more prevalent, with 53.9%); *marital status* (13.7% of the total answers, 87.5% of which were mentioned by women) and *loneliness* (10.5% of the answers, with the majority being women: 83.4%). Adding the categories freedom and lifestyle, we have about 75% of the total answers, showing a strong dialogue with the literature that presents the single portrait of the diversity of ways of living.

When asked about the motivations for being single in the questionnaires, the meaning of singleness as *freedom* and *lifestyle* was indicated as one of the motivations, along with reasons that we call *relational*, because they are linked to choices and experiences in the context of love and marital relationships. Thus, the answers (n = 183; 72 valid cases) were grouped for three reasons: a) *relational* (49.1% of the total answers, and when compared by gender, women refer to this in a percentage of 56.6%); b) *choice and freedom* (36.6% of total responses, with male responses prevailing with 58.6% when compared by sex); and c) *relational difficulty* (14.3%, with female responses prevailing when compared by sex: 69.2%).

In the first group of responses, the main reason that led the participants to singleness was the *relational* one, which was categorized based on the combination

of the sample declared to receive from 3 to 5 MW, and 76.3%, above 5 MW. The inclusion of high-income people made it possible to visualize customs of the so-called (middle) A/B class, as classified by the Brazilian Criteria that analyzes social classes in this country (ABEP 2008).

of the following responses: “I did not find the right person” (for a relationship) and, still, the affirmation of the saying “better alone than in bad company”, in the reply “I prefer to be alone than to be with someone I don’t like”. When separated by sex, women mentioned the relational reasons more than men. In this sense, the reason for singleness would seem to be more circumstantial, as it refers to the search for an ideal person to be with.

This data dialogues with those ones of the question about representations of singleness, with an average concordance of responses to the phrase *single people look for an ideal person*, and *single people are demanding when it comes to choosing partners*,⁸ which are also put together with the statements that *single people are independent* and that *single means freedom*, which can contribute to the possibilities of choice related to the affective field. The engagement in a relationship (that can include marriage or other relationships with more compromise) is expected by many single people, as some researches have shown (Andrade 2007; Andrade 2012; Budgeon 2008; Czernecka 2014; Jablonski 2009).

In a context of transformations in the field of intimacy, single people, especially women, have the possibility to choose who they want to have a relationship with, and what type of relationship they want. So, they are considered as more demanding, which would become the reason why they remain single. We think that the profile of the participants and the meaning of freedom that they give to singleness can also collaborate for this statement, mainly due to the level of education and financial independence, which can provide autonomy for choices related to love partnership.

For the participants, the search for an ideal person is related to paying attention to characteristics that speak of the person’s way of being, more than physical appearance. The type of relationship sought has been considered as one that allows the preservation of freedom (related autonomy and individuality) so loved in their single life. One type of relationship visualized, in this sense, is living apart together (LAT), for example: “I had a consumer dream of getting married, and the person lives in her house, and I live in mine” (Rafael, 47 years old, brown, heterosexual, businessman, born in Salvador, never married and was already engaged, participated in the Focal Group 3).

⁸ In Question 48 of the questionnaire, it was asked that, among 11 statements, people evaluate the degree of agreement with the proposed phrases, from 0 to 4. The number 0 represents a null degree of agreement and 4, maximum agreement. The results show the average of the responses for each item. The responses (n = 76) pointed out that there is an average degree of agreement regarding to consider: a) that *single people tend to be independent* (2.82, with the average of female responses being 3.0, and male responses 2.56) and that *singleness means having freedom* (2.77, with an average of female responses 2.35 and male responses, 1.75); b) that *single people seek for an ideal person* (general average of 2.24, with close responses between men and women: female, 2.25; male, 2.24); c) that *single people are demanding when choosing partners* (general average of 2.22; average of female responses: 2.35 and male responses: 2.09); d) and *single people have a lot of sexual freedom* (general average of 2.02; average of male responses; and female, 1.7).

Another discussion points to the challenges faced in the context of relationships when “new women” are faced with “old men” who still consider that there are “women to marry” and “women to have sex without commitment” (Andrade 2007; Tavares 2008). Choosing to be single can also be paradoxical, and in the same way related to marriage, as suggested by the results of the study by Lewis and Moon (1997), which had the answer to the question “Are you single by choice?”. The “yes” and “no”, interestingly with the same explanation for the answers: “Yes, I am single by choice, because I have not met anyone I want to marry”; “No, I am not single by choice, because I have not met anyone I want to marry” (apud Reynolds 2008: 98), call for a closer look at the contradictions of these choices for single people and possible arrangements around also choosing an ideal person to marry.

The second group of responses has the reason related to choosing *lifestyle and freedom*. They grouped the responses: “I like the freedom that single life provides me”, (being single) “by choice”, and “I don’t want to get married/to experience a marital relationship”. When separated by sex, this reason was mentioned a little more by men than by women. In the interviews, Logan (35 years old, brown, homosexual, historian, teacher and artist, born in Salvador, was already married and lived together, participated in the biographical interview stage) and Natália (41 years old, brown, heterosexual, nutritionist, born in Salvador, never got married, participated in Focal Group 1) affirmed a conviction for choosing being single: “I want to remain happy as I am, single” (Natália). Logan even defends that he lives an “absolute singleness” as an existential need to be alone and to experience other ways of relationship (like the ones more sporadic, and without a commitment).

The motivation for being single by choice, for choosing not to get married and enjoying the freedom that it provides, is linked to this condition of reaffirming the dimension of singleness as a lifestyle. It is noteworthy that when a woman talks about choosing to be single, and denies marriage, this may sound strange, possibly because socially it is not so common that a “real woman” does not want to marry, especially in a Brazilian environment and a context from Bahia that also bring more conservative traits than more open-minded cultures. When Natália, in a focus group, in the presence of single men and women, affirmed the option for remaining single, she was questioned by men (two heterosexual men that were present in that group), who suggested that the more likely it would be that she deep inside wanted to get married: “Deep down... you would really like to get married”, they said.

At the end of the conversation in the group, she stated that she may even want to engage in a stable relationship in the future, as long as that relationship respects her individuality: “Okay, I wanted something stable, but so, with the preservation of my individuality”. Perhaps this answer was given just to satisfy those men at that moment, as they were insisting that she wouldn’t want to be single for life,

and she could recognize her desire to marry, or even as a result of negotiating the identity with which she wished to be seen in this group. The fact is that, with this answer, these two men seemed to feel contemplated.

Natália's posture reflects constructions of strategies used by single women to live in a society that, on some occasions and in certain social groups, still expects them to be married, especially for women. In the example given, there was an interpellation of heterosexual men over a woman who is also heterosexual, and not of other women, perhaps as a reflection of heteronorms and the culture of couples. In this sense, it seems more accepted for a woman to say that she is single because she has not found someone than to state that she has chosen a way of life in which marriage is not included.

We can analyze that this denial of marriage would, in a way, also deny "being a woman", since this "becoming a woman", as proposed by Simone de Beauvoir (1980), has cultural meanings that put the woman in the place of caregiver – of family, marriage and children. And outside this place, she can be considered as an "abject", as "the other", an "abject single" as Ai-Ling Lai, Ming Lim and Matthew Higgins (2015) argue from Butler's reading of singleness and data from British singles interviews about how they negotiate this position in a (still) heteronormative context.

In addition to what literature brings, social practices can show that many women break with the gender discourse regarding the naturalization that their destination and wish are to marry and have children, and elect being single by choice. It shows a flexibility and transgression on gender norms, also an approximation to what socially is ridden as men's behavior. For them, however, it seems to be more socially accepted to assume the option for a living style in which marriage is not present. It's because culturally what is expected is that men perform identities aimed at acting in the public sphere, investing in professional careers and adopting "freer", bohemian behaviors that socially represents single life.

The third group of responses was categorized as *relational difficulty* and includes the answers "I had previous romantic disappointments and I don't want to repeat them" and "I have some difficulty with relationships". The theme was also very present in the biographical interviews, with reports of episodes of amorous disappointments experienced throughout life trajectories, and some of these led to psychic illness, such as depression, especially for women. However, these do not seem to have been an impediment to involvement in other romantic relationships, nor to maintain an expectation related to marital union, but rather, they provided learning and maturation. All the interviewed participants mentioned having some kind of current relationship (lover, boyfriend or girlfriend, friends with benefits, and so on) and most of them want to have a marital relationship in the future. However, the data from the questionnaires in which women mentioned relational difficulty as a reason for being single is more striking than men, which we consider to reflect the subjective implications of gender constructions and the processes of illness.

Just as several authors discuss the identity constructions of women, which take place from relationships and learning from the exercise of care, Valeska Zanella points out, from a strategic binary perspective, how culture teaches women to love men mainly, with their identity operating in the loving device:

it presents itself as a privileged path of subjectification for women in our culture, it means to say that women subjectify themselves, in their relationship with themselves, mediated by the look of a man who 'chooses' them. That is, love, being chosen by a man, is an identity factor for them [...]. In our culture, men learn to love many things and women learn to love, above all, and especially, men (Zanella 2018: 84).

This perspective helps to think about single women mentioning, more than men, that they are single for relational reasons (including relational difficulties): they have not found someone ideal, want an ideal relationship, or have some difficulty in relating. These relational reasons can also be seen from the role of women in managing choices in the field of relationships, as brought up by the British Jill Reynolds (2008), and considering how women in the study in Salvador, it also plays a role in considering freedom, autonomy, etc., as elements present in their situation and condition of being single and living alone (Andrade 2012). In this sense, we can think about the challenges of overcoming barriers of more conventional gender behaviors for single women in a context of constant transformation. In addition, it can also show the centrality for women and their identity constructions, the search for a loving relationship, and the suffering that can be present in this area of life.

In the study by Jill Reynolds (2008) with single women in a British context, the interviewees reported that they move between choices and different possibilities around singleness, presenting the following speeches: waiting to be chosen, including the difficulty of relating; the affirmation of not wanting to get married, having had bad love experiences in the past or not having the desire to be in a marriage relationship; the discourse that there is a desire of being in a relationship, but they find it difficult to face the challenges of being independent and fear losing the freedom they have won; and finally, to choose the type of person and relationship that they consider ideal to engage with. These repertoires were analyzed by the author as bringing possibilities to deal with the dilemma of presenting themselves as having agency, power, and control over their choices, and are close to the studies that we are developing in Bahia.

Regarding to men, in the study, they affirmed that being single was chosen as a lifestyle (more than women did), and in the interviews, when they pointed out signs of difficulties related to the condition of singleness, they reported age being considered a limit for being single: for men in the age group of 40 years old, and for that reason, some of them affirmed the desire to get out of this condition. Also, they expressed the desire of living relationships that allow them to preserve individuality, such as LAT. For homosexuals, the difficulty presented was the experience of being single with limitations in the exercise of sexuality and sociability in public spaces due to the prejudice experienced in Salvador.

5. Final remarks

Given what has been presented, it seems that the dialogue at the beginning of the text could end up being reedited, with the following answers to the question “Why are you single?”. For women:

- *I am single because I value my autonomy and freedom from those I do not give up. And because I have not yet found the ideal person to have a stable relationship, which I still hope to find. While that person doesn't arrive, I will continue to enjoy my single life happily, living alone, and with nothing that threatens my freedom!*

And for men:

- *I have nothing against stable relationships and I may get married later. But I'm single now because I've chosen this lifestyle, and I'm fine for the moment!*

For some of the women, the answer could unfold as it did for the actress Emma Watson, who affirms her singleness regardless of the choice or waiting for being in a relationship: “I'm single and happy!”. However, it seems that women's most convincing option for singleness in Bahia (diverse, but still with familial traits) is still timid. It seems to be more socially accepted that single women are in this condition temporarily and that the women in Salvador are looking for a marital relationship, actively choosing with whom and how they want to be related to, and also in dealing with reflections of bad past relationships or difficulties in this area of life. The experience of this period as a single woman (who lives alone), however, provides more well-being than dissatisfaction, due to the freedom present in several aspects in the management of everyday life, placing them in a place of privilege.

The study data are situated as proposed by the feminist perspective for the construction of knowledge, and thus refer to a specific group of single women located in a middle-class context, in Salvador, mostly adult, heterosexual, with quantitative racially balanced, and who participated in the research in the first decade of this millennium (without *WhatsApp* or *dating apps*, accessible by cell phone). In the narratives and the quantitative responses, some nuances were brought up for a better understanding here of the reasons stated by the single people, and what calls attention are the gender crossings in the answers about these reasons.

The reasons for women and men to be single showed permanence in the gender norms, for the relational reasons said more by women, showing injunctions of the loving device, of the social expectation for marriage, which will make the woman feel “more like a woman”, leaving off her condition of “abjection”, or by the emotional scars in the scope of love relationships; and those of singleness as the focus itself as a choice (and the freedom provided by this condition, added to the lack of desire for marriage), prevailing among male responses. It dialogues with expectations

around the hegemonic constructions of masculinity, that is, they expect men to have a life dissociated from the private sphere, from home, and more focused on themselves, and outside the home. In this sense, the explanations around the reasons why they are single may not have as much weight, nor can men be so charged to get married as women are.

On the other hand, the study points to some transgressions on the part of women, bringing them closer to male behaviors, when they also choose singleness over marriage, also stating that they consider singleness as freedom and a lifestyle. We consider that this can certainly affect women's romantic choices: if they don't find people and relationships that match their expectations, they prefer to remain single. Perhaps the transgressions are made by some men, because they want a marital relationship, when they have "reached the age". There is the idea of them seeking to "settle down", which has a strong sexual connotation, since the image of the single man is that of the sexually active one; in this sense, singleness has an "expiration date" mediated by age/generation.

As for race and social class issues, we consider that the middle-class context in Salvador seems to have diminished the perception about the injunctions of race in the experiences of singleness in this study, due to the privileged place of whiteness, although there are Black people in the middle-class that perform ways of living a single life in this city. In the future, it is worthwhile to deepen the racial issue, and also to continue the discussion on age and generation. We suggest to better observe under which subgroups (of the young and mature adults) the charges for explanations about the current condition of single life are present and how the temporal or generational dimensions can lead to different types of behaviors regarding the desired lifestyle and chosen, and greater willingness to seek more stable relationships, especially in the case of men. Will women also benefit from the option of finding more stable relationships as age advances? Or as Elza Berquó (1986) puts it in this sense, is the pyramid of loneliness increasingly affecting more women and less men? What is the weight of class and race in these choices?

Looking at the reasons for being single for who is single and living alone, and what this condition provides, made it possible to dialogue with the paradoxes of a constantly changing context, within a still (cis)heteronormative culture, but from where some ruptures are possible. And being single and living alone seems to be one of them: while it shows signs of ruptures with prospects of marriage and family in the action of being single, it also contains ideals of a contemporary urban lifestyle: more individualistic, flexible, practical, and diverse, as brought by the literature and debates presented in this article.

Bibliography

- Alves A. et al. (2018), *Psicologia, sexualidades e identidades de gênero: guia de referências técnicas e teóricas* [Psychology, sexualities and gender identities: technical and theoretical reference guide] CRP-03, Salvador, <https://www.crp03.org.br/wp-content/uploads/2019/01/CRP03-Cartilha-Psicologia-Sexualidades-e-Identidades-de-G%C3%AAAnero-1.pdf> (accessed: 20.01.2019).
- Amador X., Kiersky J. (2003), *Ser solteiro(a) num mundo de casados* [Being single in a married world], People, São Paulo.
- Andrade D.S.V. (2007), *Dando voz à diversidade: um estudo sobre pessoas solteiras em Salvador* [Giving voice to diversity: a study about single people in Salvador], dissertação [dissertation] (Mestrado em Estudos Interdisciplinares sobre Mulheres, Gênero e Feminismo) – Faculdade de Filosofia e Ciências Humanas, Núcleo de Estudos Interdisciplinares sobre Mulher – NEIM, Universidade Federal da Bahia, Salvador.
- Andrade D.S.V. (2012), *A “solteirice em Salvador”: desvelando práticas e sentidos entre solteiros/as de classes médias* [The “singleness in Salvador”: unveiling practices and meanings among middle class singles], tese [thesis] (Doutorado em Estudos Interdisciplinares sobre Mulheres, Gênero e Feminismo) – Faculdade de Filosofia e Ciências Humanas, Núcleo de Estudos Interdisciplinares sobre Mulher – NEIM, Universidade Federal da Bahia, Salvador.
- Andrade D.S.V. (2016), *A solteirice na vida adulta: reflexões para estudos e atuação na psicologia* [Singleness in adulthood: reflections for studies and performance in psychology], [in:] A. Denega, D.S.V. Andrade, H.M. Dos Santos (eds.), *Gênero na psicologia: saberes e práticas* [Gender in psychology: knowledge and practices], CRP-03, Salvador, pp. 54–83.
- Andrade D.S.V., Hita G. (2019), *Você está solteira/o porquê, bê? Motivos declarados por solteiras/os em Salvador* [Why are you single, baby? Reasons declared by singles in Salvador], “Revista Feminismos”, vol. 7(1), <https://periodicos.ufba.br/index.php/feminismos/article/view/35750> (accessed: 20.05.2020).
- Associação Brasileira de Empresas de Pesquisa (ABEP) (2008), *Critério de Classificação Econômica Brasil* [Brazil Economic Classification Criteria], Associação Brasileira das Empresas de Pesquisa, São Paulo, <http://www.abep.org/novo/Content.aspx?ContentID=301> (accessed: 25.05.2012).
- Beauvoir S. (1980), *O segundo sexo: a experiência vivida* [The second sex: the lived experience], vol. 2, 9th ed., Nova Fronteira, Rio de Janeiro.
- Beck U., Beck-Gernsheim E. (1990), *El normal caos del amor* [The normal chaos of love], El Roure, Barcelona.
- Berquó E. (1986), *Pirâmide da solidão?* [Loneliness pyramid?], [in:] Encontro Nacional de Estudos Populacionais da Associação Brasileira de Estudos Populacionais (ABEP), 5. São Paulo.
- Bourdieu P. (2003), *Gosto de classe e estilo de vida* [Social class habits and lifestyle], [in:] R. Ortiz (ed.), *A sociologia de Pierre de Bourdieu* [The sociology of Pierre de Bourdieu], Olho d’Água, São Paulo.
- Brazilian institute of geography and statistics (IBGE) (2010), *Population Census*, <http://www.ibge.gov.br/home/> (accessed: 20.10.2011).
- Budgeon S. (2008), *Couple culture and the production of singleness*, “Sexualities”, vol. 11(3), pp. 301–325.
- Butler J. (2003), *Problemas de gênero: feminismo e subversão da identidade* [Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity], Civilização Brasileira, Rio de Janeiro.
- Crenshaw K. (2002), *Documento para o encontro de especialistas em aspectos da discriminação racial relativos ao gênero* [Document for the meeting of experts in aspects of racial

- discrimination related to gender], “Revista Estudos Feministas”, vol. 10(1), pp. 171–188, <https://doi.org/10.1590/S0104-026X2002000100011>
- Czernecka J. (2014), *Single and the city*, University of Lodz, Łódź, https://www.researchgate.net/publication/280737852_Single_and_The_City (accessed: 10.05.2018).
- Garcia A. (2009), *Desigualdades raciais e segregação urbana em antigas capitais: Salvador, cidade d’Oxum e Rio de Janeiro, cidade de Ogum* [Racial inequalities and urban segregation in old capitals: Salvador, city of Oxum and Rio de Janeiro, city of Ogum], Garamond, Rio de Janeiro.
- Giddens A. (1992), *A transformação da intimidade: sexualidade, amor e erotismo em sociedades modernas* [The transformation of intimacy: sexuality, love and eroticism in modern societies], UNESP, São Paulo.
- Gonçalves E. (2007), *Vidas no singular: noções sobre “mulheres sós” no Brasil contemporâneo* [Lives in the singular: notions about “single women” in contemporary Brazil], tese [thesis] (Doutorado em Ciências Sociais) – Instituto de Filosofia e Ciências Humanas, Universidade Estadual de Campinas, http://www.agencia.fapesp.br/arquivos/vidas_no_singular.pdf (accessed: 10.06.2011).
- Haraway D. (1995), *Saberes localizados: a questão da ciência para o feminismo e o privilégio da perspectiva parcial* [Situated knowledge: a question to science for feminism and the partial perspective privilege], “Cadernos Pagu” Unicamp, Campinas, vol. 5, pp. 7–41, <http://www.ifch.unicamp.br/pagu/sites/www.ifch.unicamp.br/pagu/files/pagu05.02.pdf> (accessed: 25.03.2010).
- Harding S. (1996), *Rethinking standpoint epistemology: what is “strong objectivity?”*, [in:] E.F. Keller, H.E. Longino (eds.), *Feminism & Science*, University Press, Oxford, pp. 235–248.
- Hita M.G. (2005), *A família em Parsons: pontos, contrapontos e modelos alternativos* [The family in Parsons: Points, counterpoints and alternative models], “Revista Antropológicas”, PPGA-UFPE, vol. 16(1), pp. 109–148.
- Hita M.G. (2014), *A Casa das Mulheres n’outro Terreiro: Famílias matriarcais em Salvador* [Women’s house in another year: matriarchal families in Salvador], 1st ed., Publisher of the Federal University of Bahia (EDUFBA), Salvador.
- Jablonski B. (2009), *Atitudes e expectativas de jovens solteiros frente à família e ao casamento: duas décadas de estudos* [Attitudes and expectations of young singles towards family and marriage: two decades of studies], [in:] T. Féres-Carneiro (ed.), *Casal e família: permanências e rupturas* [Couple and family: stays and breaks], Casa do Psicólogo, São Paulo, pp. 109–134.
- Jamieson L., Wasoff F., Simpson R. (2009), *Solo-Living, demographic and family change: the need to know more about men*, “Sociological Research Online”, vol. 14(2/3), <https://doi.org/10.5153/sro.1888>
- Lahad K. (2017), *A table for one: a critical reading of singlehood, gender and time*, Manchester University Press, Manchester, <https://oapen.org/search?Identifier=635870> (accessed: 20.10.2019), <https://doi.org/10.2307/j.ctt1wn0s66>
- Lai A.-L., Lim M., Higgins M. (2015), *The Abject Single: Exploring the Gendered Experience of Singleness in Britain*, “Journal of Marketing Management”, vol. 31, https://www.academia.edu/16797359/The_Abject_Single_Exploring_the_Gendered_Experience_of_Singleness_in_Britain?Auto=download (accessed: 15.01.2019), <https://doi.org/10.1080/0267257X.2015.1073170>
- Lewis K.G., Moon S. (1997), *Always single and single again women: a qualitative study*, “Journal of marital family therapy”, vol. 23(2), pp. 115–34.
- Macedo A.C., Paim J.S., Da Silva L.M.V., Costa M.C.N., (2001), *Violência e desigualdade social: mortalidade por homicídios e condições de vida em Salvador, Brasil* [Violence and

- social inequality: homicide mortality and living conditions in Salvador, Brazil], “Revista de Saúde Pública”, vol. 35(6), pp. 515–522, <https://www.fsp.usp.br/rsp> (accessed: 10.03.2011).
- Machado L.Z. (1998), *Gênero, um novo paradigma?* [Gender, a new paradigm?], “Cadernos Pagu”, no. 11, pp. 107–125, <https://doi.org/10.1590/S0034-89102001000600004>
- Maia C.J. (2011), *A invenção da solteirona. Conjugalidade moderna e terror moral: Minas Gerais 1890–1948* [The invention of the spinster. Modern conjugality and moral terror: Minas Gerais 1890–1948], Mulheres, Ilha de Santa Catarina.
- Marinho N. (2018), *Levanta a cabeça, princesa. Cresce o número de baianas que moram sozinhas* [Lift your head, princess. The number of women in Bahia who live alone grows], “Correio da Bahia”, 27 abril, Salvador, <https://www.correio24horas.com.br/noticia/nid/levanta-a-cabeca-princesa-cresce-o-numero-de-baianas-que-moram-sozinhas/> (accessed: 28.04.2018).
- Martins Í.R. (2010), “*Só há solidão porque vivemos com os outros...*”: um estudo sobre as vivências de solidão e sociabilidade entre mulheres que vivem sós no Rio de Janeiro [“There is only loneliness because we live with others...”: a study on the experiences of loneliness and sociability among women living alone in Rio de Janeiro], dissertação [dissertation] (Mestrado em Antropologia Social) – Museu Nacional, Universidade Federal do Rio de Janeiro, http://tese2.ufrj.br/Teses/PPGAS_M/isisribeiomartins.pdf (accessed: 20.04.2011).
- Mason J. (2006), *Mixing methods in a qualitatively driven way*, “Qualitative Research”, vol. 6(1), pp. 9–25, <http://qrj.sagepub.com/content/6/1/9.abstract> (accessed: 5.06.2011), <https://doi.org/10.1177/1468794106058866>
- Mauritti R. (2011), *Viver só: mudança social e estilos de vida* [Living alone: social change and lifestyle], Mundos Sociais, Lisboa.
- Neri M. (2005), *A solidão é senhora* [Loneliness is the lady], “Jornal Valor”, 21 jun., Cad/col. Opinião, p. 13.
- Neri M. (2008), *A nova classe média* [The new Middle class], Fundação Getúlio Vargas, Instituto Brasileiro de Economia, Centro de Políticas Sociais, Rio de Janeiro.
- Pacheco A.C. (2013), *Mulher Negra: afetividade e solidão* [Black Woman: affection and loneliness], EDUFBA, Salvador.
- Page D. (2019), *Emma Watson says she’s ‘self-partnered’. Here’s what that means – and why it’s not a bad idea*, “NBC News”, November 11, <https://www.nbcnews.com/better/lifestyle/emma-watson-says-she-s-self-partnered-here-s-what-ncna1078871> (accessed: 10.12.2019).
- Reynolds J. (2008), *The single woman: a discursive investigation*, Routledge, London – New York.
- Reynolds J., Wetherell M. (2003), *The Discursive Climate of Singleness: The Consequences for Women’s Negotiation of a Single Identity*, “Feminism and Psychology”, vol. 13(4), pp. 489–510, http://oro.open.ac.uk/2784/1/Discursive_climate_paper.pdf (accessed: 13.04.2012), <https://doi.org/10.1177/09593535030134014>
- Scott J. (1988), *Gender: a useful category of historical analysis*, [in:] J. Scott, *Gender and the politics of history*, Columbia University Press, New York, pp. 28–52 [translated version to Portuguese accessed in SOS Corpo e Cidadania, Recife, publication of 1993].
- Simpson R. (2009), *Contemporary spinsterhood in Britain: gender, partnership status and social change*, thesis submitted to the University of London, PhD Social Science.
- Smart C. (2007), *Personal life: new directions in sociological thinking*, Polity Press, Cambridge.
- Souza A., Lamounier B. (2010), *A classe média brasileira: ambições, valores e projetos de sociedade* [Brazilian Middle-class: ambitions, values and Society Project], Elsevier, Rio de Janeiro–Brasília.
- Tavares M. (2008), *Os novos tempos e vivências da “solteirice” em compassos de gênero: ser solteira e solteiro em Aracaju e Salvador* [The new times and experiences of “singlehood” in terms of gender: being single in Aracaju and Salvador], tese [thesis] (Doutorado em Ciências

- Sociais) – Faculdade de Filosofia e Ciências Humanas, Universidade Federal da Bahia, Salvador.
- Trimberger E.K. (2005), *The new single woman*, Beacon Press, Boston.
- Velho G. (1989), *Subjetividade e sociedade: uma experiência de geração* [Subjectivity and society: an experience of generation], 2nd ed., Jorge Zahar, Rio de Janeiro.
- Vergueiro V. (2015), *Por inflexões decoloniais de corpos e identidades de gênero inconformes: uma análise autoetnográfica da cisgeneridade como normatividade* [For decolonial inflections of bodies and gender identities that do not conform: an autoethnographic analysis of cisgenerity as normativity], dissertação [dissertation] (mestrado) – Universidade Federal da Bahia, Instituto de Humanidades, Artes e Ciências Professor Milton Santos, Salvador.
- Vogue (2019), *Emma Watson: "I'm very happy being single. I call it being self-partnered"*, 4 November, <https://www.vogue.co.uk/news/article/emma-watson-on-fame-activism-little-women> (accessed: 10.12.2020).
- Waiselfisz J.J. (2015), *Mapa da violência 2015. Homicídio de mulheres no Brasil* [Map of violence 2015. Homicide of women in Brazil], Flacso, Brasília, https://www.mapadaviolencia.org.br/pdf2015/mapaviolencia_2015_mulheres.pdf (accessed: 10.11.2019).
- Weeks J., Heaphy B., Donovan C. (2001), *Same-sex intimacies: families of choice and other life experiments*, Routledge, London–New York.
- Wittig M. (1992), *O pensamento hetero* [The straight mind], [in:] M. Wittig, *The straight mind and other essays*, Beacon, Boston, http://www.geocities.com/girl_ilga/textos/pensamentohetero.htm (accessed: 25.06.2008).
- Zanello V. (2018), *Saúde mental, gênero e dispositivos: cultura e processos de subjetivação* [Mental health, gender and devices: culture and processes of subjectification], Appris Editora, Curitiba.

KOCHANIE, DLACZEGO JESTEŚ SINGLEM? POWODY POZOSTAWANIA W STANIE WOLNYM NA PODSTAWIE BADAŃ ZREALIZOWANYCH W BRAZYLII

Abstrakt. Pomimo przemian w sferze życia małżeńsko-rodzinnego oraz intymnych relacji osoby samotne nadal często pytane są o powody pozostawania w stanie wolnym. Od dorosłej osoby wciąż oczekuje się, że wyjdzie za mąż/ożeni się. Niniejszy tekst przedstawia rezultaty brazylijskich badań poświęconych problematyce „singielstwa”. Autorki pracy skupiają się zwłaszcza na głównych powodach pozostawania w stanie wolnym przez osoby dorosłe z klasy średniej, zamieszkujące stan Bahia, miasto Salvador. Do analizy omawianego w tekście zjawiska zastosowano perspektywę feministyczną oraz kategorię gender. Zastosowano podejście interseksjonalne, biorąc pod uwagę zarówno klasę społeczną, rasę, pokolenie, seksualność, jak i miejsce zamieszkania respondentów-singli. Zastosowano metody mieszane z wykorzystaniem takich technik badawczych jak: kwestionariusz ankiety, zogniskowane wywiady grupowe (FGI), wywiady biograficzne oraz obserwacje terenowe. Wyniki badań pozwoliły na zaobserwowanie różnic i podobieństw w kwestii przyczyn pozostawania singlem między kategoriami płci. W przypadku kobiet główną przyczyną pozostawania w stanie wolnym są problemy w relacjach z innymi (partnerami), natomiast główną przyczyną bycia singlem w przypadku mężczyzn jest dobrowolny wybór takiego stanu.

Słowa kluczowe: singielstwo, relacje między płciami, powody bycia singlem.

RESEARCH COMMUNICATION

Emilia Garncarek* <https://orcid.org/0000-0002-9685-0741>**Agata Matuszewska-Kubicz**** <https://orcid.org/0000-0002-5808-4644>

YOUNG WOMEN'S (MOTHER'S) NEEDS AND EXPECTATIONS REGARDING THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCES – A COMPARATIVE ANALYSIS OF RESEARCH RESULTS FROM POLAND, LITHUANIA, SPAIN AND CYPRUS

Abstract. Over the last two decades, there has been a significant improvement in the participation of women in education and the labour market in the European Union. Nevertheless, there are still many challenges to improving the situation of women. The excessive burden of household duties is a major barrier to the educational and professional activity of women, especially young women with small children. Apart from the inability to balance work and personal life, other factors limiting women's professional activity include the mismatch between their education and the challenges of the modern labour market. Although the majority of people with higher education are women, when planning their careers, they tend to choose less attractive courses of study which are not linked to the professions of the future. The text presents the results of an analysis of research on the needs and expectations of young women (mothers) regarding the development of professional competences. The results show in which types of activities raising competences the surveyed women participate; how they evaluate the effectiveness of activities raising their competences in the professional area; what factors influence the decision of women to participate in the selected form of training; what are the attitudes of the external environment of the surveyed women towards their participation in training; what problems the surveyed women encounter in connection with participation in training raising their professional competences. The focus was on similarities and differences in statements of young women (mothers) from Poland, Lithuania, Spain and Cyprus who participating in the international project Mommypreneurs.

Keywords: young women, mothers, trainings, competences, labour market, EU, Mommypreneurs project.

* PhD, Katedra Socjologii Struktur i Zmian Społecznych, Instytut Socjologii, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. 41/43, 90-214 Łódź, e-mail: emilia.garncarek@uni.lodz.pl

** PhD, Katedra Pracy i Polityki Społecznej, Instytut Logistyki i Informatyki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. 37, 90-214 Łódź, e-mail: agata.matuszewska@uni.lodz.pl

1. Introduction

Over the last two decades, the European Union has experienced a significant improvement in women's participation in the education process and labour market. This results both from long-term trends evident across developed countries, and from changes made to institutional frameworks in specific countries. For years, many European countries have been taking successive initiatives to ensure equal treatment of women and men in employment. Special programmes, training aimed at women, as well as legislation can be pointed to. Nevertheless, there are still many challenges to improve the situation of women, especially the situation of young women – mothers. The excessive burden of household duties is the main barrier to the educational and professional activity of women, especially young women who have small children. Apart from the inability to find a balance between work and personal life, other factors limiting the professional activity of women include inadequacy of their education to the challenges of the contemporary labour market. Another barrier hindering women's participation in the labour market are gender stereotypes functioning in societies, acquired in the process of socialisation. Gender stereotypes make women themselves afraid to apply for attractive jobs, underestimating the value of their competences. Active women are also confronted with stereotyped prejudices and direct discrimination, whether in recruitment or later in employment. They face difficulties in accessing training, are less likely to be promoted, and sporadically hold the highest and best paid positions in the corporate hierarchy. The situation of young women (especially mothers), in the area concerned is even more difficult (Luka płacowa 2020).

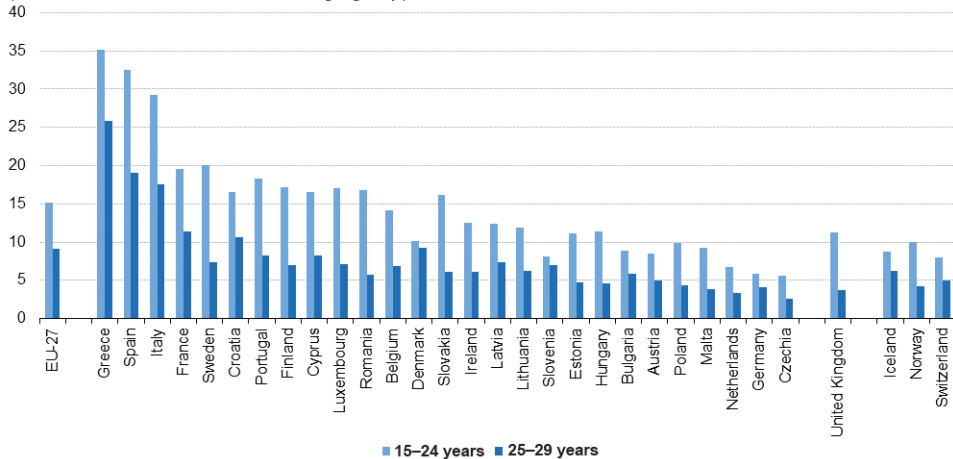
2. Young women on the EU labour market

Although in recent years there has been a noticeable reducing of the gender gap on the labour market in the European Union, unfortunately it still remains relatively high in the 25–29 age group. Young women are more often inactive than young men, and if they are employed, they hold low-paid part-time or temporary jobs. This is the case even if they have a high level of education. As the researchers point out, this is due, among other things, to social expectations of women, including their being burdened with more family responsibilities than young men. Another reason is the segregation of the sexes in education and training systems, which leads to, *inter alia*, skills mismatches, difficult access to job search mechanisms, and discrimination in the labour market. The different conditions faced by young men and young women also imply differences between them in aspects such as employment policies and work-life reconciliation (e.g. Titkow et al. 2004; Szlendak 2010; Dzwonkowska-Godula, Garncarek 2013; Garncarek 2013; Szyszka 2016; Loi et al. 2017; Słowik 2020).

In 2019, 15.1% of young people aged 15–24 and 9.1% of young people aged 25–29 were unemployed in the European Union. Unemployment rates were higher for the younger age group in each European Union member state. In October 2020, the youth unemployment rate was 17.5% in the EU and 18.0% in the euro area. It was rising in the wake of the global financial and economic crisis and the Covid-19 pandemic, with the youth unemployment rate rising at a faster rate than the overall population.¹

Unemployment rate for young people, by age group, 2019

(% share of labour force for each age group)

Note: ranked on the rate for all young people aged 15–29 years.

Source: Eurostat (online data code: yth_empl_100)

eurostat

Chart 1. Unemployment rate for young people in EU (2019) based on Eurostat

Source: Eurostat, [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Unemployment_rate_for_young_people,_by_age_group,_2019_\(%25_share_of_labour_force_for_each_age_group\)_BYIE20.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Unemployment_rate_for_young_people,_by_age_group,_2019_(%25_share_of_labour_force_for_each_age_group)_BYIE20.png) (accessed: 7.06.2021).

Characteristic of youth employment rates across Europe is the existence of gender differences. The gender gap is particularly significant for NEET (*Neither in Employment nor in Education or Training*) rates in the 25–29 age cohort. Young women in almost all European countries are more likely to be unemployed and have worse employment conditions than men. They are more often in part-time

¹ The unemployment situation of young people aged 15–24 differs significantly across EU Member States. In 2019, the highest unemployment rates were recorded in Greece (where more than a third of the workforce aged 15–24 was unemployed – 35.2%), Spain and Italy. In contrast, at the other end of the range, the lowest unemployment rates for the 15–24 age group were recorded in the Czech Republic (5.6%) and Germany (5.8%). An analysis of the gap in unemployment rates between young people aged 15–24 and young people aged 25–29 shows that the biggest differences are generally found in EU Member States with some of the highest overall unemployment rates (Eurostat 2020).

and/or fixed-term jobs and receive lower wages than young men. Although there are hardly any differences among 15–24 year-olds, they increase dramatically among older NEETS (aged 20+), as shown in the Chart 2.

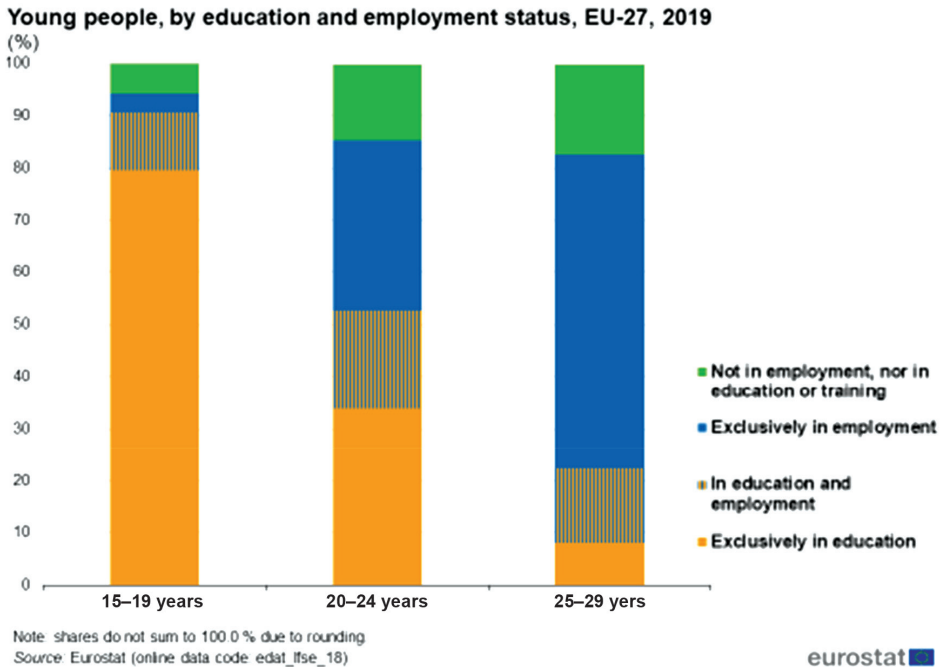

Chart 2. Young people by education and employment status based on Eurostat
Source: Eurostat 2020.

3. Specific situation of young women returning to the labour market after a break due to childbirth

Numerous studies show that in European countries the situation of young women, especially mothers, who want to return to the labour market after a break due to childbirth is relatively difficult. It often means falling out of the labour market and into long-term unemployment (Rękas 2013; Dobroszek 2021). Despite positive trends in the professional activation of this category of women, access to a decent labour market is still a challenge for them (Mikołajczyk, Stankowska 2021).

According to the OECD, there are significant differences in employment rates between women and men (20.6% on average – to the disadvantage of women). In particular, young women caring for children are one of the groups most at risk of professional exclusion. Around 20% of women who do not work say that childcare responsibilities block their participation in the labour market.

According to the Equality and Human Rights Commission (UK) (Pregnancy and Maternity 2018a; Pregnancy and Maternity 2018b), every year more than 7% of women lose their jobs due to pregnancy, 45% suffer some financial loss and 50% are less likely to apply for promotion. Studies also point to the persistence of pay inequalities, as well as the phenomenon of the so-called “maternity penalty”, which generates a decrease in women’s pay of 7% in the case of childbirth and of 3–5.7% in the case of a year of maternity leave. It is worth noting that the return of young women-mothers to work also depends on a large extent on their skills and competences. While 94.6% of women with high professional qualifications return to the labour market after their maternity leave, only 56.8% of women with low qualifications return.² According to Poland data – GUS (2019) – almost half of mothers of children under 3 do not return to work. Having children also affects the level of remuneration – mothers earn less not only than men, but also than other women who have not decided to become mothers.

Deep social and cultural changes are needed to change the unfavourable situation of women (especially young mothers) in the labour market. It is essential, among other things, to overcome unconscious prejudices and stereotypes which keep women in an inferior position to men. There is a need for constant changes in social policy, especially with regard to the family, which should support young women in maintaining a work-life balance. In particular, attention should be paid to improving public childcare – increasing the availability of affordable and good quality childcare facilities. Only the absence of obstacles to access to institutional care, a real alternative to parental care, as well as access to flexible forms of work or the possibility to work from home can contribute to reducing gender gaps in the labour market. Policies that promote women’s access to education, training or that foster re-entry into the labour market are particularly important for achieving young women’s full participation in social and economic life (Loi et al. 2017; Macierzyństwo 2021).

As many researchers underline, one of the most important factors of human capital is broadly understood education, visible in obtaining formal education, as well as participation in various supplementary courses/trainings. People with higher education are generally characterised by greater entrepreneurship, innovation and creativity, features which have a significant impact on the absorption of modern technologies and organisational solutions, which leads to the socio-economic development of entire societies (Rokicka, Przybylski 2012). They are also perceived by employers as people with higher qualifications, adaptability, independence in performing tasks and orientation towards success (Socha, Sztanderska 2002). Such characteristics increase the possibility of obtaining a (good) job by better educated people. Thus, education, qualifications

² <https://www.equalityhumanrights.com/en/managing-pregnancy-and-maternity-workplace/pregnancy-and-maternity-discrimination-research-findings> (accessed: 20.12.2020).

and high competences have a positive impact on an individual's position in the labour market, which is confirmed by the characteristics of the structure of the unemployed (GUS 2020). They also play an indirect role in shaping the quality of life through their impact on income and a sense of security in the labour market (Dolan et al. 2008). The benefits of human capital accumulation also include greater access to good jobs and higher incomes and positions held (Domański 1993), which reduces the fear of losing job stability (Ross, Van Willigen 1997).

In view of the still unfavourable situation of women in the discussed issue, both educational institutions and young women themselves should pay attention to the problem of mismatch between women's competences and skills and the needs of the modern labour market and take actions aimed at changing this unfavourable situation. Adapting to current requirements, e.g. by providing training in entrepreneurship and modern digital technologies, would allow women to have a "contingency plan" in case they return to the labour market after a break due to childbirth.

4. Purpose, research issues and methodology of the study

As it results from the above considerations, lifelong learning, development of competences, sometimes retraining, adjusting to the requirements of the modern labour market, give a better chance to maintain professional activity and avoid socio-economic exclusion. It should also be remembered that making the decision to participate in various courses, trainings, studies, also fulfils autotelic needs, related to self-development and self-realisation, which may result in improving the quality of life of the individual, as well as his/her social well-being. This knowledge motivated the partners of an international consortium to carry out a research and training project "Mommypreneurs".³

The "Mommypreneurs" project was implemented in Poland, Spain, Portugal, Romania, Lithuania, Cyprus and Italy, so in countries that represent a variety of systems for helping young women returning to the labour market after childbirth, as well as different socio-cultural patterns of the maternal role. Although the challenges in these countries vary, they all face similar problems, such as female unemployment and career interruptions due to maternity leave.

According to the European Union Labour Force Survey, in all project countries women without children have higher employment rates than those with children. The difference is 25% in the case of Poland, 21% in Cyprus, 20% in Italy, 19% in Spain, 15% in Portugal, 11% in Romania and 3% in Lithuania

³ "Mommypreneurs" Project (2019–2021) was co-financed by Norwegian funds, implemented in the framework of an international programme EEA and Norway Grants Found for Youth Employment under an agreement concluded with an international organisation or foreign entity EEA and Norway Grants Found for Youth Employment No. 2017-1-277.

for women aged 25–29. The analysis shows that employers in all participating countries use different pressure tactics to force pregnant women and mothers to give up their jobs (e.g. by “mobbing”, “freezing” wages or not promoting to higher positions). Restrictions in the childcare system, such as a limited network of kindergartens, the lack or limitation of childcare at workplaces and expensive childcare services influencing the exclusion of young women from the labour market.

“Mommypreneurs” project had a dual nature – research and training. As a part of the research part of the project, a questionnaire survey was carried out among female trainees in four selected countries of the consortium – Poland, Lithuania, Spain and Cyprus. The first part of the research consisted in the content analysis of existing data on the situation of young women-mothers in the context of combining their private/family life with public/professional life, in particular the issue of re-entering the labour market after a break related to childbirth. The second part of the study (the main one) – on conducting a survey in selected partner countries of the consortium. An online survey technique (CAWI) was used. The survey was conducted between April 2020 and February 2021. The main objective of the study was to identify motives, expectations, stimulators and barriers to undertaking training activity by young women (mainly mothers) in selected countries of the project consortium. In order to achieve the research objective, the following research question was posed – What differences exist between women from selected EU countries in terms of their undertaking training activities aimed at developing their human capital and improving their situation on the labour market? Accordingly, five specific research questions were posed:

- 1) In which types of competence enhancement activities the interviewed women participate in?
- 2) How do the surveyed women assess the effectiveness of activities raising the level of competences in the professional area?
- 3) What factors influence the respondents' decision to participate in the chosen form of training?
- 4) What are the attitudes of respondents' external environment to their participation in training?
- 5) What problems do the respondents' encounter in connection with their participation in trainings?

5. Characteristics of the research sample

The study involved a total of 217 women from four European Union countries (Poland, Lithuania, Spain, Cyprus) who participated in the project “Mommypreneurs”. The characteristics of the research sample are presented in Table 1.

Table 1. Characteristics of the research sample

Country	Sample (N)	Age	Education	How many of women are mothers?	How many of women is raising their child/children together with the father of the child/children?	Personal situation
Poland	62	21–38 years	63% master degree; 13% bachelor degree; 24% – general secondary education	55 (64% of one child, 31% of two children)	87%	73% are married; 14% live in informal relationships
Lithuania	47	22–39 years	38% master degree; 55% bachelor degree	47 (70% of one child, 23% of two children)	96%	92% are married
Spain	76	18–60 years	22% master degree; 33% bachelor degree; 21% – high school	32 (66% of one child, 34% of two children)	59%	37% live in informal relationships; 36% are single; 24% are married
Cyprus	32	21–39 years	37% master degree; 63% bachelor degree	20 (60% of one child, 30% of two children)	80%	50% are married; 25% are single; 16% live in informal relationships

Source: own study.

6. Results

The first research question was about the participation of women in competence enhancement activities. In every country, the majority of respondents participated in competence enhancement activities other than the “Mommypreneurs” Project; the highest percentage in Cyprus (72%), the lowest in Poland (56%). Among the groups of respondents who participated in competence enhancement activities, vocational training (in Poland and Spain) and soft skills training (in Lithuania and Cyprus) were the most popular. Clear differences between countries can be seen in the popularity of language courses, which were definitely more popular among

respondents from Spain (48%) and Cyprus (56%). It is also worth noting that post-graduate studies are by far the most popular in Cyprus (48%), compared to the other surveyed countries. Detailed results are presented in Chart 3.

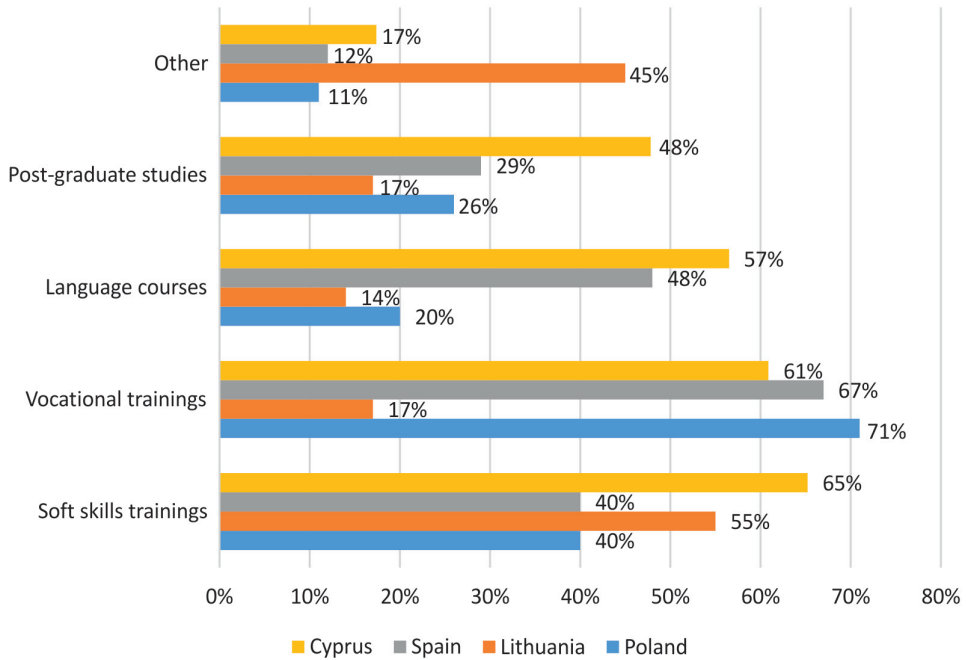

Chart 3. Participation of respondents in competence building activities

Source: own study (N = 139).

Respondents were also asked about the number of competence enhancement activities they participated in. In case of respondents from Poland, Lithuania and Cyprus the most common answer (mode) was two activities, whereas respondents from Spain most often indicated five activities.

The second research question concerned the evaluation of the effectiveness of activities raising the level of competences in the professional area. Respondents were asked if the actions they took helped them to find a job, change a job to a better one or get a promotion at work. About half of the respondents in Poland (46%), Spain (44%) and Cyprus (52%) answered in the affirmative. A much lower percentage of affirmative answers was recorded among respondents in Lithuania (28%).

The next research question concerned the factors influencing the respondents' decision to participate in the chosen form of training. In all the researched countries the key aspect turned out to be the attractive topic of the training; this element was indicated as very important or rather important by 94% of respondents from Poland, 85% from Lithuania, 84% from Spain and 88% from Cyprus. In all surveyed countries the following elements were also indicated as important or

rather important by the majority of respondents: free of charge training (85% in Poland, 66% in Lithuania, 71% in Spain, 81% in Cyprus) and attractive and easily accessible locations of training (73% in Poland, 57% in Lithuania, 63% in Spain, 72% in Cyprus). It is worth noting that differences between the surveyed countries emerged in the case of the criterion “training is (co)organised by an entity that is an employer and provides employment opportunities” and “training organised by the government or a public institution”. These factors turned out to be much less important for respondents from Lithuania, compared to the other countries surveyed. Detailed results are presented in Chart 4.

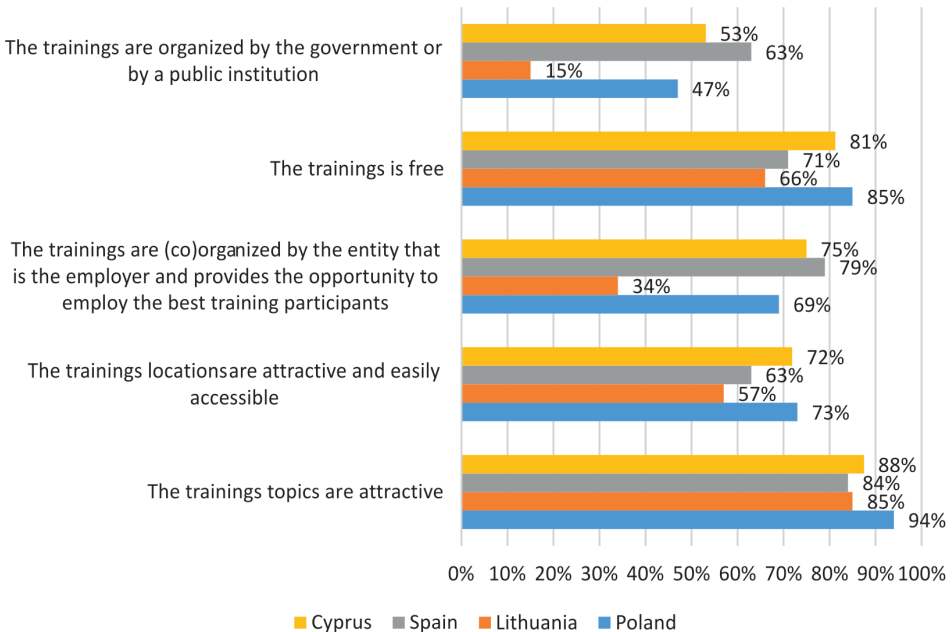

Chart 4. Very/rather important factors influencing participation in training
Source: own study (N = 217).

These distributions have also been confirmed in the analysis of the most frequent answers (mode), which are presented in Table 2. In the case of respondents from Cyprus, Spain and Poland all or almost all of the indicated aspects were most often assessed as very important factors affecting the decision on participation in the selected form of training. Only in the case of respondents from Lithuania we can notice a differentiation in the importance of the examined factors. The fact that the training is organised by the government or a public institution was most often not at all important for the respondents, and the fact that the training is (co-)organised by an entity which is an employer and provides employment opportunities was most often assessed as neutral.

Table 2. Most frequent answers (mode) to questions regarding factors influencing participation in training

Questions regarding factors influencing participation in training	Cyprus	Spain	Lithuania	Poland
How important to you is that the trainings locations are attractive and easily accessible (well-connected or located in the city center)?	very important	very important	very important	very important
How important to you is that the trainings topics are attractive?	very important	very important	very important	very important
How important to you is that the trainings are (co-)organised by the entity that is the employer and provides the opportunity to employ the best training participants?	very important	very important	neutral	very important
How important to you is that participation in the trainings is free?	very important	very important	very important	very important
How important to you is that the trainings are organised by the state or by a public institution (e.g. a state university)?	very important	very important	not important at all	rather important

Source: own study (N = 217).

Regarding the needs of the interviewed women in the field of participation in competence enhancement activities, the respondents were also asked about the most beneficial time for them when the training should take place. In this aspect, the opinions of respondents varied according to their countries of origin. In Lithuania, the majority of respondents (64%) prefer the afternoon/evening hours of the week. For most of the Spanish women (58%) and half of the Cypriots (50%) the morning hours of the week are preferable. The opinions of Polish women, on the other hand, are mixed, with 40% saying that afternoon/evening hours during the week are most convenient for them, but slightly less (34%) preferring morning hours during the week.

In the area of women's expectations concerning the participation in the activities improving competences, the respondents were also asked about their preferred form of training. In this regard, the needs also turned out to be different between the surveyed countries. About half of the respondents from Poland (50%) and Spain (59%) prefer a completely online form of training. On the other hand, most of the surveyed women from Lithuania (66%) and Cyprus (56%) claim that the most convenient for them is a mixed form of training – training carried out partly stationary and partly online.

Another research question concerned the attitude of respondents' external environment to their participation in training. Regarding the support received

from family members, in all surveyed countries, a vast majority of women believe that family members supported them very much or rather (86% in Poland, 90% in Lithuania, 83% in Spain, 97% in Cyprus). Similar, although slightly lower, indications were found for the attitudes of the respondents' friends and acquaintances. In this case as well, the majority of female respondents, regardless of their country of origin, felt that their friends and acquaintances supported them very much or rather (84% in Poland, 89% in Lithuania, 83% in Spain, 72% in Cyprus). The results are presented in Chart 5.

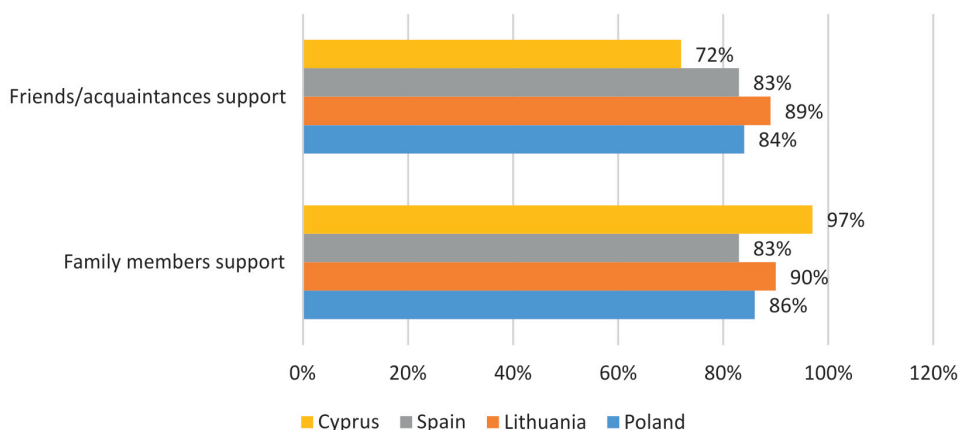

Chart 5. Support (rather support) from family members and friends/acquaintances

Source: own study (N = 217).

The last research question concerned the perceived problems hindering respondents from participating in training. In the case of Poland, Lithuania and Cyprus respondents mostly indicated three types of difficulties: too high fees for participation in trainings/courses (94% in Poland, 100% in Lithuania, 81% in Cyprus), insufficient help from the government in the form of subsidies for trainings/courses (74% in Poland, 96% in Lithuania, 78% in Cyprus) and lack of childcare during the courses/training (71% in Poland, 81% in Lithuania, 75% in Cyprus). The situation is slightly different in Spain, where the three main problems were indicated as: too little help from the government in the form of subsidies for training/courses (75%), not enough offers of interesting training/courses (66%) and no scholarships paid during the training (64%). Detailed results are presented in Chart 6.

The above results indicate that the most frequently indicated difficulties in participating in training relate to financial issues related to fees for training, too low subsidies for training costs or lack of training scholarships. On the other hand, most respondents, regardless of their country of origin, considered too long duration of training/training as the least important obstacle among all the mentioned.

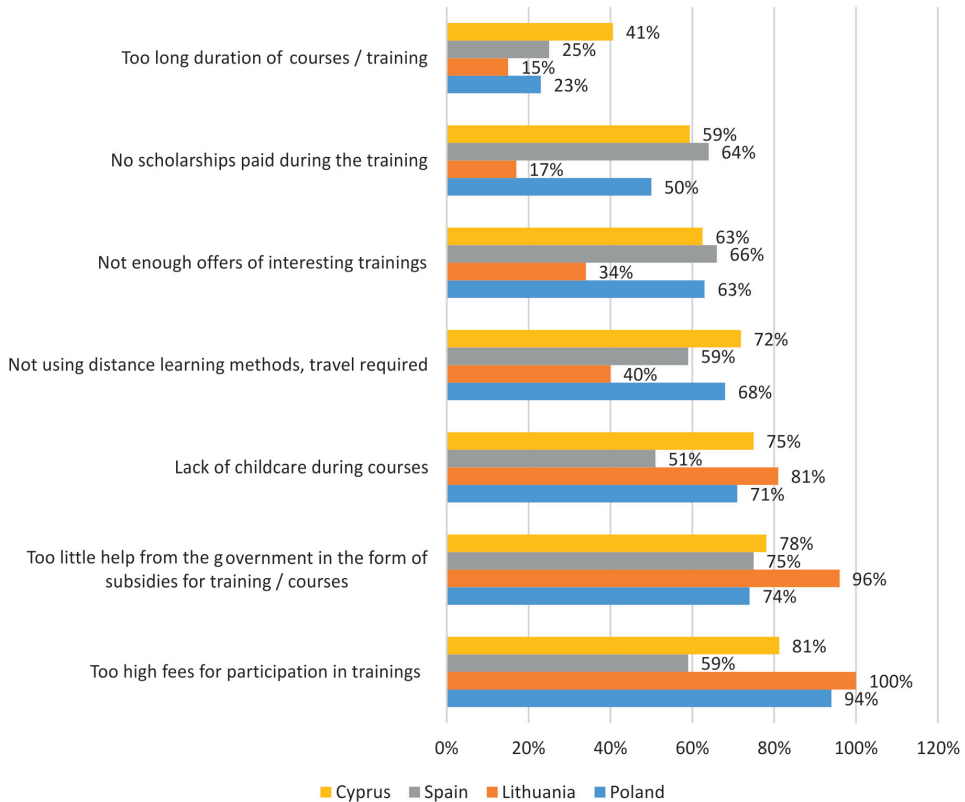

Chart 6. Problems hindering participation in training

Source: own study (N = 217).

As far as the difficulties related to the lack of childcare during the courses/ training are concerned, this problem is perceived by about $\frac{3}{4}$ of women in Poland, Lithuania and Cyprus, as well as by every second respondent from Spain. In this aspect, the respondents were also asked whether they experienced difficulties in combining participation in training with childcare. More than $\frac{2}{3}$ of respondents from Poland, 34% from Lithuania, less than 20% from Spain and 47% from Cyprus answered in the affirmative. Out of this group, the majority of the interviewed women, regardless of their country of origin, managed to overcome these difficulties and to complete the training thanks to the fact that the child was taken care of by the participant's husband/partner or grandmother/grandfather (84% in Poland, 79% in Lithuania, 72% in Spain, 69% in Cyprus).

It is also worth mentioning the respondents' answers regarding the provision of childcare during the training – respondents were asked if this should be the training organiser's responsibility. Respondents are divided on this issue as 50% of Polish women, 64% of Lithuanian women, 53% of Spanish women and 34%

of Cypriot women answered in the affirmative. The majority of respondents in this group believe that such a form of care could be a possibility to place children in a specialised institution cooperating with the organiser free of charge (52% of Polish women, 77% of Lithuanian women, 58% of Spanish women, 55% of Cypriot women).

7. Conclusions

Answering the research question concerning the participation of women in activities raising the level of competences in the surveyed countries, it should be stated that in each country the majority of surveyed women participated in activities raising the level of competences; the highest percentage in Cyprus (72%), the lowest in Poland (56%). The differences between the surveyed countries concern the popularity of particular forms of such activities. These results are worth comparing with the results of the Polish study *Bilans Kapitału Ludzkiego 2019 (Balance of Human Capital)*, where it was shown that 81% of women aged 18 to 64 have pursued learning in any form in the last 12 months (Górniak et al. 2020: 28).

Answering the research question on the evaluation of the effectiveness of actions raising competences in the professional area in the surveyed countries, it should be noted that approximately every second respondent in Poland, Spain and Cyprus took actions raising competences, which helped to find a job, change to a better job or get a promotion at work. Differences in this respect can be observed in the case of Lithuania, where only one in four respondents agreed with this statement.

The answer to the research question concerning the factors influencing the respondents' decisions to participate in the chosen form of training in the researched countries is slightly more varied. Respondents' answers regardless of country are consistent on the key criteria influencing the decision to participate in training. These include: attractive training topics, free of charge and attractive and easily accessible training location. However, already in the case of the factors "training is (co-) organised by an entity that is an employer and provides employment opportunities" and "training organised by the government or a public institution", it was noted that these factors turned out to be significantly less important for Lithuanian respondents, compared to the other countries surveyed. Differentiation of needs of respondents was also noticed in the issue of preferred time and form of training delivery. These results may indicate that the needs in terms of preferred time of training are differentiated in relation to individual expectations of participants and depend on other factors, including, among others, personal and professional situation. When interpreting the above research results, it should be taken into account that the research was carried out partly during the Covid-19 pandemic, which to a large extent made it impossible to participate in stationary training and resulted in an increase in the importance of

online forms of education. In addition, when exploring the reasons for preferences towards particular forms of training, it should also be taken into account that these may reflect respondents' previous experiences of onsite and online education, as well as their level of digital competence required to participate effectively in online training.

The answer to the research question regarding the attitudes of the respondents' external environment towards their participation in training courses did not indicate any clear cross-cultural differences in this regard. The vast majority of female respondents from all surveyed countries participating in training feel supported by both family members and friends and acquaintances.

When answering the last research question concerning perceived problems which make it difficult for respondents to participate in trainings, it should be indicated that in case of Poland, Lithuania and Cyprus respondents mostly indicated three types of difficulties: too high charges for participation in trainings/courses, too little help from the government in the form of subsidies for trainings/courses and lack of childcare during the courses/training. Slightly different difficulties were highlighted by Spanish respondents: too little government support in the form of subsidies for training/courses, too few interesting training/courses on offer, and no scholarships paid during the training. In addition to the indicated difficulties related to the financial aspect of participation in training, a significant problem for some of the surveyed women was the lack of childcare during the training. Difficulties in combining participation in training with childcare were experienced by more than 2/3 of respondents from Poland, 34% from Lithuania, less than 20% from Spain and 47% from Cyprus, which indicates clear cross-cultural differences in this respect between the countries under study.

The presented results of the research can be the basis for creating practical implications for entities and institutions implementing training addressed to the researched group of women. As it results from the research results, a key criterion influencing the decision on participation in training is an attractive topic, adjusted to the needs of the target group. Therefore, it is recommended to conduct a thorough research of training needs before starting further activities, inter alia, in terms of interest of potential participants in the given topic of the training and usefulness of the competences acquired during the training in the professional area.

Undoubtedly, financial aspects connected with participation in activities improving competences turned out to be important for the women surveyed. Respondents paid attention to fees for training and the possibility of obtaining co-financing for this purpose. Another important area for some of the interviewed women is child care during the training. Therefore, it is suggested that institutions undertaking training activities aimed at women who are mothers should consider supporting participants in this area, for example, through the possibility of entrusting children free of charge to a specialised institution cooperating with the organiser.

As can be seen from the presented results, women's expectations in relation to the time and form of training are very diverse, also among respondents coming from the same country. At the same time, for most of the surveyed women an attractive and easily accessible location of training is an important factor influencing participation in training. Therefore, it is recommended that the offered activities improving competences are, as far as possible, implemented on different days and hours (e.g. morning and evening groups) and in different forms, both stationary and remote, which will undoubtedly affect the attendance and higher probability of completing the training by young women/mothers. Diversification of the training offer and taking into account the specific situation of young women, especially mothers, their specific family situation, may contribute to better responding to the needs of women in terms of participation in activities raising the level of competences.

Bibliography

- Dobroszek K. (2021), *Fatalna sytuacja matek na rynku pracy. „Zarabiają nawet o 20 proc. mniej od współpracowników”*, <https://mycompanypolska.pl/artykul/fatalna-sytuacja-matek-na-ryнку-pracy-%22zarabiaja-nawet-o-20-proc-mniej-od-wspolpracownikow%22/6894> (accessed: 30.05.2021).
- Dolan P., Peasgood T., White M. (2008), *Do We Really Know What Makes Us Happy? A Review of the Economic Literature on the Factors Associated With Subjective Well-Being*, "Journal of Economic Psychology", vol. 29(1), <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.09.001>
- Domanski S.R. (1993), *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, PWN, Warszawa.
- Dzwonkowska-Godula K., Garncarek E. (2013), *Family and work, family or work – the dilemmas of young educated Poles*, "Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica", vol. 43.
- Eurostat (2020), *Being young in Europe today – labour market – access and participation*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Being_young_in_Europe_today_-_labour_market_-_access_and_participation (accessed: 1.03.2021).
- Garncarek E. (2013), *Gender and Education in Poland*, [in:] C. Quaiser-Pohl, V. Ruthsatz, M. Endepohls-Ulpe (eds.), *Diversity and Diversity Management in Education*, Waxmann, Münster.
- Główny Urząd Statystyczny (GUS) (2019), *Praca a obowiązki rodzinne w 2018 r. [Reconciliation between work and family life in 2018]*, Departament Rynku Pracy [Statistics Poland, Labour Market Department], <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-bezrobotni-bierni-zawodowo-wg-bael/praca-a-obowiazki-rodzinne-w-2018-roku,25,3.html#> (accessed: 20.12.2020).
- Główny Urząd Statystyczny (GUS) (2020), *Informacje sygnałne. Informacja o rynku pracy w pierwszym kwartale 2020 roku (dane wstępne)*, Substantive study: Labor Market Department, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/> (accessed: 6.06.2021).
- Górniak J., Strzebońska A., Worek B. (2020), *Rozwój kompetencji. Uczenie się dorosłych i sektor rozwojowy. Bilans Kapitału Ludzkiego 2019*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.

- Loi D., Patrizio M., Samek M. (2017), *Young Women's unemployment in EU*, <https://www.youth-impact.eu/2020/05/22/young-womens-unemployment-in-eu/> (accessed: 1.03.2021).
- Luka placowa między kobietami a mężczyznami: definicja i przyczyny (2020), News of the European Parliament, <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/headlines/society/20200109STO69925/luka-placowa-miedzy-kobietami-a-mezczyznami-definicja-i-przyczyny> (accessed: 27.07.2021).
- Macierzyństwo a aktywność zawodowa (2021), report of "Rodzic w mieście/Parent in town" Foundation, <https://rodzicwmiescie.pl/aktywnosc-zawodowa-a-macierzynstwo/> (accessed: 30.06.2021).
- Mikołajczyk M., Stankowska M. (2021), *Aktywność zawodowa a macierzyństwo. Perspektywa matek malych dzieci*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa.
- Pregnancy and Maternity (2018a), *Pregnancy and Maternity – Related Discrimination and Disadvantage: Experiences of Mothers*, <https://www.equalityhumanrights.com/en/managing-pregnancy-and-maternity-workplace/pregnancy-and-maternity-discrimination-research-findings> (accessed: 20.12.2020).
- Pregnancy and Maternity (2018b), *Pregnancy and Maternity – Related Discrimination and Disadvantage: Summary of key findings*, <https://www.equalityhumanrights.com/en/managing-pregnancy-and-maternity-workplace/pregnancy-and-maternity-discrimination-research-findings> (accessed: 20.12.2020).
- Rękas M. (2013), *Kobiety-matki i ich powrót na rynek pracy po urodzeniu dziecka w wynikach badań*, "Studia Ekonomiczne", vol. 161/13 – "Społeczno-ekonomiczne problemy rynku pracy", ed. D. Kotlorz, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, <https://www.ue.katowice.pl/jednostki/wydawnictwo/czasopisma-naukowe/studies-in-risk-and-sustainable-development-ryzyko-i-zrownowazony-rozwoj/wydania-w-latach-2013-2020/2013/2013/se-16113-spoleczno-ekonomiczne-problemy-rynku-pracy-red-dorota-kotlorz.html> (accessed: 30.06.2021).
- Rokicka E., Przybylski B. (2012), *Wysztalcenie i dodatkowe umiejętności jako komponenty kapitału ludzkiego*, [in:] P. Starosta (ed.), *Zróżnicowanie zasobów kapitału ludzkiego i społecznego w regionie łódzkim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Ross C.E., Van Willigen M. (1997), *Education and the Subjective Quality of Life*, "Journal of Health and Social Behavior", vol. 38(3), pp. 275–297, <https://doi.org/10.2307/2955371>
- Słowik M. (2020), *"Pracuj sobie, ale ogarnij też dom". Zamknięcie uświadomi nam ogrom prac domowych i nierówności związane z ich podziałem?*, <https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/7,158669,25867481,kobiety-podczas-epidemii-przejmujaja-wykonywanie-obowiazkow-ktore.html> (accessed: 7.06.2021).
- Socha M., Sztanderska U. (2002), *Strukturalne podstawy bezrobocia w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Szlendak T. (2010), *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Szyska M. (2016), *Aktywność zawodowa w opinii pracujących kobiet*, "Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska", vol. XLI(2), sectio I, <https://doi.org/10.17951/i.2016.41.2.103>
- Titkow A., Duch-Krzyszczek D., Budrowska B. (2004), *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.

**POTRZEBY I OCZEKIWANIA MŁODYCH KOBIET (MATEK)
W ZAKRESIE ROZWOJU KOMPETENCJI ZAWODOWYCH
– ANALIZA PORÓWNAWCZA WYNIKÓW BADAŃ Z POLSKI, LITWY,
HISZPANII I CYPRU**

Abstrakt. W ciągu ostatnich dwóch dekad w Unii Europejskiej nastąpiła znacząca poprawa w zakresie udziału kobiet w edukacji i na rynku pracy. Niemniej jednak nadal istnieje wiele wyzwań związanych z poprawą sytuacji tej kategorii społecznej. Nadmierne obciążenie obowiązkami domowymi stanowi główną barierę dla aktywności edukacyjnej i zawodowej kobiet, zwłaszcza młodych matek. Do czynników ograniczających aktywność zawodową kobiet, oprócz niemożności pogodzenia życia zawodowego i osobistego, należy niedopasowanie wykształcenia do wyzwań współczesnego rynku pracy. Mimo że większość osób z wyższym wykształceniem stanowią kobiety, planując swoją karierę zawodową, wybierają one zwykle mniej atrakcyjne kierunki studiów, które nie są związane z zawodami przyszłości. W tekście przedstawiono wyniki analizy badań dotyczących potrzeb i oczekiwań młodych kobiet (głównie matek) w zakresie rozwoju kompetencji zawodowych. Wyniki pokazują, w jakich rodzajach zajęć podnoszących kompetencje uczestniczą badane kobiety; jak oceniają skuteczność zajęć podnoszących ich kompetencje w obszarze zawodowym; jakie czynniki wpływają na decyzję kobiet o udziale w wybranej formie szkolenia; jakie są postawy otoczenia zewnętrznego badanych kobiet wobec ich udziału w szkoleniach; jakie problemy napotykają badane kobiety w związku z udziałem w szkoleniach podnoszących ich kompetencje zawodowe. Skupiono się na podobieństwach i różnicach w wypowiedziach młodych kobiet/matek z Polski, Litwy, Hiszpanii i Cypru, które uczestniczyły w międzynarodowym projekcie „Mommypreneurs”.

Słowa kluczowe: młode kobiety, matki, szkolenia, kompetencje, rynek pracy, UE, projekt Mommypreneurs.

Scientific work published within the framework of an international project co-financed by the programme of the Ministry of Science and Higher Education entitled “PMW” in the years 2018–2020; contract no. 5110/EEA NG/2020/0 for the execution of the international project entitled: “Mommypreneurs” (acronym: Mommypreneurs).

Bartłomiej Kacper Przybylski* <https://orcid.org/0000-0002-2937-081X>

POLITYKA TRANSPORTOWA NA PARADYGMATYCZNYM ROZDROŻU SOCJOLOGICZNA ANALIZA DOKUMENTÓW STRATEGICZNYCH EUROPEJSKIEJ I POLSKIEJ POLITYKI TRANSPORTOWEJ

Abstrakt. Artykuł analizuje europejską i krajową politykę transportową z punktu widzenia przyjmowanych w nich celów i zgodności z ideą zrównoważonego transportu. Autor podejmuje próbę ocenienia, na ile podmioty odpowiedzialne za kształt krajowej polityki transportowej traktują ideę zrównoważonego transportu jako istotną ideologiczną inspirację, a na ile jest to tylko hasłowa deklaracja nieznajdująca potwierdzenia w kierunkach szczegółowych działań. Obszary tej oceny obejmują społeczne aspekty funkcjonowania systemu transportowego: wpływ na rozwój gospodarczy, zagadnienie spójności społecznej i dostępności komunikacyjnej, zagadnienie ochrony środowiska i jakości życia oraz kwestię bezpieczeństwa użytkowników systemu transportowego. Artykuł zawiera wstępne wnioski z socjologicznej analizy *desk research*, prowadzonej na podstawie analizy treści dokumentów strategicznych krajowej i europejskiej polityki transportowej, a także analizy danych zastanych pochodzących z polskiej i europejskiej statystyki publicznej.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, polityka transportowa, zrównoważony transport, ochrona środowiska, bezpieczeństwo ruchu drogowego.

1. Wprowadzenie

Zagadnienie zrównoważonego transportu (*sustainable transport*), czyli zastosowania zasad zrównoważonego rozwoju w odniesieniu do kształtu i sposobu funkcjonowania systemu transportowego, jest przedmiotem coraz liczniejszych opracowań, w tym także socjologicznych, a samo pojęcie zostało podniesione

* Mgr, Katedra Socjologii Struktur i Zmian Społecznych, Instytut Socjologii, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. 41/43, 90-214 Łódź, e-mail: bartlomiej.przybylski@uni.lodz.pl

do rangi zasady programowych dokumentów polityki społecznej, w szczególności polityki transportowej. Wokół tego pojęcia budowana jest nowa, inkluzywna wizja systemu transportowego i jego roli w zaspokajaniu potrzeb społecznych. W coraz większym stopniu zaczyna ona wypierać starą wizję, według której kwestia transportu była ściśle powiązana z funkcjonowaniem systemu gospodarczego. Transport miał sprzyjać intensyfikacji przepływu towarów, osób i usług, co miało przyczyniać się do wzrostu gospodarczego.

Obecnie coraz częściej zaczynamy spoglądać na transport nie tylko jako na czynnik stymulujący wzrost, ale również generator różnego rodzaju problemów i zagrożeń społecznych. Stąd coraz popularniejsze jest zwracanie uwagi na słabiej wcześniej dostrzegane powiązania pomiędzy transportem i jakością życia obywateli i obywaterek, transportem i stanem środowiska naturalnego, transportem i poziomem bezpieczeństwa uczestników i uczestniczek ruchu. Z większym zainteresowaniem spotykają się także nowe aspekty związków transportu i gospodarki, takie jak na przykład energochłonność różnych środków transportu czy przestrzeniochłonność systemu transportowego.

Nowe wymiary zainteresowania transportem znajdują odbicie w kształcie polityki transportowej, w której również zarysowują się obecnie dwa paradygmaty. Jednym z celów, jakie postawiono sobie w tym artykule, jest porównanie obu paradygmatów i podjęcie próby oceny, na ile polska polityka transportowa podąża za globalnym trendem myślenia o transporcie z perspektywy idei zrównoważonego rozwoju. W tym sensie rozważania na temat zrównoważonego transportu i próba oceny, na ile działania prowadzone w ramach realizacji polityki transportowej zmieniają funkcjonowanie systemów transportowych w kierunku większego uwzględnienia celów neutralności ekologicznej i sprawiedliwości społecznej, wpisują się w ponad czterdziestoletnią już historię (Rokicka, Woźniak 2016: 49–61) interdyscyplinarnych, w tym socjologicznych, rozważań na temat sposobów wcielania w życie idei *sustainability*.

Artykuł oparty jest na socjologicznej analizie typu *desk research*. Podstawowym materiałem badawczym jest treść dokumentów strategicznych jednej z polityk publicznych – polityki transportowej. Artykuł odwołuje się do wniosków z przeprowadzonej analizy treści europejskiej *Białej Księgi* z 2011 roku – centralnego dokumentu określającego politykę transportową Unii Europejskiej, a także polskich: *Strategii Rozwoju Transportu do roku 2020 (z perspektywą do roku 2030)* oraz następującej po niej *Strategii Zrównoważonego Rozwoju Transportu do roku 2030*, które można uznać za centralne dokumenty strategiczne określające krajową politykę transportową, a jednocześnie implementujące na grunt polski zasady polityki wspólnotowej. Dodatkowo wykorzystana została analiza innych materiałów zastanych, takich jak dane statystyczne pochodzące zarówno z polskiej, jak i europejskiej statystyki publicznej, a także raporty centralnych organów kontroli państwowej.

2. Pojęcie i funkcje polityki transportowej

Polityka transportowa to całokształt działań organów administracji publicznej nakierowanych na kształtowanie systemu transportowego. Wśród szczegółowych zadań polityki transportowej można wymienić: tworzenie terytorialnej struktury rzeczowo-organizacyjnej, kształtowanie zasad ekonomiczno-prawnych funkcjonowania i eksploatacji systemu transportowego, a także oddziaływanie na potrzeby transportowe społeczeństwa i popyt na usługi transportowe (Rydzikowski 2017: 11–16). Są to więc działania, których celem jest stwarzanie warunków do powstawania oraz utrzymywanie odpowiedniej infrastruktury transportowej, organizowanie działania systemu transportowego oraz zachęcanie do jego użytkowania zgodnie z nadrzędnymi celami polityki społecznej, w tym również w taki sposób, aby możliwe było realizowanie innych szczegółowych polityk społecznych takich jak polityka rynku pracy, polityka edukacyjna czy polityka regionalna. Z punktu widzenia tego ostatniego zadania można również zakładać, że w polityce transportowej powinny w istotny sposób ujawniać się system wartości i ideologie¹ stojące za całokształtem polityki społecznej.

W warunkach polskich polityka transportowa jest rozdzielona pomiędzy różne podmioty, co jest m.in. konsekwencją konstytucyjnej zasady subsydiarności, zakładającej, że państwo powinno interweniować tylko wówczas, kiedy dane cele nie mogą być osiągnięte przez obywateli lub struktury niższego rzędu (Strzyczkowski 2007: 52–56). Na poziomie centralnym za politykę transportową odpowiedzialne będą więc Rada Ministrów, a w szczególności Ministerstwo Infrastruktury², a także szereg centralnych urzędów administracji rządowej, jak np. Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad czy Urząd Transportu Kolejowego, oraz spółek Skarbu Państwa, jak np. PKP Polskie Linie Kolejowe S.A.³ Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na charakterystyczną nazwę ministerstwa, w obszar kompetencji którego włączono problematykę polityki transportowej. Obecna

¹ Olaf Swolkién posługuje się wręcz terminem „filozofia polityki transportowej” (Swolkién 2008–2009: 5–7).

² Posługuję się tutaj aktualną nazwą ministerstwa, w obszarze którego kompetencji znajdują się kwestie dotyczące polityki transportowej. Należy jednak zaznaczyć, że nie tylko nazwa resortu, ale także jego organizacja i umiejscowienie w strukturze administracji rządowej ulegały w okresie transformacji ustrojowej wielokrotnym przekształceniom i niemal przy każdej reorganizacji składu Rady Ministrów dochodziło w tym zakresie do zmian. Może to wskazywać na traktowanie kwestii dotyczących transportu nie jako ważnego, kluczowego dla funkcjonowania państwa resortu, ale raczej jako przedmiotu politycznego przetargu, a stanowisk w ministerstwie odpowiedzialnym za ten obszar – jako politycznych łupów, mogących np. zaspokoić polityczne ambicje koalicyjnego partnera lub wewnątrzpartyjnej frakcji.

³ Ta ostatnia jest praktycznie monopolistą w zakresie zarządzania sieciami infrastrukturą kolejową w Polsce. Wpływu PKP PLK S.A. na politykę transportową w Polsce nie można zakwestionować, biorąc pod uwagę prawo do kształtowania stawek dostępu do zarządzanej przez spółkę infrastruktury dla przewoźników zainteresowanych operowaniem na polskiej sieci kolejowej.

nazwa zdaje się sugerować, że czołowym zadaniem tego organu jest dbanie o budowanie i utrzymanie infrastruktury, a w mniejszym stopniu inne szczegółowe cele polityki transportowej. Nadmienić trzeba, że nazwa ministerstwa podlegała w historii administracji wielokrotnym zmianom i nie zawsze nacisk kładziony był na infrastrukturę, która po raz pierwszy pojawiła się dopiero w XXI wieku (po wyborach w 2001 roku ministrem infrastruktury i wicepremierem w rządzie Leszka Millera został Marek Pol). Wcześniej analogiczne ministerstwo funkcjonowało – w różnych wariantach – pod nazwą Ministerstwa Transportu, Ministerstwa Komunikacji czy Ministerstwa Kolei.

Na poziomie regionalnym i lokalnym za prowadzenie polityki transportowej odpowiedzialne są właściwe organy jednostek samorządu terytorialnego. Takie rozwiązanie, choć zgodne z ideą samorządności i zasadą subsydiarności, powoduje jednak pewien problem w całościowej analizie polityki transportowej w Polsce. Praktyczny problem takiego rozwiązania związany jest również z tym, że samorząd terytorialny nie odpowiada za całokształt polityki transportowej na swoim terenie, jeśli przebiega przezeń np. droga krajowa czy linia kolejowa zarządzana przez krajowego operatora, co rozmywa odpowiedzialność (szczególnie z punktu widzenia obywateli/obywatelek) i często powoduje spowolnienie procesów inwestycyjnych⁴.

3. Międzynarodowy kontekst polityki transportowej – w stronę zrównoważonego transportu

Polityka transportowa jest również przedmiotem zainteresowania organizacji międzynarodowych, które uznają, że kształt i sposób funkcjonowania systemu transportowego są istotne dla realizacji celów o znaczeniu ponadpaństwowym czy globalnym. Z punktu widzenia analizy polskiego systemu transportowego największe znaczenie będzie miała polityka prowadzona przez Unię Europejską. Już w momencie powstania Wspólnot Europejskich kwestia transportu została uznana za jeden z filarów wspólnej polityki adresowanej do państw członkowskich, a w kolejnych traktatach znaleźć można powtórzenia tego założenia (Lipińska-Słota 2014). Obecnie – zgodnie z *Białą Księgą. Planem utworzenia jednolitego europejskiego obszaru transportu – dążeniem do osiągnięcia konkurencyjnego i zasobooszczędnego systemu transportowego* – Komisja Europejska w większym stopniu wyeksponowała w odniesieniu do transportu zasadę zrównoważonego

⁴ Jest to zjawisko charakterystyczne dla wielu miejskich projektów. Przykładem może być budowa nowego dworca kolejowego Łódź Fabryczna i tunelu kolejowego przebiegającego pod centrum miasta, która na kilka lat wprowadziła poważne utrudnienia w funkcjonowanie zarówno w kolejowej (oraz autobusowej) komunikacji międzymiastowej i regionalnej, jak i w komunikacji miejskiej w Łodzi, za co obwiniane były i są przede wszystkim władze miejskie, mimo że to nie one odpowiadały za realizację inwestycji.

rozwoju. Zintegrowany europejski system transportowy wciąż uznawany jest za warunek *sine qua non* wzrostu gospodarczego, jednak aktualnie europejskiej polityce transportowej ma przyświecać również cel w postaci poprawy jakości życia obywateli i obywaterek Unii Europejskiej, wspierania niezależności od zasobów nieodnawialnych (zwłaszcza ropy naftowej), a także minimalizowania negatywnego oddziaływania na środowisko naturalne. Do ogólnych celów w zakresie polityki transportowej zaliczono:

1. Zapewnienie wzrostu sektora transportowego i wspieranie mobilności przy jednoczesnym ograniczeniu emisji gazów cieplarnianych o 60% do 2050 roku.
2. Stworzenie efektywnej sieci multimodalnego (czyli przy wykorzystaniu różnych środków transportu) podróżowania i transportu między miastami.
3. Stworzenie na całym świecie równych szans dla podróżowania na dalekie odległości i dla międzykontynentalnego transportu towarów.
4. Wspieranie ekologicznego transportu (rozumianego jako transport zbiorowy, przemieszczanie się rowerem lub pieszo) w miastach i przy dojazdach do pracy. Szczegółowe cele europejskiej polityki transportowej w horyzoncie 2050 roku obejmują:

1. Zmniejszenie o połowę liczby samochodów o napędzie konwencjonalnym (czyli niehybrydowych silników spalinowych) w transporcie miejskim do 2030 roku oraz ich całkowitą eliminację z miast do 2050 roku.
2. Osiągnięcie wolnej od emisji CO₂ logistyki w dużych ośrodkach miejskich do 2030 roku.
3. Osiągnięcie poziomu 40% wykorzystania paliwa niskoemisyjnego w lotnictwie do 2050 roku.
4. Ograniczenie emisji z morskich paliw płynnych o 40% (a w miarę możliwości o 50%) do 2050 roku.
5. Przeniesienie na inne środki transportu (zwłaszcza kolej lub transport wodny) 30% drogowego transportu towarów na odległościach większych niż 300 km do 2030 roku i ponad 50% do 2050 roku.
6. Osiągnięcie trzykrotnego wzrostu sieci szybkich kolei do 2030 roku i ukończenie szybkiej europejskiej sieci kolejowej do 2050 roku, przy zachowaniu gęstej sieci kolejowej we wszystkich państwach członkowskich.
7. Stworzenie do 2030 roku multimodalnej sieci bazowej TEN-T⁵, zaś do 2050 roku osiągnięcie wysokiej jakości i przepustowości tej sieci, jak również stworzenie odpowiednich usług informacyjnych.
8. Połączenie wszystkich lotnisk należących do sieci bazowej z szybką siecią kolejową, a także zapewnienie, aby najważniejsze porty morskie miały dobre

⁵ Sieć TEN-T (*Trans-European Transport Network*) to projekt jednolitej europejskiej sieci transportowej, która ma umożliwić realizację zasady swobody przepływu osób, towarów i usług na terytorium Unii Europejskiej. Podstawę do tworzenia TEN-T dał w 1992 r. traktat z Maastricht, a potem kolejne źródła prawa europejskiego. Więcej na temat TEN-T zob. Adamiec 2012: 63–78.

połączenie z kolejowym transportem towarów oraz systemem wodnego transportu śródlądowego do 2050 roku.

9. Wprowadzenie w Europie zmodernizowanej infrastruktury zarządzania ruchem lotniczym do 2020 roku oraz zakończenie prac nad Wspólnym Europejskim Obszarem Lotniczym, a także wprowadzenie analogicznych systemów zarządzania transportem lądowym i wodnym.
10. Ustanowienie ram europejskiego systemu informacji, zarządzania i płatności w zakresie transportu multimodalnego do 2020 roku.
11. Osiągnięcie prawie zerowej liczby ofiar śmiertelnych w transporcie drogowym do 2050 roku oraz zmniejszenie o połowę liczby ofiar wypadków drogowych do 2020 roku.
12. Wprowadzenie zasad „użytkownik płaci” i „zanieczyszczający płaci” oraz zaangażowanie sektora prywatnego do eliminacji zakłóceń czy zapewnienia inwestycji w dziedzinie transportu (Komisja Europejska 2011).

Warto w tym miejscu wspomnieć, że prawo europejskie w dziedzinie polityki transportowej obowiązuje również bezpośrednio lub pośrednio (w drodze implementacji) w krajach członkowskich Unii Europejskiej, a więc akty prawne określające zasady europejskiej polityki transportowej są relewantne dla tworzenia krajowej polityki transportowej w Polsce.

Również inne agendy europejskie, takie jak Europejska Agencja Środowiska (EEA), wspierają państwa członkowskie w dążeniu do osiągnięcia zasad zrównoważonego rozwoju. EEA postuluje podjęcie działań w zakresie:

1. ograniczenia popytu na usługi transportowe, np. poprzez rozwijanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w celu umożliwienia większej liczbie osób wykonywania pracy lub kształcenia się na odległość;
2. zachęcania do systemowej zmiany środków transportu na rzecz bardziej efektywnych i przyjaznych środowisku naturalnemu, np. poprzez wspieranie transportu kolejowego w przewożeniu osób i towarów na średnie i długie odległości;
3. wdrażania technologii zwiększających efektywność środków transportu, np. poprzez zastosowanie biopaliw, energii elektrycznej i energii wodorowej.

EEA zaleca także poszukiwanie nisz, które można wykorzystać w celu zintensyfikowania pozytywnych działań w zakresie rozwijania idei zrównoważonego transportu. Za jedną z nich została uznana – obok praktyki *shared mobility* (*car-sharing*, *ride-sharing*, przejazdy na życzenie) czy technologii elektrycznych (na przykład rowery elektryczne czy pojazdy automatyczne) – dziedzina polityki transportowej jako czynnik umożliwiający tworzenie zmian systemowych (EEA 2016).

Również globalna polityka transportowa eksponuje obecnie przede wszystkim zasadę zrównoważonego rozwoju. Widać to w dokumentach Organizacji Narodów Zjednoczonych i Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD). Instytucje te zwracają w swoich publikacjach uwagę na potrzebę zaangażowania państw w działania na rzecz tworzenia szczegółowych polityk

wspierających idee zrównoważonego transportu, wykorzystywania instrumentów finansowych oraz promowania innowacyjnych technologii, ograniczających negatywne oddziaływanie transportu na środowisko naturalne (OECD 1997; United Nations 2016).

W ostatnich latach, wraz ze wzrostem świadomości zmian klimatycznych i innych negatywnych zjawisk ekologicznych, a także upowszechnianiem się przekonania o sprawczości ludzi i sposobie funkcjonowania społeczeństw w tym zakresie, międzynarodowe instytucje bardzo mocno wyeksponowały w swoich narracjach postulat zmniejszania emisji gazów cieplarnianych i produkcji innych substancji szkodliwych w związku z funkcjonowaniem systemów transportowych. Zmiany te zwykle się nazywało oparciem polityki transportowej na paradygmacie dekarbonizacji.

Jak na tym międzynarodowym tle prezentuje się polska polityka transportowa?

4. Polska polityka transportowa – w stronę infrastrukturalnej fiksacji?

Jak już wcześniej zaznaczono, polska polityka transportowa nie może abstrahować od globalnych czy europejskich trendów, chociażby ze względów formalnych, związanych z kwestią obowiązywania aktów prawa międzynarodowego w krajowym porządku prawnym. Wiele jest jednak przesłanek, które mogą sugerować, że przyjęcie zasady zrównoważonego rozwoju, jako jednej z wiodących również dla polskiej polityki transportowej, ma charakter jedynie deklaracyjny.

Wprowadzie również w dokumentach europejskich – choćby w cytowanej już *Białej Księdze Komisji Europejskiej* – uwidacznia się ścieranie dwóch paradygmatów. Pierwszy z nich – nazwijmy go starym czy modernistycznym⁶ – silnie odwołuje się do idei wzrostu gospodarczego, postrzega transport jako instrument zwiększania efektywności gospodarki oraz nie zauważa granic tego wzrostu, jak również negatywnych aspektów rozrostu systemu transportowego. Drugi z nich – nazwijmy go nowym lub paradygmatem zrównoważonego transportu – dostrzega granice wzrostu gospodarczego i negatywne skutki rozrastania się systemów transportowych, a także zakłada równoważenie czynnika ekonomicznego czynnikami społecznymi i środowiskowymi. W dokumentach międzynarodowych widoczne jest uwzględnienie celów charakterystycznych dla jednego i drugiego paradygmatu (z przewagą tych drugich), czego dowodem może być zdanie z *Białej Księgi*, że polityka transportowa w Unii Europejskiej znajduje się w tej chwili na

⁶ Używam nazwy „modernistyczny”, gdyż w tym kontekście często przywoływane jest nazwisko Le Corbusiera jako czołowego ideologa tego paradygmatu w odniesieniu do planowania przestrzennego, w tym planowania systemu transportowego. Szerzej o zderzeniu dwóch paradygmatów w dziedzinie transportu (i nie tylko) piszą m.in. Jacek Wesołowski (2008: 7–43) oraz Ralf Fücks (2016: 337–343).

rozdrożu, co rozumiane jest jako stan aktualności starych wyzwań (związanych z koniecznością sprzyjania wzrostowi gospodarczemu przez system transportowy), przy jednoczesnym ujawnieniu się nowych (związanych z koniecznością przeciwdziałania negatywnemu oddziaływaniu na środowisko naturalne) (Komisja Europejska 2011: 3).

W dokumentach kształtujących polską politykę transportową obserwować można wciąż zauważalny przechył w stronę pierwszego z omówionych powyżej paradygmatów. *Strategia Rozwoju Transportu do roku 2020 (z perspektywą do roku 2030)* podkreśla znaczenie nowoczesnej infrastruktury, która ma sprzyjać rozprzestrzenianiu się wzrostu gospodarczego z silnych ośrodków na te części kraju, które znajdują się w gospodarczej stagnacji. Głównym celem polityki transportowej państwa ma być stworzenie zintegrowanego systemu transportowego oraz warunków dla sprawnego funkcjonowania systemów transportowych i rozwoju efektywnych systemów przewozowych. Jako główne wyzwanie sformułowano usunięcie zaległości w zakresie rozbudowy, modernizacji i rewitalizacji infrastruktury transportowej, a w dalszej kolejności – zwiększanie nasycenia infrastrukturą i stworzenie zintegrowanego systemu transportowego (Ministerstwo Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej 2013: 5–8). W tym kontekście należałoby nawiązać jeszcze do – z pozoru tylko nieistotnej – nazwy wiodącego podmiotu odpowiedzialnego za opracowywanie i realizowanie polityki transportowej, czyli Ministerstwa Infrastruktury i Budownictwa. Choć cytowana strategia pochodzi akurat z czasów funkcjonowania ministerstwa pod inną nazwą, uwidacznia się w niej silnie jeden z najbardziej infekujących myślenie o transporcie poglądów, mianowicie że doświadczamy w Polsce istotnych zapóźnień inwestycyjnych i że nadrobienie tych zaległości rozwiąże wszystkie problemy systemu transportowego. Dlatego też ministerstwo ma koncentrować się przede wszystkim na infrastrukturze, a nie na transporcie czy komunikacji, ponieważ wysycenie Polski odpowiedniej jakości infrastrukturą miałyby niejako z automatu pozwolić osiągnąć efektywność w zakresie funkcjonowania transportu i zaspokajania potrzeb komunikacyjnych obywateli i obywaterek. Podobnie rzecz ma się z opracowywanymi dokumentami. Koncentracja cytowanej strategii na zagadnieniu infrastruktury jest niewątpliwa i widoczna również w aspekcie ilościowym: słowo infrastruktura (lub pochodne) występuje w dokumencie ponad 300 razy, podczas gdy komunikacja (lub pochodne) tylko 22, a mobilność – 11. Co więcej, wydaje się, że przekonanie o potrzebie wysycenia kraju infrastrukturą transportową – zwłaszcza drogami ekspresowymi i autostradami – przyjmowane jest na zasadzie niekwestionowanego dogmatu. Wprawdzie dane⁷ dotyczące długości autostrad pokazują, że Polska – będąc piątym krajem pod względem powierzchni – zajmuje dziesiąte/jedenaste⁸ miejsce

⁷ Wszystkie dane za: European Commission 2018 oraz <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tr00002/default/table?lang=en> (dostęp: 6.07.2021).

⁸ Brak aktualnych danych dla Belgii i opóźnienia w publikacji najnowszych danych dla niektórych innych krajów powodują trudności w skonstruowaniu rankingu. W mediach można znaleźć

w Unii Europejskiej (1 676 km w 2019 roku), jednak pojawia się pytanie, czy rzeczywiście zasadne jest powtarzanie tej samej drogi rozwoju, którą w XX wieku przechodziły kraje zachodniej Europy, skoro – przynajmniej na poziomie międzynarodowym – uznajemy, że dotychczasowy kierunek rozwoju systemów transportowych doprowadził do pojawienia się dużej liczby niekorzystnych zjawisk społecznych, a indywidualny transport samochodowy nie jest priorytetem polityki na rzecz zrównoważonego transportu. Z drugiej strony liczba czynnych linii kolejowych systematycznie zmniejszała się w okresie transformacji ustrojowej (z 26 228 km w 1990 roku do 18 942 km w 2014 roku i 18 680 km w 2019 roku⁹), co pokazuje, że cel w postaci wysycenia kraju infrastrukturą postrzegany jest raczej wybiórczo i odnosi się głównie do infrastruktury drogowej, a w mniejszym stopniu do infrastruktury kolejowej¹⁰, mimo że to transport kolejowy powinien zyskiwać priorytet w systemie opartym na zasadzie zrównoważonego rozwoju.

Pewne wyraźniejsze zwiastuny zmiany paradygmatu polskiej polityki transportowej można zaobserwować w związku z przyjęciem w 2019 roku nowego dokumentu określającego zasady tego obszaru interwencji państwa – *Strategia Zrównoważonego Rozwoju Transportu do roku 2030* (Ministerstwo Infrastruktury 2019). Należy podkreślić, że pojęcie zrównoważonego rozwoju zostało zaakcentowane już w tytule tego dokumentu strategicznego, jednak analizując jego strukturę i treść, nie można odnieść wrażenia, że zrównoważony transport jest obecnie fundamentalnym celem polskiej polityki transportowej. Jako pierwszy kierunek interwencji, któremu poświęcono w *Strategii* najwięcej miejsca i uwagi, wskazano bowiem ponownie „budowę zintegrowanej, wzajemnie powiązanej sieci transportowej służącej konkurencyjnej gospodarce”. Obserwacja ta zdaje się popierać formułowaną przeze mnie hipotezę, że polska polityka transportowa wciąż skoncentrowana jest wokół zadania wysycenia kraju infrastrukturą transportową i usprawniania jej działania. Tym bardziej, że kolejny kierunek interwencji przyjęty w *Strategii* związany jest z poprawą zarządzania systemem transportowym. Ograniczenie negatywnego wpływu transportu na środowisko zostało uwzględnione w dokumencie dopiero jako piąty, przedostatni obszar

informacje o tym, że Polska zajmuje miejsce dziewiąte, jednak nie towarzyszy im dokładne wskazanie zasobu danych, z jakiego wyciągnięto taki wniosek – należałoby zachować więc wobec takich wiadomości poznawczą ostrożność.

⁹ Dane za: Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 4 grudnia 2020 r. w sprawie planu zrównoważonego rozwoju publicznego transportu zbiorowego w międzywojewódzkich i międzynarodowych przewozach pasażerskich oraz w wojewódzkich przewozach pasażerskich w transporcie kolejowym (Dz.U. z 2020 r. poz. 2328), s. 13.

¹⁰ *Strategia Rozwoju Transportu...* jako zadania szczegółowe w odniesieniu do transportu kolejowego przewiduje przede wszystkim modernizację istniejących linii kolejowych, a także budowę kolei dużych prędkości. Ten ostatni cel jest wprawdzie generalnie zgodny z europejską polityką transportową, jednak warto zwrócić uwagę, że wbrew deklaracjom długość czynnych linii kolejowych zauważalnie spadała, podczas gdy w analogicznym okresie w innych krajach UE była ona stabilna (np. Czechy), a nawet wzrastała (np. Holandia, Belgia).

polityki, tuż za poprawą bezpieczeństwa uczestników ruchu i przewożonych towarów, a łącznie tym dwu postulatami poświęcono tyle miejsca, ile postulatowi poprawy zarządzania systemem transportowym i mniej więcej jedną trzecią tego miejsca, które w *Strategii* zajmuje pierwszy ze wskazanych powyżej kierunków interwencji. Można więc powiedzieć, że polska polityka transportowa nadal odmiennie od europejskiej polityki transportowej – gdzie kwestie oddziaływania na środowisko i poprawy bezpieczeństwa uczestników ruchu są wyraźnie eksponowane w ostatnich latach jako najważniejsze kierunki interwencji – ustala hierarchię celów i zadań tego obszaru polityki.

5. Polityka transportowa – po co i dla kogo? Próba analizy *desk research*

Nie abstrahując całkowicie od infrastrukturalnej fiksacji i dogmatycznego założenia o przekładaniu się rozwoju infrastruktury transportowej na rozwiązywanie problemów systemów transportowych, spróbuję zastanowić się, na jakich wartościach oparta jest (albo nie jest) polska polityka transportowa. Podstawowe pytanie badawcze, jakie postawiono w tekście, to czemu i komu ma służyć polityka transportowa w obecnym kształcie. *De facto* jest to więc pytanie o wspomnianą już, ale rzadko jednak w polskim dyskursie publicznym problematyzowaną filozofię polityki transportowej. Przeprowadzona analiza, która miała udzielić odpowiedzi na tak sformułowane pytanie, ma charakter wstępny i oparta jest na materiałach zastanych – przede wszystkim dokumentach strategicznych i analizie ich zawartości, a także na danych pochodzących ze statystyki publicznej, tak polskiej, jak i europejskiej. Stawiana wstępnie hipoteza zakłada, że cele polityki transportowej polskiej i europejskiej formułowane są odmiennie, nie tylko na poziomie dokumentów strategicznych, lecz także na poziomie praktyki realizacji polityki transportowej, co można zaobserwować, analizując dane statystyczne opisujące funkcjonowanie systemów transportowych.

5.1. Rozwój gospodarczy

To najmniej sproblematyzowany spośród celów polityki transportowej. Jak pisze Olaf Swolkień (2008–2009: 7–8), trudno jest znaleźć jakikolwiek dokument, który zakładałby kres rozwoju. W tym sensie twórcy dokumentów z zakresu polityki transportowej hołdują nowoczesnej zasadzie o nieskończoności rozwoju gospodarczego, a jego nieosiągnięcie składane jest na karb niedostatecznego wysycenia infrastrukturą. Wracamy tutaj więc do logiki ujawniającej się w *Strategii Rozwoju Transportu*, która wśród czynników upośledzających stymulowanie rozwoju gospodarczego przez system transportowy wymienia m.in. straty czasu w transporcie krajowym, spowodowane niską jakością nawierzchni dróg, mały

udział autostrad i dróg ekspresowych w ogólnej sieci dróg czy prowadzenie ruchu tranzytowego przez centra miast z powodu braku odpowiednich obwodnic (Ministerstwo Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej 2013: 12). Nie jest w odniesieniu do tego celu problematyzowana za to kwestia wzrostu liczby samochodów i rosnącej w wyniku tego kongestii ruchu drogowego, co powoduje większą ilość czasu spędzaną w korkach. Tymczasem Tabela 1. pokazuje, że liczba samochodów w Polsce oraz kierunek i dynamika zmian nakazują być sceptycznym wobec zasadności przyjmowanych w *Strategii* diagnoz.

Tabela 1. Liczba samochodów pasażerskich w krajach europejskich w przeliczeniu na 1000 mieszkańców

LICZBA SAMOCHODÓW PASAŻERSKICH NA 1000 MIESZKAŃCÓW/-NEK								
1990	1995	2000	2005	2010	2014	2018		zmiana 2014/2018
1	2	3	4	5	6	7	8	9
335	371	410	446	476	491	529	EU-28	+38
387	421	456	468	480	495	511	BELGIA	+16
152	196	245	333	353	418	396	BULGARIA	-22
234	295	336	387	429	459	540	CZECHY	+81
309	320	347	362	389	412	447	DANIA	+35
461	495	475	493	517	547	567	NIEMCY	+20
154	269	333	366	416	497	563	ESTONIA	+66
228	276	348	400	416	425	445	IRLANDIA	+20
169	208	295	391	469	472	487	GRECJA	+15
309	360	431	460	475	474	513	HISZPANIA	+39
404	422	460	476	482	479	478	FRANCJA	-1
121	155	262	321	353	349	409	CHORWACJA	+60
483	533	572	597	619	610	646	WŁOCHY	+36
304	335	384	477	551	565	629	CYPR	+64
106	134	237	333	307	331	369	ŁOTWA	+38
133	199	336	442	554	413	512	LITWA	+99
477	556	622	655	659	662	676	LUKSEMBURG	+15
187	218	232	287	299	316	373	WĘGRY	+57
337	487	483	525	581	619	608	MALTA	-11
367	364	409	434	464	472	494	HOLANDIA	+22
388	452	511	504	530	547	562	AUSTRIA	+15
138	195	261	323	453	526	617	POLSKA	+91

Tabela 1. (cd.)

1	2	3	4	5	6	7	8	9
185	255	333	400	424	433	514	PORTUGALIA	+81
56	97	124	158	214	247	332	RUMUNIA	+85
294	357	435	479	518	518	549	SŁOWENIA	+31
166	189	237	243	310	360	426	SŁOWACJA	+66
388	371	412	462	535	581	629	FINLANDIA	+48
419	411	450	459	460	470	476	SZWECJA	+6
361	378	425	467	465	472	473	WIELKA BRYTANIA	+1
<i>b/d</i>	18	37	62	104	131	<i>b/d</i>	ALBANIA	<i>b/d</i>
<i>b/d</i>	<i>b/d</i>	<i>b/d</i>	<i>b/d</i>	266	280	<i>b/d</i>	CZARNOGÓRA	<i>b/d</i>
<i>b/d</i>	145	148	124	151	180	200	MACEDONIA PÓLNOČNA	+20
<i>b/d</i>	<i>b/d</i>	<i>b/d</i>	200	216	253	<i>b/d</i>	SERBIA	<i>b/d</i>
<i>b/d</i>	49	68	84	102	127	151	TURCJA	+24
468	445	561	625	643	661	<i>b/d</i>	ISLANDIA	<i>b/d</i>
380	386	411	437	469	495	516	NORWEGIA	+21
442	457	492	518	518	532	539	SZWAJCARIA	+7
594	614	672	705	749	767	780	LIECHTENSTEIN	+13

Źródło: opracowanie własne na podstawie Statistical Pocketbook 2016 oraz European Commission 2018.

Z powyższego zestawienia widać wyraźnie, że żywiołowy wzrost motoryzacji następuje w ostatnich latach w niemal wszystkich krajach dawnego „bloku wschodniego”, co wspierałoby nieco fatalistyczną hipotezę, że rozwój transportu w tych społeczeństwach musi przejść przez te same fazy, które przeszedł w społeczeństwach zachodnich, i spowodować te same negatywne zjawiska. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że liczba samochodów w Polsce osiągnęła już jeden z najwyższych poziomów w Europie i przekroczyła liczby odnotowane w wielu bogatych społeczeństwach zachodnich. Pojawia się więc pytanie, czy dalsze wysycenie infrastrukturą drogową nie spełni *de facto* roli zachęty do posiadania samochodu i traktowania go jako podstawowego środka transportu przez jeszcze większą liczbę mieszkańców i mieszkańek, co w jeszcze większym stopniu zintensyfikuje problemy z kongestią ruchu i stratami czasu, na które zwraca uwagę *Strategia* (choć przypisując im częściowo fałszywe przyczyny)¹¹.

¹¹ Na faktyczny spadek przepustowości mimo dodawania kolejnych odcinków drogowych zwracają uwagę Paradoxs Braessa (Braess 1968: 258–268) i prawo Lewisa-Moridge’a (zob. Szymalski 2014).

Przy okazji, w kontekście coraz silniej eksponowanego postulatu dekarbonizacji transportu, warto zwrócić uwagę również na dane dotyczące wieku samochodów zarejestrowanych w poszczególnych krajach Unii Europejskiej. Polska jest tu niechlubnym liderem rankingu liczby pojazdów mających 20 lat i więcej. Według danych Eurostatu takie pojazdy stanowiły 36,5% wszystkich samochodów zarejestrowanych w naszym kraju w 2018 roku. Z kolei najmłodszą flotą pojazdów mogą chwalić się Irlandia i Luksemburg – tu niemal 30% zarejestrowanych samochodów nie jest starsza niż 2 lata, a pojazdy starsze niż 20 lat praktycznie nie funkcjonują w systemach transportowych tych krajów¹².

Z drugiej strony pewna część systemu transportowego – myślę tutaj przede wszystkim o kolei, w tym kolejowych przewozach pasażerskich – traktowana była jako niepotrzebne obciążenie, balast odziedziczony po gospodarce socjalistycznej, którego należało się w okresie transformacji pozbyć (oficjalnie: „zracjonalizować”). Kolej, zwłaszcza pasażerska, postrzegana była jako obciążenie dla budżetu państwa i budżetów jednostek samorządu terytorialnego i raczej jako czynnik hamujący rozwój kraju niż jego zasób o wysokim potencjale rozwojowym. Stąd obserwowana w latach 90. XX wieku i w pierwszych latach XXI wieku praktyka „likwidowania deficytowych połączeń i zamykania linii”¹³ (z apogeum 2 kwietnia 2000 roku, kiedy to zlikwidowano ponad 1000 km połączeń pasażerskich, w tym również najwyraźniej zupełnie pochopnie i bezpodstawnie, bo po kilku latach przywracanych, m.in. na liniach: Brzeg–Nysa, Bydgoszcz–Chełmża, Kraków–Wieliczka czy Rzeszów–Tarnobrzeg). Pozbawienie miejscowości komunikacji kolejowej nie zawsze szło w parze z pojawieniem się w jej miejsce połączeń autobusowych, a nawet jeśli – ta na mniej dochodowych dla przewoźników trasach również była szybko ograniczana (NIK 2011; NIK 2016a). Sytuacja ta skutkowałą koniecznością przeznaczenia w budżetach indywidualnych lub gospodarstw domowych większych nierzadko środków na zakup biletu autobusowego lub ewidentnie większych środków na zakup samochodu osobowego, a tych, których nie było na to stać, skazywała często na przestrzenną i społeczną izolację, bezrobocie lub ograniczenie możliwości zawodowych, wykluczenie edukacyjne związane z rezygnacją z dalszej nauki lub wybór takiej szkoły/uczelni, do której możliwy jest dojazd, a nie takiej, jaka odpowiadałaby aspiracjom osoby uczącej się. Te i inne problemy składają się na coraz częściej opisywane zjawisko wykluczenia komunikacyjnego (Karwacki 2006; Trammer 2019; Gitkiewicz 2019).

Zresztą nie tylko kolej traktowana była jako zbędny balast hamujący rozwój gospodarczy. Tak samo postrzegane były państwowe przedsiębiorstwa komunikacji samochodowej, na których oparty był przede wszystkim lokalny i regionalny transport drogowy. Na patologię związane z procesem pozbywania się przez

¹² Dane za: European Commission 2018 oraz https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Passenger_cars_in_the_EU#Overview (dostęp: 6.07.2021).

¹³ Takie określenia można znaleźć w wielu dokumentach poświęconych zagadnieniom kolejnictwa, zob. np. Syryjczyk 2009: 11.

Skarb Państwa własności w tym zakresie zwracała uwagę m.in. Najwyższa Izba Kontroli, która w 2011 roku oceniła ten proces negatywnie z punktu widzenia kryterium gospodarności, rzetelności i celowości. NIK podkreśliła w swojej opinii, że działania państwa skutkowały m.in. spadkiem jakości obsługi pasażerów i doprowadziły do likwidacji wielu połączeń (NIK 2011).

Można zakładać, że opisywany wyżej wzrost liczby samochodów w okresie transformacji był spowodowany nie tylko rzekomą potrzebą społeczną wynikającą z rosnących aspiracji społeczeństwa kapitalistycznego, ale koniecznością wywołaną kształtem polityki transportowej, prowadzącej w efekcie do ograniczenia możliwości wyboru pomiędzy transportem zbiorowym a indywidualnym. Obecny kształt polityki transportowej wciąż w niedostatecznym stopniu koncentruje się na odwróceniu tych negatywnych zjawisk, choćby dlatego, że *Strategia* nie skupia się na zagadnieniu transportu zbiorowego¹⁴, a pomysły ograniczania indywidualnego transportu samochodowego są powszechnie postrzegane w Polsce jako kontrowersyjne i politycznie niewygodne¹⁵.

5.2. Spójność społeczna i dostępność komunikacyjna

Po wcześniejszych uwagach nie będzie zapewne zaskoczeniem, że *Strategia* przyjmuje założenie, że spójność społeczna i dostępność komunikacyjna są funkcją infrastruktury transportowej. Mimo stopniowego rozwoju infrastruktury – zwłaszcza drogowej – negatywnie należy ocenić politykę transportową pod kątem tych dwóch celów.

Dysponujemy dużą liczbą przykładów wskazujących na spadek dostępności komunikacyjnej i negatywnego oddziaływania polityki transportowej na spójność społeczną w okresie transformacji ustrojowej. Odnoszą się one jednak głównie do kolei i transportu zbiorowego, czyli tych elementów systemu transportowego, którym *Strategia* poświęca niewiele uwagi.

¹⁴ *Strategia Rozwoju Transportu...* zaledwie 16 razy odwołuje się do transportu zbiorowego.

¹⁵ Nielicznie pojawiające się w dyskursie publicznym sugestie zasadności ograniczania ruchu samochodowego w ogóle lub objęcia restrykcjami pewnego typu pojazdów spotykają się z bardzo żywiołowymi reakcjami sprzeciwu, zob. np. Kontakt TVN24, *Stare auta nie wjadą do centrum?*, <http://kontakt24.tvn24.pl/stare-auta-nie-wjada-do-centrum-to-sa-kpiny-kolejne-patologiczne-prawo-nikt-z-wlasnej-woli-nie-jezdz,202,gt> (dostęp: 5.07.2021); Panorama Silesia, *Kontrowersyjny pomysł walki ze spaliniami. Polskie miasta śladem Berlina?*, <http://panoramasilesia.pl/news/19805/kontrowersyjny-pomysl-walki-ze-spalinami-polskie-miasta-sladem-berlina> (dostęp: 31.01.2017); K. Sikora, *Zakazem wjazdu starych aut do centrum Platforma rozwścieczyła internautów. Samobój? Konieczność*, <http://natemat.pl/134727,platforma-zadarla-z-kierowcami-zakaz-wjazdu-starych-samochodow-do-centrow-miast-sluszny-choc-niepopularny> (dostęp: 5.07.2021). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że żadne z polskich miast nie wprowadziło dotąd mechanizmów ograniczania ruchu samochodów indywidualnych wzorem miast zachodnich. Zmagający się z problemem złej jakości powietrza Kraków dopiero rozważa taką możliwość.

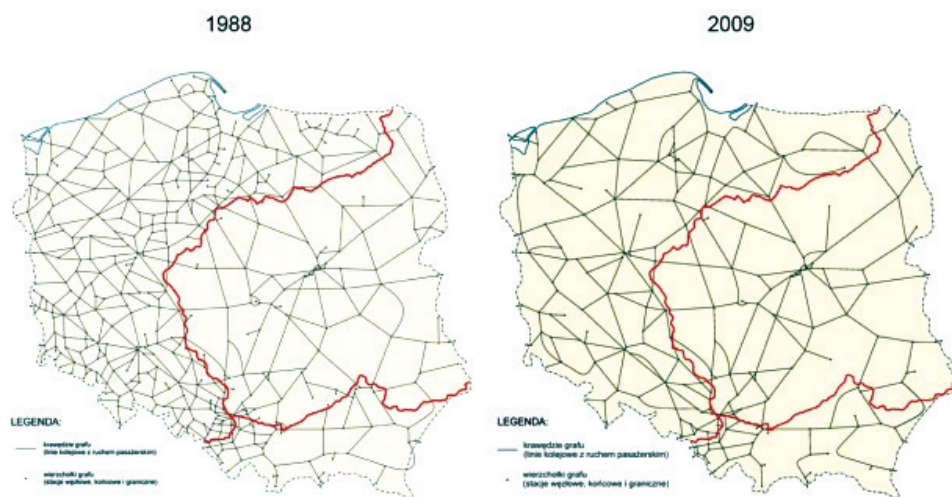
Argumentów dostarczają ponownie m.in. wyniki kontroli przeprowadzanych przez Najwyższą Izbę Kontroli. Badając sposób organizowania regionalnych połączeń autobusowych, NIK zwróciła uwagę na niedostateczny nadzór nad przewoźnikami ze strony podmiotów odpowiedzialnych, niezawieranie umów na przewozy czy niedostarczanie informacji pasażerskiej na temat dostępnych przewozów. Samorządy terytorialne nie badały także potrzeb transportowych reprezentowanych przez nie społeczności lokalnych. Ustalenia NIK sugerują, że w regionalnych przewozach autobusowych w znacznym stopniu panowała „wolna amerykanka”, charakteryzująca się wysokim poziomem konkurencji pomiędzy przewoźnikami o najbardziej dochodowe trasy (np. pomiędzy największymi ośrodkami miejskimi) przy jednoczesnym odcięciu miejscowości o mniejszym potencjale ludnościowym od dobrze zorganizowanej komunikacji zbiorowej (NIK 2016a). Na taki stan rzeczy miał również wpływ wspomniany wcześniej upadek wielu przedsiębiorstw komunikacji samochodowej. Regionalne połączenia autobusowe nie tworzyły więc w bardzo wielu regionach spójnego systemu, mogącego stanowić alternatywę dla transportu indywidualnego.

Podobne zarzuty NIK stawiała samorządom wojewódzkim w zakresie organizacji regionalnych połączeń kolejowych (NIK 2008). Tak jak i w przypadku przewozów autobusowych, samorządy nie badały potrzeb transportowych społeczności lokalnych w zakresie przewozów kolejowych. Nie kontrolowano również w dostateczny sposób przewoźników i realizowanych przez nich usług. Skutkowało to niską jakością usług transportowych świadczonych przez kolej regionalną i stanowiło barierę rozwoju tego sektora komunikacji zbiorowej.

Na niską jakość usług świadczonych przez regionalnych przewoźników drogowych i kolejowych nakładał się również trend do likwidacji połączeń. W przypadku połączeń autobusowych likwidacja dosięgła np. linie obsługujące zdegradowane gospodarczo tereny popegeerowskie (Karwacki 2006). W przypadku połączeń kolejowych dotyczyło to przede wszystkim rejonów zachodnich i północnych kraju, co obrazuje Rysunek 1.

Publicystyczne komentarze do zaprezentowanego powyżej porównania gęstości sieci kolejowej, zwracające uwagę na to, że w okresie transformacji ustrojowej udało się wyrównać pozaborowe różnice między regionami Polski, są sarkastyczne, ale nie bezzasadne.

Polska wygląda najgorzej spośród krajów regionu pod względem dostępności kolei. Jedynie 78% powierzchni kraju znajduje się w odległości nie większej niż 15 km od czynnej w ruchu pasażerskim linii kolejowej, podczas gdy w Czechach, na Słowacji i na Węgrzech jest to ponad 90% (Rytel 2017). Podobnie wygląda sytuacja Polski, jeśli chodzi o inną statystykę – liczbę miast o populacji powyżej 10 tysięcy mieszkańców pozbawionych dostępu do kolei pasażerskiej. W Polsce ta liczba oscyluje wokół 100 miast, podczas gdy w Czechach jest tylko jedno takie miasto (Trammer 2017). Warto wspomnieć też, że w przypadku niektórych likwidowanych linii kolejowych mieszkańcy znajdujących się wzdłuż

Rysunek 1. Sieć kolejowa w Polsce w roku 1988 i 2009

Źródło: bezgranica.blog.onet.pl za <http://niezalezna.pl/37949-wyrownano-roznice-miedzy-zaborami> (dostęp: 2.02.2017).

niej miejscowości pozbawiani byli nie tylko komunikacji kolejowej, ale komunikacji w ogóle. Przykładem może być miejscowość Sokole w powiecie białostockim, która uzyskała połączenie drogowe i do której zaczął kursować autobus w kilka lat po likwidacji przewozów kolejowych na linii Białystok–Zubki (Trammer 2006; Trammer 2019). Efektem musiał być raz jeszcze żywiołowy wzrost liczby samochodów i roli transportu indywidualnego, obserwowany również w obszarach o najwyższym poziomie bezrobocia i koncentracji innych problemów społecznych, a także w populacji osób o najniższym statusie materialnym (Krzykała 2004: 56).

Rzadziej komentowana, ale równie istotna dla analizy polityki transportowej z punktu widzenia realizacji celu wzmocnienia spójności społecznej i zwiększania dostępności komunikacyjnej, jest kwestia dostępności transportu dla osób o specjalnych potrzebach. Problemy w tym obszarze ujawniła po raz kolejny NIK, kontrolująca dostępność transportu zbiorowego w dużych miastach. Najwyższa Izba Kontroli stwierdziła, że samorzady nie prowadzą rzetelnej analizy potrzeb komunikacyjnych osób o ograniczonej sprawności, nie dostarczają im odpowiedniej informacji pasażerskiej, a także nie zapewniają dostatecznej infrastruktury umożliwiającej dostęp do transportu zbiorowego osobom o ograniczonej sprawności na równi z osobami o pełnej sprawności (NIK 2016b).

5.3. Ochrona środowiska i jakość życia

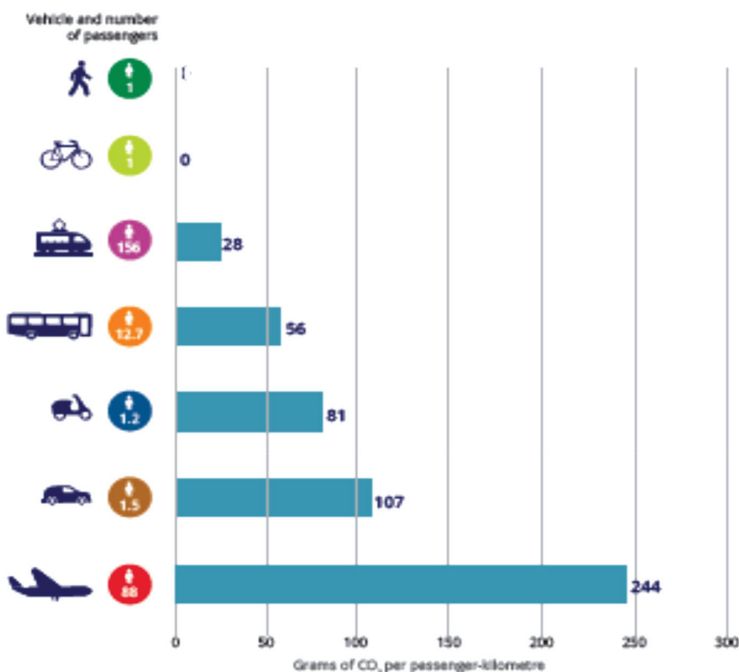
Zmniejszenie negatywnego oddziaływania na środowisko zostało uznane za jeden z celów szczegółowych *Strategii*, jednak można zakładać, że wynika to głównie z analogicznych rozwiązań istniejących w dokumentach europejskich.

Polski podmiot polityki transportowej już we wstępie do rozdziału poświęconego temu celowi zakłada, że wdrażanie *Strategii* nie obędzie się bez negatywnego oddziaływania na środowisko naturalne (Ministerstwo Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej 2013: 80). Dokument zakłada także dalszy wzrost zapotrzebowania na energię ze strony sektora transportowego i nie formułuje tak przejrzystych celów w odniesieniu do ograniczenia emisji gazów cieplarnianych, jak w europejskich dokumentach strategicznych.

Z drugiej strony brak jest w *Strategii* wyraźnego określenia priorytetów dla różnych typów transportu w zależności od stopnia ich oddziaływania na środowisko naturalne i jakość życia, zwłaszcza mieszkańców i mieszkańek miast. Obecnie toczy się wprawdzie w Polsce debata na temat jakości powietrza, jednak w powszechnym przekonaniu podstawowym czynnikiem wpływającym na jego złą jakość są systemy ogrzewania budynków, nie zaś rozwijający się transport indywidualny. Tymczasem analiza danych dotyczących źródeł emisji gazów cieplarnianych, a także produkcji szkodliwych dla zdrowia benzo(a)pirenu i pyłu zawieszonego PM10 i PM2.5 wskazuje, że udział systemu transportowego (przede wszystkim indywidualnego transportu drogowego) w produkcji tych zanieczyszczeń stale wzrasta (NIK 2014).

Dodatkowo niewiele miejsca poświęca się w krajowej polityce transportowej zagadnieniu hałasu i drgań jako czynników szkodliwych dla środowiska naturalnego i jakości życia ludzi. Ten drugi czynnik jest w ogóle nieobecny w *Strategii*, natomiast pierwszy – asocjowany raczej z towarowym ruchem kolejowym czy tranzytowym ruchem drogowym przez centra miast. Tymczasem według danych EEA i WHO ponad połowa terenów zurbanizowanych charakteryzuje się stałą ekspozycją na hałas przekraczający granicę tolerancji 55 dB w ciągu dnia. Problem ten dotyka 67 milionów ludzi w Europie, podczas gdy z powodu analogicznego hałasu emitowanego przez kolej cierpi 5,6 miliona ludzi. Wzrasta również liczba osób mieszkających na terenach narażonych na ponadnormatywne poziomy hałasu generowanego przez transport lotniczy, zwłaszcza w nocy (EEA 2009). Zwraca się także uwagę, że stosowane w celu przeciwdziałania hałasowi generowanemu przez transport rozwiązania techniczne, takie jak ekrany dźwiękowe, okazują się obecnie niewystarczające, a skupiać należy się raczej na ograniczaniu prędkości pojazdów (przy niższej prędkości generują one mniejszy hałas; dodatkowo uznaje się, że niższa prędkość może przyczyniać się do upłynniania ruchu drogowego i w efekcie niższej emisji szkodliwych gazów), natomiast jest to obecnie najszerzej stosowane narzędzie, postulowane również w *Strategii*.

W krajowej polityce transportowej brak jest wyraźnego priorytetu dla środków transportu najbardziej przyjaznych dla środowiska naturalnego i jakości życia ludzi (to znaczy charakteryzujących się zerową emisją lub jej niskimi poziomami, niskim poziomem generowanego hałasu i drgań, małym poziomem zużycia energii oraz małą przestrzeniochłonnością). Hierarchia taka zaprezentowana została na Rysunku 2.

Rysunek 2. Poziom emisji CO₂ i średnia faktyczna pojemność różnych środków transportu
Źródło: EEA (2009).

Tymczasem krajowa polityka transportowa bazuje co najwyżej na deklaracjach popierania transportu pieszego i rowerowego w miastach oraz transportu zbiorowego. Z drugiej jednak strony *Strategia* przewiduje spadek znaczenia ruchu pieszego, a transport zbiorowy na długie dystanse postuluje rozwijać poprzez wzmacnianie roli transportu lotniczego, w tym w podróżach krajowych. Polska polityka transportowa po raz kolejny przyjmuje w tym zakresie – jak się wydaje – cele z innego paradygmatu niż reprezentowany obecnie w europejskiej i globalnej polityce transportowej.

5.4. Bezpieczeństwo użytkowników systemu transportowego

Podniesienie poziomu bezpieczeństwa w systemie transportowym jest kolejnym z celów szczegółowych wprost wyrażonych w podstawowym dokumencie krajowej polityki transportowej. *Strategia* najwięcej miejsca poświęca bezpieczeństwu w ruchu wodnym, powietrznym i kolejowym, po macoszemu traktując bezpieczeństwo w ruchu drogowym, bezpieczeństwo rowerzystów i pieszych. Tymczasem wydaje się, że dostępne dane¹⁶ sugerowałyby odwrócenie tej hierarchii.

¹⁶ Wszystkie dane poniżej podaję za: Statistical Pocketbook 2016.

Prawdziwym problemem jest w Polsce bezpieczeństwo pieszych w ruchu drogowym. Według danych z 2014 roku Polska charakteryzowała się najwyższą liczbą ofiar śmiertelnych (1 116 osób) wśród pieszych spośród wszystkich krajów Unii Europejskiej, co stanowiło niemal 35% wszystkich ofiar wypadków. Porównywalne z Polską w tym okresie były tylko Litwa i Rumunia. Dane te są tym bardziej szokujące, zważywszy na fakt, że każdy uczestnik ruchu jest również w pewnych okresach swojej codziennej mobilności pieszym, a więc niski poziom bezpieczeństwa pieszych w ruchu drogowym zagraża potencjalnie każdej osobie. Równie poważnie wyglądają dane opisujące poziom bezpieczeństwa rowerzystów – Polska zajmuje drugie miejsce w Unii Europejskiej pod względem ogólnej liczby wypadków ze skutkiem śmiertelnym dla osoby kierującej rowerem (286 osób w 2014 roku).

Podjęte na poziomie europejskiej polityki transportowej działania na rzecz poprawy bezpieczeństwa w ruchu drogowym wykazują jednak pewną skuteczność, jeśli spojrzeć na relatywne liczby ofiar śmiertelnych wypadków drogowych w dłuższym okresie, co obrazuje Tabela 2. Wynika z niej, że liczba ofiar spada znacząco prawie we wszystkich krajach Unii Europejskiej, jednakowoż Polska (razem z Bułgarią, Rumunią, Litwą i Łotwą) nadal znajduje się w czołówce społeczeństw charakteryzujących się najwyższym poziomem niebezpieczeństwa w ruchu drogowym, mierzonym wskaźnikiem śmiertelności ofiar wypadków¹⁷.

Tabela 2. Ofiary śmiertelne wypadków drogowych w krajach Unii Europejskiej w latach 2010–2020

Ofiary śmiertelne wypadków drogowych w krajach UE (na milion mieszkańców)					
	2010	2019	2020	Zmiana 2019/2020 w %	Zmiana 2010/2020 w %
	1	2	3	4	5
UE-27	67	51	42	-17	-36
Belgia	78	56	44	-22	-40
Bułgaria	105	90	67	-26	-40
Czechy	77	58	48	-16	-35
Dania	46	34	27	-22	-39
Niemcy	45	37	33	-11	-25
Estonia	59	39	45	15	-24

¹⁷ Wpływ polityki państwa i organizacji międzynarodowych na poziom wypadkowości w systemie transportowym pokazuje wyraźnie Franciszek Krzykała w rozdziale *Kształtowanie się wypadków drogowych w Polsce i w Niemczech – studium porównawcze* (2004: 107–141).

Tabela 2. (cd.)

	1	2	3	4	5
Irlandia	47	29	30	6	-30
Grecja	113	64	54	-16	-54
Hiszpania	53	37	29	-21	-44
Francja	64	50	39	-21	-36
Chorwacja	99	73	58	-20	-44
Włochy	70	53	40	-25	-42
Cypr	73	59	54	-8	-20
Łotwa	103	69	74	7	-35
Litwa	95	67	63	-6	-41
Luksemburg	64	36	42	18	-19
Węgry	74	62	46	-25	-39
Malta	31	32	21	-31	-15
Holandia	32	34	31	-8	1
Austria	66	47	38	-19	-39
POLSKA	103	77	65	-15	-37
Portugalia	80	63	52	-18	-43
Rumunia	117	96	85	-12	-31
Słowenia	67	49	38	-22	-42
Słowacja	69	50	45	-9	-33
Finlandia	51	38	40	4	-19
Szwecja	28	22	18	-14	-29

Źródło: European Commission 2021.

Na drugim skraju znajdują się dane obrazujące wypadkowość kolei. W 2014 roku zanotowano tylko 2 przypadki śmierci pasażerów kolei w wyniku wypadków w Polsce, przy jedynie 15 takich przypadkach w całej Unii Europejskiej, natomiast dane za 2019 wskazują brak takich przypadków w Polsce przy 16 takich przypadkach w całej Unii Europejskiej. W 2019 roku łącznie we wszystkich wypadkach z udziałem pociągów na terenie całej Unii Europejskiej śmierć poniosły 802 osoby, z czego najliczniejszą kategorię stanowili samobójcy i inne osoby, które złamały zakaz przebywania na torze kolejowym¹⁸. Kolej jest więc nadal najbezpieczniejszym środkiem transportu, choć w warunkach polskich zauważalny jest – i odnotowany tak w *Strategii*, jak i w innych dokumentach programowych – problem związany z bezpieczeństwem na skrzyżowaniach linii

¹⁸ Dane za: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Railway_safety_statistics_in_the_EU#Persons_killed_in_railway_accidents (dostęp: 9.08.2021).

kolejowych z drogami publicznymi (Polska jest liderem unijnych statystyk liczby ofiar wypadków na przejazdach kolejowych).

Dziwi jednak brak poważnego zajęcia się w dokumentach krajowej polityki transportowej kwestią potrzeby zwiększenia bezpieczeństwa tzw. niechronionych uczestników ruchu, czyli pieszych i rowerzystów. Co więcej, dziwić mogą stawiane diagnozy, wymieniające jako jedną z przyczyn zagrożenia pieszych ich „nierozważne zachowania”, np. wtargnięcia na jezdnię, co sprawia wrażenie wtórnej wiktylizacji tych uczestników ruchu, którzy ponoszą najbardziej dotkliwe konsekwencje wypadków drogowych. W ogóle można odnieść wrażenie, że twórcy polityki transportowej przerzucają odpowiedzialność za niski poziom bezpieczeństwa w transporcie na samych użytkowników systemu transportowego. Strategia podkreśla, że spośród trzech możliwych odpowiedzialnych za wypadek: człowieka, drogi lub pojazdu, to właśnie ten pierwszy jest sprawcą zdecydowanej większości wypadków. Takie stwierdzenie w sposób automatyczny zdejmuje odpowiedzialność z infrastruktury i jej twórców. Z tego punktu widzenia nie powinien dziwić brak w dokumencie rozważenia, czy zasadne jest dalsze rozbudowywanie infrastruktury drogowej, szczególnie dróg, na których dopuszczona jest najwyższa prędkość, albo czy przyjmowane obecnie limity dopuszczalnej prędkości w ruchu drogowym (notabene należące do najwyższych w Unii Europejskiej) nie sprzyjają powstawaniu większego zagrożenia dla uczestników ruchu lub nie podnoszą potencjalnej szkodliwości wypadków drogowych.

Wreszcie, warto także podkreślić, że – po raz kolejny w przeciwieństwie do europejskiej polityki transportowej – nie zostały sformułowane mierzalne cele, jak na przykład osiągnięcie bliskiej zera liczby ofiar śmiertelnych w ruchu drogowym w pewnym horyzoncie czasowym. Usprawiedliwieniem dla tego stanu rzeczy, w ograniczonym tylko zakresie, może być fakt przekazania prowadzenia polityki w zakresie bezpieczeństwa w ruchu drogowym innemu organowi – Krajowej Radzie Bezpieczeństwa Ruchu Drogowego.

6. Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonej analizy dokumentów strategicznych i danych pochodzących ze statystyki publicznej można formułować hipotezę, że w polskiej polityce transportowej nie dokonało się dotąd istotne przejście w kierunku paradygmatu zrównoważonego transportu. Obserwujemy w niej wciąż bardzo silną koncentrację na zagadnieniu rozwoju gospodarczego, który ma niejako „skapywać” na regiony charakteryzujące się niższym poziomem rozwoju gospodarczego i mniejszym zakresem dostępności komunikacyjnej. Kolejnym centralnym aspektem jest swoisty „kult infrastruktury”, która – jeśli odpowiednio ilościowo i jakościowo wysycimy nią system transportowy – może rozwiązać wszystkie problemy związane z funkcjonowaniem transportu. Kwestia rozbudowy infrastruktury

traktowana jest np. jako nadrzędna nad kwestią zapewnienia wysokiego poziomu dostępności komunikacyjnej systemu transportowego i wzmacniania spójności społecznej.

Polska polityka transportowa w mniejszym stopniu koncentruje się na zagadnieniu związków transportu z jakością życia ludzi i ochroną środowiska naturalnego, natomiast kwestię bezpieczeństwa w pewnym sensie ogranicza głównie do zagadnienia częstotliwości występowania odpowiednich postaw u uczestników ruchu.

Dokumenty programowe polityki transportowej zdają się sugerować, że osoby odpowiedzialne za kształtowanie systemu transportowego w Polsce wciąż myślą o transporcie raczej w kategoriach charakterystycznych dla paradygmatu neoliberalnego i modernistycznego, w których zakłada się prymat sfery ekonomicznej nad społeczną i ekologiczną, a także – milcząco – konieczność przejścia systemów transportowych społeczeństw byłego bloku wschodniego przez te same fazy rozwoju, co w przypadku społeczeństw zachodnich. Z drugiej jednak strony można spodziewać się, że w wyniku rosnącej presji organizacji międzynarodowych, a także rosnącej świadomości ekologicznej społeczeństwa polskiego (obserwowanej od końca 2016 roku szczególnie mocno w odniesieniu do zagadnienia jakości powietrza (Ziemianie Atakują 2020)), polityka transportowa będzie ulegała dalszym zmianom.

Bibliografia

- Adamiec J. (2012), *Transeuropejskie sieci transportowe*, „Studia BAS”, nr 4(32), s. 63–78.
- Braess D. (1968), *Über ein Paradoxon aus der Verkehrsplanung*, „Unternehmensforschung”, nr 12, s. 258–268, <https://doi.org/10.1007/BF01918335>
- European Commission (2018), *Transport in the European Union. Current Trends And Issues*, Brussels.
- European Commission (2021), *European Commission Road Safety 2020 Preliminary Statistics*, https://ec.europa.eu/transport/modes/road/news/2021-04-20-road-safety_pl (dostęp: 6.07.2021).
- European Environment Agency (EEA) (2009), *Transport at crossroads. TERM 2008: Indicators tracking transport and environment in the European Union*, Publications Office of the European Communities, Copenhagen.
- European Environment Agency (EEA) (2016), *Transitions towards a more sustainable mobility system. TERM 2016: Transport indicators tracking progress towards environmental targets in Europe*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Fücks R. (2016), *Zielona rewolucja*, przeł. Ś.F. Nowicki, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa.
- Gitkiewicz O. (2019), *Nie zdążyć*, Wydawnictwo Fundacji Instytutu Reportażu/Dowody Na Istnienie, Warszawa.
- Karwacki A. (2006), *Błędne koło. Reprodukcyjność kultury podklasy społecznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Komisja Europejska (2011), *Biała Księga. Plan utworzenia jednolitego europejskiego obszaru transportu – dążenie do osiągnięcia konkurencyjnego i zasobooszczędnego systemu transportowego*, Bruksela.

- Krzykała F. (2004), *Socjologia transportu w zarysie*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań.
- Lipińska-Słota A. (2014), *Polityka transportowa w kształtowaniu systemów transportowych*, „Studia Ekonomiczne”, nr 165, s. 69–76.
- Ministerstwo Infrastruktury (2019), *Strategia Zrównoważonego Rozwoju Transportu do roku 2030*, Warszawa.
- Ministerstwo Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej (2013), *Strategia Rozwoju Transportu do roku 2020 (z perspektywą do roku 2030)*, Warszawa.
- Najwyższa Izba Kontroli (NIK) (2008), *Informacja o wynikach kontroli organizowania i finansowania regionalnych kolejowych przewozów pasażerskich*, KKT – 41000/06, Warszawa.
- Najwyższa Izba Kontroli (NIK) (2011), *Informacja o wynikach kontroli restrukturyzacji i prywatyzacji przedsiębiorstw transportu autobusowego*, KGP-4101-01-00/2010, Warszawa.
- Najwyższa Izba Kontroli (NIK) (2014), *Ochrona powietrza przed zanieczyszczeniami*, LKR-4101-007-00/2014, Warszawa.
- Najwyższa Izba Kontroli (NIK) (2016a), *Informacja o wynikach kontroli funkcjonowania regionalnego pasażerskiego transportu drogowego*, KIN-410.007.00.2015, Warszawa.
- Najwyższa Izba Kontroli (NIK) (2016b), *Dostępność publicznego transportu zbiorowego dla osób niepełnosprawnych w miastach na prawach powiatu*, LBY.430.001.00.2015, Warszawa.
- Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) (1997), *Towards Sustainable Transportations*, Vancouver.
- Rokicka E., Woźniak W. (2016), *W kierunku zrównoważonego rozwoju. Koncepcje, interpretacje, konteksty*, Katedra Socjologii Ogólnej Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rydzikowski W. (red.) (2017), *Współczesna polityka transportowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Rytel K. (2017), *Polska: najniższa dostępność kolei w regionie*, <http://cz.t.org.pl/publikacje/porownaj/polska-najnizsza-dostepnosc-kolei-w-regionie> (dostęp: 2.02.2017).
- Statistical Pocketbook (2016), *EU Transport In figures*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Strzyczkowski K. (2007), *Prawo gospodarcze publiczne*, wyd. II, Lexis Nexis, Warszawa.
- Swolkień O. (2008–2009), *Polityka transportowa*, Instytut Spraw Obywatelskich, Łódź.
- Syryjczyk T. (red.) (2009), *Biała księga. Mapa problemów polskiego kolejnictwa*, Railway Business Forum, Warszawa–Kraków.
- Szymalski W. (2014), *Prawo Lewisa-Morigde’a w Warszawie – wprowadzenie*, http://www.zm.org.pl/?a=lewis-mogridge-14-00_wprowadzenie (dostęp: 30.01.2017).
- Trammer K. (2006), *Zawieszono do odwołania*, „Magazyn Obywatel”, nr 2(28).
- Trammer K. (2017), *Miasta bez kolei? Głównie w Polsce*, <http://cz.t.org.pl/publikacje/porownaj/miasta-bez-kolei-glownie-w-polsce> (dostęp: 2.02.2017).
- Trammer K. (2019), *Ostre cięcie. Jak niszczone polską koleją*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- United Nations (2016), *Mobilizing Sustainable Transport for Development*, New York City.
- Wesołowski J. (2008), *Miasto w ruchu. Dobre praktyki w organizowaniu transportu miejskiego*, Instytut Spraw Obywatelskich, Łódź.
- Ziemianie Atakują (2020), *Ziemianie atakują!*, Kantar, Lata Dwudzieste, United Nations Global Compact Poland, ziemianieatakuj.pl (dostęp: 9.08.2021).

TRANSPORT POLICY AT THE PARADIGMATIC CROSSROADS SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF EUROPEAN AND POLISH TRANSPORT POLICY STRATEGIC DOCUMENTS

Abstract. The paper focuses on the comparative analysis of European and Polish transport policies' aims and their compatibility with the concept of sustainable transport. The author investigates how far do the strategic documents establishing Polish transport policy include the sustainable transport principles as the ideological inspiration and whether those principles can be found in the particular goals of this policy. The areas of transport policy's assessment include: the perception of transportation as the factor of economic growth, social cohesion and transport availability issue, traffic's impact on natural environment and quality of life, and the safety of different categories of traffic participants. The paper provides preliminary conclusions of sociological desk research, including the Polish and European transport policy strategic documents, as well as the analysis of existing statistical data picturing the functioning of Polish and European transport systems.

Keywords: sustainable development, transport policy, sustainable transport, natural environment protection, traffic safety.

SPIS TREŚCI / TABLE OF CONTENTS

Lucyna Prorok , Reintegracja społeczno-zawodowa w czasie pandemii	5
– Social and occupational integration of the coronavirus pandemic time. Sociological analysis	17
Dagna Dejna, Filip Nałaskowski , „Siła kandydata” i „siła motywacji” jako autorskie, wielo- wskaznikowe i uniwersalne narzędzie do opisu kondycji kandydatów na studia wyższe. Społeczne i metodologiczne refleksje	19
– “Candidate strength” and “motivation strength” as a multi-indicator, Comprehensive tool for describing the potential of candidates for higher education. Socio-methodological view	39
Mateusz Rutkowski , Świadomość ryzyka wynikającego z procesu umasowienia szkolnictwa wyższego i sposoby radzenia sobie z nim – perspektywa studencka	41
– Awareness of the risk resulting from massification of the higher education and ways to deal with it – Student perspective	57
Angelika Cieślikowska-Ryczko , Homecomer: Reconstruction of relations in families of former prisoners	59
– Powracający do domu: rekonstrukcja relacji rodzinnych w procesie readaptacji byłych więźniów	77
Darlane Silva Vieira Andrade, Maria Gabriela Hita , <i>Why are you single, baby?</i> Reasons for being single based on a Brazilian research	79
– <i>Kochanie, dlaczego jesteś singlem?</i> Powody pozostawania w stanie wolnym na podstawie badań zrealizowanych w Brazylii	97
KOMUNIKAT Z BADAŃ / RESEARCH COMMUNICATION	
Emilia Garncarek, Agata Matuszewska-Kubicz , Young women’s (mother’s) needs and expectations regarding the development of professional competences – A comparative analysis of research results from Poland, Lithuania, Spain and Cyprus	99
– Potrzeby i oczekiwania młodych kobiet (matek) w zakresie rozwoju kompetencji zawodowych – analiza porównawcza wyników badań z Polski, Litwy, Hiszpanii i Cypru	116
VARIA	
Bartłomiej Kacper Przybylski , Polityka transportowa na paradygmatycznym rozdrożu. Socjo- logiczna analiza dokumentów strategicznych europejskiej i polskiej polityki transportowej	117
– Transport policy at the paradigmatic crossroads. Sociological analysis of European and Polish transport policy strategic documents.....	140

